

84 (2р = Балх) 3533

Ш 14

С 13533

ХАСАН ШАВАЕВ

**ЫЙЫКЪНЫ АХЫР
КЮНЮ**

ХАСАН ШАВАЕВ

ЫЙЫКЪНЫ
АХЫР
КЮНЮ

ПОВЕСТЬ

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА
НАЛЬЧИК · 1979

Набережно-Балкарская Государственная библиотека

БИБЛИОТЕКА ИМЕНИ Н. К. КРУПСКОЙ

с13533

АВТОРУНУ ЮСЮНДЕН

Хасан Исмаилович Шаваев китап окъуучула бла биринчи кере тубешмейди. Жазыучуну бу жолгъа дери да «Кюйген тап» — хапарла жыйымдыгъы, «Ач эшикни — менме», «Жерни кезлери» деген атла бла повестле китаплары чыккыгъандыла. Хасанны «Жерни кезлери» деген повести школланы окъуу программаларына къошулгъанды.

Жазыучуну бу китабы эки повестден къуралгъанды. «Ыйыкны ахыр кюню» деген повестде озгъан уруш халкъга сынатхан зарауатлыкъ: ачлыкъ, жалангачлыкъ, ёксюзлюк суратланады. Бу чыгъарманы окъуй, душманнга, урушха чамланаса, совет халкъны кишилигине уа баш ураса.

«Жулдузлу тау» деген повесть Тырныаузну магъданчыларына аталады. Ол ишчи классны юсюнден малкъар литературада биринчи абадан чыгъармады деге боллукъду.

Хасан Шаваев СССР-ни Жазыучуларыны союзуна членди. Вусагъатда «Коммунизмге жол» газетни культура-жашуу бёлюмюню таматасы болуп ишлейди.

ЫЙЫКЪНЫ АХЫР КЮНЮ

I

Къумлу ёзенни бир ырбынында орналгъан элни жангыз орамыны эки жаны бирге ушагъан жербаш юлледен толуду. Ол элге душман тобу атылмагъан эсе да, юч-тёрт жылны ичинде жарты ишленип тургъан юйле, уруш зарауатлыгъын сынагъаннга ушайдыла. Анда шкок, топ атылмагъанлыкъгъа болгъаны да алайды. Сибиртки бла сыйпагъанча, эр кишиле кечеден тангнга элден думп болуп кетип, тиширыула бла къартла, къарыусузла къалдыла да, жашауну ауур жүгюн боюнларына алдыла. Ала жунчудула, сунмай тургъанлай богъурдакъдан буугъан къара ёлетни жарсыуун да этдиле. Алай эслиле хар кимге да эс тапдырадыла: белни къаты къысаргъа, душманнга — окъ, къазауат этген адамларыбызгъа — билек болуп сюелирге деп, ала сёзню алай салдыла.

Элни тиширыулары сабан да сюрдюле, мал да кютдюле, урушда ёлген солдатны жияуун да этдиле. Жарты ишленген юйле уа къазауат бошалып кетгинчиннге дери да турдула алайлай, тюз да бир халда, къартла аланы къабыргъаларында жашларыны къол ызларын тансыкълай.

... Бюгюн а элни хар адамыны да эки кёзю жол-

дады. Эртде окъуна къара къагъыт алгъанла да, къазауатдан келген ахыр письмону жылла бла асырагъанла да сакълайдыла адамларын. Ала арт къысдырыкъларын суйюнчюге атап, къара бушууну ахшы умутла унутдура жашайдыла.

Сафар да бу элге аллай кюнлени биринде келип тюшдю. Уруш бораны ёмюрде эслеринде болмагъан жерге келтирип къуйгъан юйдегисин излеп. Тыкыраякъ, жаланбыдыр сабийчикле аны ортагъа алдыла. Сафарны тыш адам болгъанын билгенден сора, сёлеширге базынмай, кеси тиллери бла не эсе да бир затла айта, аны ызындан баргъанлай турдула. Бирсиледен эслирек жашчыкъ, къызыл жулдузлу къартузун бир къолу бла къаты тутуп, бир къолу бла уа бухчакълары жер сыйпай баргъан кёнчек башына жабыша, аякълары орамны исси букъусун жыра нёгерлеринден айырылып, будуман болуп, алгъа чабып кетди. Ол, бирле ызындан къуугъанча, ёпке солуу эте, Дахирланы арбазгъа кирди. Жашчыкъ, эшек жауурлугъун да тюбюне салып, акътерекни салкъынында олтуруп, таулу бичагъы бла тыягъын кертик эте, кеси кесине мурулдай тургъан Дахирге сёзюн ангылаталмай, бир кесекни къолу бла орамны кёргюзтгенлей турду. Дахир, санларын ауур къымылдата, ёрге къонду да, жашчыкъны къатына барып, башын сылады да, не айтаса дегенча, кёзюне соруулу къарады.

— Дахир ака,... юсюнде да аскер кийимлери бла... къолунда да бир уллу чемоданы бла сизни тууушханыгъыз келе турады, — деп жашчыкъ ол сёзлени къыргъызча айтды. — Ма алайда — жашчыкъ Дахирни къолундан тутуп, орам таба тартды.

Таулу къартны мудах кёзлери чолпан жулдузча жарыдыла. Ол бичагъын къынына сугъаргъа кюрешиди. Дахир бичакъны кюмюш бел баууну тилине тиреп турду, къынын тапмай. Жашчыкъ аны эследи да, къартка болушду... Жашчыкъ къарт бла орамгъа чыгъа, «Дахир ака, суйюнчюм а?» — деп арсарлы айтды.

— Мындан бичагъы затым жокъду, — деди да къарт кюмюш бел бауун тешип жашчыкъны белине кысыды.

Сафарны төберегине кёп адам басынды. Сафар таныгъанла, танымагъанла да, хар ким да бир бирге

ал бермей, Сафардан кеси адамларыны хапарын сурайдыла. «Уруш бошалгъанды, кьоркьмагъыз, хар ким да юйюне келликди. Кьоркьмагъыз... Жилимагъыз...» — Сафар жыйылгъанланы кёллерин алыргъа кюрешеди.

— Юйге кир, жашым, — деди Дахир, солууун теренден ала. Сафар а жыйылгъанланы арасында кеси адамларын кёрмей, төгерегине кьайгъылы кьарайды. Жюрек тебиую, сыфаты да тюрленип, армау болуп, киши айтханын да эшитмей, душман тобу жаны саулай, кёзлерине топуракъ кьуйгъандача, дуня жарыгъын кёрмей сюеледи Сафар. Ол биле эди, кеси юйюрю, тамата кьарындашы да бу элде жашагъанларын, Алай эсе, нек жокъду былайда аны адамларындан киши? Бери бу кьадар халкъ жыйылгъанда, кьайдадыла ала?

Сафар бёркюн кьолуна алды да кьол жаулугъун хуржунундан чыгъарып, мангылайыны терлегенлерин сюртдю. Жагъа тьуймесин да тешди да, бойнун буууп тургъан солууун алыргъа кюрешди. Сора тобукълары кьалтырагъанча болуп, аркьасын акътерекге тиреди да, бир кесек эс жыйып, Дахирни арбазына жыйылгъанлагъа энтда да кезиу кьарап чыкъды. Ол башын энишге бошлагъанында, кьалын кьара кьашлары талгъыр кёзлерини юслерине жюкленнгенча болду.

Аны ол халин кёргенден сора, адамла экеу, ючеу болуп, орамгъа чыгъып кетдиле...

Жашым, кел, юйге кирейик, — деди Дахир сакъал тьюбю кьалтырай. — Аллах буюргъандан озмакъ...

* * *

Элде хар ким да таный эди Сафарны сабийлерин, кьатынын да — ариу Мадинаханни, ана сютю аузундан кьурумагъан Марзиятчыкъны, дунияда эшекге, атха миннгенден насыплыгъа жукъну санамагъан Назирни бла Ануарны хар ким да эркелете эди. Сюе эди. Сабийле да, Мадинахан да кюнден, айдан да Сафарны сау кьайтырын тилеп жашадыла, юй болуп, отлары, чыракълары иги жанмаса, Сафаргъа ырыслап...

Кюнлени биринде, ала жашагъан жербаш юйню ожагъындан тьютюн чыкъмай кьалды. Ол ёчюлдю. Жаш юйюрге тьюшген зарауатлыкъ кёллени сарнатды.

«Аллахны буйругъундан киши да къутулмайды», — деп кеслерине кёл этдиргенле, аллах уталадан келген буйрукъгъа сёз айтып, ассы болургъа суймегенле да кёп.

— Туугъанлы да къабыргъа хоншу эдик, — деди Дахир, кёлю тола, башын ёрге кётюрмей, тыягъын сакъал тюбуне тирей. Ол Кавказдан келген кюнлерин санай этген кертikle, тыякъны белинден иги да тигелеген эдиле. — Бу аман къатын бла мен да ёлмегенбиз (ол къатыны Жамийни къолу бла кёргюзте), ачдан. — Дахир акъ къалпагъын башындан теши да, кисей кёлегини женглери бла терлегенлерин сюртдю. Уллу къонакъбайлыкълары, халаллыкълары да болгъан адамладыла бу элни халкъы. Жашайыкъ бирге. Жаныбыз саулукъда къарт къатын бла мен ауурлугъубузну жетдирмек. Угъай-угъай, къарындашым бла бирге болайым дей эсенг да, ол да кесинги ишингди. Бир къозу орундан жаратылгъансыз...

Сафар секирип ёрге къобуп:

— Мени къарындашым жокъду, — деди. Сора башын къабыргъагъа тиреп бир кесек тынгылады да, къарылгъан тамагъын ариулай, сёзюн кючден ангылата, — айып этме, тамата, жокъду мени къарындашым, атымы айтмасын, болгъан ташына да басарыкъ туйюлме, — деди Сафар...

* * *

— Замансыз аман кюн нек келди жарлы жанынга? — деди Сафар Мадинаханни къабырын къол аязы бла сылай, жиямукълары аскер кёлегини кёкюрегин жууа. — Мени къара топуракъгъа къаратып нек кюйдунг?

— «Къолларынг не жылыдыла, э-э киши. Сау къайтырыгъынгы жүрегим биле эди».

— Ахыр кюнонгде къатынгда болмагъаным ючюн кеч. — Сафар къабыргъа къапланып жер тырнады.

— «Жиля, харип, жиля, жүрегинг къаннгынчы жиля. Мени ючюн да, къайда болса атылып къалгъан сабийлеринг ючюн да жиля... Нек сёлешмейсе? Сени ауазынгы эшитирге аз термилгенем да. Юйюнгю туюп этип кетгеним жанынга тие болур».

— Жарлы сен, нек болуп кьалдынг былай?

— «Ыйыкьны ахыр кюню эди. Базаргъа барып, сабийлеге да бир хылымылыла алып, юйге кьайтдым. Сабийле саугъаларыма ол кюнча сен кетгенли да кьууанган болмаз эдиле. Биз да алай тургъанлай, почта жюрютген тиширыу атымы айтып кьычырды да, мен тышына чыкьдым. «Письмогъузну алыгъыз», — деди ол. Тыркъ деп, эсиме сен тьшдюнг. Юч бюкленген кьагъытчыкьны кьолума алдым да, бутларым кьалтырап, жеримден теберге онгум болмай, сюелип турдум, кьарным буруп. Назирчик, юйден чабып чыкьды да, билегиме жабышды. «Не болгъанды... Не этесе?» — деп гузабагъа кьалды ол. Сора, кьолумда письмону кьргенде, кеси менден да амалсыз болду.

«Къара кьагъыт» келген сунган болур эди ол. Кьолчукълары бла кьезлерин уууп жиляды.

Марзият бла Ануар да кеслерин тышына атдыла. Бир кесекден эс жыйдым да сабийлени юйге кийирдим, сора, кьолларым кьалтырай, письмону Назирге узатдым.

— Анам, нек жиляйса, бу Алма-Атадан келген письмоду, — деди кьызаргъан кьзчюклерин жарый.

Андан сора манга да жан кирди. Сабийле да жарыдыла. Назир письмону, биз барыбыз да эшитирча, кьычырып окьуду:

«Мадинахан, кьайда жашагъанынги кьеп сюрюшдюрюп, кьюден тапдым. Биз тийреден анда сизден сора уа кимле бардыла? Кесигиз а сау-эсен турамысыз? Сафардан не хапар?

Мадинахан, атам ёлмесин, иги хапар а айтырыкь тьююлме...»

Кьезлерим кьарангы этдиле да, дунияда барымыжогъуму да билмей кьалдым. «Андан арысын окьума», — деп кьургъакьсыгъан эринлерим кьюден кьымылдай, айтдым Назирге... Алай письмода не айтылгъанын билгинчи жюрегим тынчлыкь тапмады.

Сени анаг да, биз да Кавказдан бир вагонда келе эдик, — деп жазыла эди письмода. — Аллах бирди, тьрт кюн бла тьрт кече жол жюрюген болур эдик. Ананг, тохтамай, урушда жашларыны бла сизни жиляуугъузну этгенлей келди. Бир кече уа халкь аны

юсюне басынганлай чыкды... Насыпсыз, осуятын окъуна эталмагъан эди. Къайсы станция болгъанын билмейме, бир поезд тохтагъан жерде асырап кетген эдиле анангы. Аллах къалгъанларыгъызгъа аны унутур бушуу бермесин. Санга термиле кетди жарлы жаны...»

Письмону ким жазгъаны белгисиз эди. Ол кюнден сора тешегимден къопмадым. Ол аурууну ахыры уа неге келип тохтагъанын кѳресе.

Э киши, ёлетден-ёртенден кюнден къутулгъан жанынга ёмюрлюк жара салгъанымы билеме. Этме манга тырман. Сен келгинчи сабийлеринги тѳгерегиме жыйып туралмадым... Нек тынгылайса?»

— Урушда жоюлмагъаныма ачыу этип сюелеме.

— «Айтма алай. Сабийлеринг экибизден да бирча ёксюз болмагъанларына аллахха шукур. Аланы излерге кюреш.

Э киши, ёлген ёлгенликге, къалгъанла жашаргъа керекдиле. Хайт де, юй бол. Аллахны буйругъу алай болур эди... Жангыз къарындашынга да алай кюйсюзлюк этме».

— Жокъду мени къарындашым.

— «Халкъ айып этер».

— Жокъду мени къарындашым.

... Дахир келип Сафарны къолтугъуна кирди да анга ариу айтып къабырладан чыгъарып кетди.

II

Чууакъ кюн эди. Жаз башы, терекле чагъа башлагъан заман. Болса да, кюн сыртынгы хазна жылытмайды, аны ючюн болур, кюнлюмледе окъуна алыкъа кырдык чыкъмагъанды. Ууакъ аякълыла окъуна ёртденден ингирге дери, жухларын жерден айырмай, аман кюнлери келип айланадыла.

Къартла жаз бышыны былай кеч келгенини юсюнден тюрлю-тюрлю хапар айтадыла. Кими кюз арты кеч келген эди дейди, кими къышны ауурлугъунданды деп аныдатады. Жаз башы кеч келсе, къургъакъ жыл болуучуду деп къоркъгъанла да бардыла.

— Да, — деди шыгышында олтургъан къартладан бирлери, саргъашлы, жукъа узун мыйыкъларын сылай, хайлачы кбалери бла тѳгерегиндегилеге кезиу жолу-

гъа, — бир къургъакъ жыл боллукъду деп ол келген къоркъа эсе, айыбынг мени болсун. Тейри, мен жукъ ангылай эсем, тюз богъурдагъына дери толгъанды. Анга сабий заманындан бери да Жукъа деген болмаса, Ахмат деп, тюз атын айтхан адам болмагъанды. Къарыусузлугъу ючюн аталгъан болур эди ол ат анга.

— Кимди ол? — деди олсагъатда алайгъа келип олтургъан Дахир, къолларын кёзлерине ауана эте.

— Тейри, Дахир, къабыргъа хоншунгу кимден да сен иги таныргъа керексе.

— А-а, бу а Харунт да, — деди Дахир. — Гюняхын бош аласыз. Сиз сунганча бетсиз туююлдю ол.

— Диним бла ант этейим, ол ырысхы ючюн тукъумун сатмаса.

— Тоба де, таланган.

— Даулашма Дахир, не айтханымы мен уста билеме...

Харун, къартланы къатларына келмей, узакъдан башын къымылдатып озду.

Туугъанлы да хоншусун сёкген, аны бла аман болгъан адамны намысы жюриюмегенди. Ким биледи, бюгюн Дахир Харунга жакъ басханы да аны ючюн болур эди. Аллах кёргенден, Дахир, былайды деп, анга чурум табар жери да жокъ эди. Бир кесек кесин кётюрдени болмаса, не хатасы барды. Элде башын кётюрмеген а къайсы къуллукъчу барды. Къайнайды. Харун, колхоз къуралгъан кюнден бери да аны ырысхысын къолунда жюриютеди. Къагъыты, тили болгъан алайт да. Къарындашы Сафарны да Исси-Суугъа окъургъа аны татыуун ангылагъандан жибергенди ансы. Бек иги этеди. Жашай биледи. Совет властны кеси жанларына къурман этип жашасынла аллайла. Алгъын аланы ким адамгъа санаучу эди. Энди уа кёресе, Совет власть ала ючюн жаратылгъан кибикди...

Къартла Харунну къолдан къолгъа алып жыртдыла. Сора алгъа сёз башлагъан къартчыкъ, хыйлачы кёзчюклерин жылтыратды да, нёгерлерине кезиу къарады. Ызы бла уа Харунну сёкгенине сокъуранганча, терен сагъышха кетди. Къартланы барысы да шум болдула. Иги кесекге дери алайда сёз айтхан болмады. Алай бир заманда биягъы Жукъа башын ёрге кётюрдю да, сёзню неден башларгъа билмей, кёкге

къарагъанлай турду. Мыйыкъ кыйырын аузуна жетдирип, эринлери бла да бир ийледи.

— Тейри, Жукъа, Совет пласт бла да, Харун бла да бош кюрешесе, ала уа къартлыгъында кёз кёрмезге жиберирле, — деди къартладан бирлери, олтургъан жеринден ёрге къобуп, мор чепкенини этеклерин глош тыягъы бла къагъа.

— Кет, жанын аласа, — деди экинчи къарт, — алайсыз да асыры зыкыдан хоншуда ит юрсе окъуна ол хыкки кёзчюклери чыгъып кетерге жетедиле.

— Мен кишини сёзюн этмейме. Аллах сакъласын, — деди Жукъа. — Сен Совет власть бла ойнама. Аны юсюнден былайда киши сёз айтмагъанды. Харун махтанчакъды деп а, барыгъыз да айтхансыз. Аны уа кесине да айтайым, — мен Харундан къоркъгъанмы этеме.

— Ой, иш этме сен муну, кёремисе аны, кёзчюклери къалай теренден жаналла.

— Мени кёзюм бла да ишинг болмасын, — деп Жукъа кетип тебиреди.

— Ашыкъма, таланган, бирге кетербиз, — деди Дахир.

Бюгюнден сора, сизни бла бир къош болууну кёйдум. Былай къарайма да, адамгъа юсюнде болмагъанны туудурлукъсуз. Харун бла ойнамагъыз.

Билесиз да аны халин. Диним бла ант этеме, ёмюрге унутмаз. Башымы отха сукъмагъыз.

— Да, Жукъа, харип, кесингсе кеси башынгы отха сукъгъан, — деди Дахир. Къартла кюдюле...

Жукъа ачыуланды. Бир да аузуна келгенни артха салмады.

Аны ол халин кёргенде, Дахир: «Къоюгъуз, бу жарлы адам бла кюрешмейик», — деди нёгерлерине.

Жукъа кетгенлей, къартла да олтургъан жерлеринден бирем-бирем кётюрюлюп, тебиредиле...

* * *

Ингир алагъа биягъы кюн бузулду. Боз булутла бир бирлерин къууа келип, тюз да элни башында тохтадыла. Олсагъатдан кёк жашнады, тауушсуз. Тёгерекде жауун орнуна от жаугъанча болду. Сора аллай огъурсуз таууш эшитилди, таула бир бири юслерине

аугъанча. Дахирни къатыны Жамий, эшикден, терезеден да узагъыракъ кетип, юйюню тёрюне ётюп, аллахдан игилик тилейди бюгюннге дери кёкню кюкюрегенин эшитмегенча, бети агъарып.

Дахир къарт къатынны ол халин кёрюп, кюн, сууукъ саргъалтхан акъ башлыгъын башына кийип, эшикге чыгъып кетди да, терезе къангаланы гам этип, къылычларын салып къайтды.

Андан сора Жамийни аркъасын къалтыратхан таууш шош болду, аны таулу от жагъада къайын отуну чартлауукъ тауушу алышындырды. Отда уа толу къазан къайнайды. Жамийни ингиликлери тюз да жыйырмажыллыкъ замандача къызарыпдыла.

Дахир олтурады от жылыууна тынгылап, терен сагъышха кетип. Жамий да лаппунун отха жууукъ салып, аны юсюне олтуруп, эски жамайды. Дахир бла бир юй болгъанлы ол эрини оноуна сёз къошуп билмейди. Дахир да бир заманда да аны кёлюне тиерча иш этмегенди. Кёп жылланы экиси да алай татлы жашай келедиле. Жалан да аланы мудах этген, ырыскы жарлылыгъы угъай, адам жарлылыгъыды. Аны да аллахны буйругъуна санап, дуняда сабий туумагъан жангыз ала болмагъаны бла кёл этип, алай жашай келедиле.

Дахир олтургъан жеринден акъыртын кётюрюлдю да, ауур жюк кётюргенча, алгъа аз гуппур болуп, аякъларын жерден кючден айыра барды да, тапчаннга тыяцды. Аны алай кёргенде Жамийни къалай эсе да, жүрегине бир сууукъ жел къагъып, солуун тыйгъанча этди. Аны кёзлери алас-булас кёрдюле. Сора кючден бла бутдан ёрге къопду да, Дахирни къатына барып сюелди.

— Жарнес къызы, не этесе? — деди Дахир кече кийиучю тери бёркюн тешип къолуна ала.

— Мен а бир зат да угъай, сен не этесе ансы, — деди Жамий... — Ауругъанынг ишми барды, нексе былай ууалып?

Дахир мангылайыны жыйырылгъанлары суу талагъан сабанча, сызгъа-сызгъа болуп, тапчаннга тюз да сыртындан тюшюп, бир аз заманны ичинде кёзлерин чырдыдан алмай турду.

Жамий аны алай кёрюп, бютюн да къайгъы этип башлады. Ол энишге чёкдю да, Дахирни ышым бау-

ларын тешип башлады. Дахир къатыныны жүрегин ангылагъанча, башын жастыкъдан айырды да, эки аягъын тапчандан энишге салындырып олтурду. Сора Жамийни кёзюне къарап, аз ышаргъанында, юню ичине кюн тийгенча, алай жарыды.

— Жарнес кызы, не бетинг кетип сюелесе? — Дахир алай айтып, ёмюрде этмегенин этип, зыбыр къол аязы бла Жамийни къол сыртын сылады. — Хантынга къара, тынчайыкъ. Бююн санларым былай, не эсе да, тюз талкъы бла ийлегенча болуп турадыла...

— Э киши, Харунлагъа да юлюш чыгъар, ингирде къой сойгъанынгы кёргендиле, айып этерле... — Дахир бир уллу агъач аякъгъа бек сыйлы жиликни да, эки жёрме да, иегиле да салды. Жамий, баям, эрини ишине бюсюреген болур эди, ичи этден толу уллу агъач аякъны да къолуна алып, ёрге кётюрюлгенлей, эшик хыны къагъылды. Къартла бир бирге къарашдыла. Жамий, жеринден тепмей, сюелгенлей турду. Эшик дагъыда къагъылды.

— Кел, ким эсенг да, кел, эшик ачылыпды, — деди Дахир. Бир бири ызларындан юйге экеулен кирдиле. Дахир аланы бирлерин таный эди. Таныгъаны да ол — элде кёре-кёре тургъанды. Бахсанчы жашды, гепоу бслуп ишлейди деп, аны таныгъанладан кёп эшитгенди. Экинчиси уа, таулу адамгъа ушамайды. Да ким да болсун, Дахирге андан не? Къонакъ — аллахны къонагъыды, аны сыйларгъа керекди. Бусагъатда Дахир этерик — ол.

— Жууукъ болугъуз, къайдан чыкъдыгъыз таланган? — деди Дахир ала бла жарыкъ саламлаша. — Ант этейим, къайын аналарыбыз суймейди деп айталыкъ туююлсюз. Жарнес кызы, былайда сюелип турма да, жумушунгу эт да, терк къайт.

— Биз олтура турмайбыз, — деди Дахир таныгъан жаш.

— Ол деген не сёздю. Ёретинлей иерик туююлме къарындашчыгъым, — деп Дахир къонакъны билегинден тутуп, стол таба тартды.

— Тамата, биз кырал жумуш бла келгенбиз. Олтура туругъа заманыбыз жокъду. Андан эсе, теркирек кийин да, бизни бла тебире. Сельсоветде сакълап турадыла.

Дахир жашлагъа да, къатынына да кезиу къарады да:

— Бу заманда уа не барды Сельсоветде? — деди Дахир къайгъылы ауаз бла.

— Хапарны аз эт да, терк кийин, — деп бахсанчы Дахирге хыны болгъаны — Жамийни да къолундан табагъы жерге тюшгени...

Суу къуюлду толу къазан къайнатхан отха. Зулму дуняда байлагъа къуллукъ эте, намысы кеси кютген малладан алаша болгъанда да тебиучю жюреги тохтап къалыргъа жетди Дахирни... Алай ол кесини хомухлугъуна айып этгенча, секирип ёрге къопду да, тапчан къулагъындан бел бауун алып, белине къаты къысды. Кеси халы бла Жамийге кёл этдирирге кюрешди.

Болса да, ол жапсарыу Жамийни жюрегин жылытмады. Ол биле эди, элден кёп адам думп болуп кетгенин. Алай Дахирге бу къыйынлыкъ не хыйсапдан жетгенин акъылына келтиралмады...

Ол эрин алып кетгенлеринден сора, босагъада, жауун тюрбюнде олтургъанлай атдырды тангын.

* * *

Тау башлагъа бауурланган къара булутлача, чулгъана, алай озадыла къара кюнле. Дахирге бла Жамийге келген къара кюнле. «Сен элни къартларын жыйып, Совет властха, анга халал къуллукъ этген адамлагъа къажан сёзле айтханса. Халкъны Харунну ёлтюрюрге юскюргенсе...»

Дахирни терслеген сёзле аладыла. Дахир кесине жалгъан дау этилгенин айтып кишиге ангылаталмай эди. Аны кёзюне Харунну да, бу жалгъан сёзлени туудургъан адамны да кёргюзтмедиле. Болса да, къарт Дахир тюзлюкню ишине ийнана эди. Эртде, кеч болса да аны хорларыгъына ишексиз эди.

Алай эте, ол къара кюнлерин ахшы умутлары бла ашыра келди. Аллай кюнлени биринде Дахир тургъан жерге да жетди бораны, жилиуу бла бир аман хапар. Уруш! Жалгъан даудан эсе ол бек кюйдюрдю Дахирни жюрегин. Ол кёп нёгерлери бла бирге къарангы юйден чыкъды да, Совет властны сюеме деп, ол тутхан ызгъа жаулукъ этгенлеге чамланып къойду, Туугъан жутру-

на уа кёлкълалды этмеди. Сора къазауатда жашлагъа билеклик этерге суйгенин айтып, белни къаты къысды.

Жибермелле аны урушха. «Суйген колхозунга болуш». Ол сёзле Дахирни тилегине жууап болдула.

... Адамны кишилиги къыралына къыйынлыкъ тюшгенде танылгъанын биле эди Дахир. — Аны ючюн турду Дахир кече, кюн демей колхозда къартла, жашла да этиучю ишлени тындыра. Ол къартла бла чалгъы чалды, жыйын башчы болуп, кюнлюмде сабан сюрдю ёгюзлени алышындыра, аланы солута, кеси тынчайыргъа заман тапмай. Жамий да ханс арыта, дырын жыя алай ашыра келди кюнлерин.

... Совет власть ючюн жоюладыла жашла, элге жилияу, палах хапар жибере. Ала угъай, аланы къара кёмюр болгъанларын кёргенле жибередиле хапарны. Ол заманда да ат белине чанчылгъанлай айланды Харун, халкъны кёзюне ауруу болуп. Бирсиле кеси къыйынларын ашаргъа кёзлери къыймай, аууз къабынларын къазауат баргъан жерлеге ашырып тургъанда да, азыгъын акъ къалашлыкъдан этдирип. «Бу не ишди, бизни адамларыбыз фронтда къан теге, бу уа мында — ингири башсыз къатынланы марлай», — деген адамны аузуна ашай, тутмакълыкъ бла къоркъута, алай жашап турду Харун.

— Не тил тутаса? — деди ингирде Дахир, ат белден энишге ийилип, къамичи сабы бла зехлени ача, арбазына кирип баргъан Харуннга. — Не хата этген эсек да айт? — Харун атдан тюшдю да, жоюгенин арбазда эртдеден сюелген быкъыгъа тагъып, атны айылын бошлап, жумушакъ жётел эте, юйюне кирип кетди.

— Кёремисе, ол зыйнадан туугъанны, хатаны да этип, дагъыда тонгуз тынгылауну басып баргъанын, — деди Дахир, къолунда сенеге бла жапма тюбюнде мулхарны бирге жыя.

— Кет, не этесе, бу къан къусарыкъны, — деди Жамий багъыр тазыкъ бла бир кюлюю да алып, орамгъа чыгъып келген Харун къатынына эшитдирип. Дахир, кесинги тый дегенча, къолу бла аузун жабып кёргюзтдю Жамийге. — Нек тынч турама. Этерин аяма сын. Атасыны аман кёзюне жолугъайым, — деп Жамий бютюн да уллу сёлешди.

— Сен кимге юресе, жамаужыйрыкъ? — деди Харун къатыны тазчыкъны баш тѣбен этип, хуна башына къагъа. — Сен кимге къан къусдураса, баштакъ?

— Кет, сенси итча юрген, халкъ тартды-созду эте айланган баштакъла сиз болгъансыз. Элни къыйынын ашап эсиргенсиз да, энди кѣкге айланып сиесиз! Халкъ жилиауугъузгъа жыйылыр эсе?

— Кѣрчю, ол мурдардан туугъанны манга айтханын. Бусагъат башынгы чачып къояйым, — деп Харуну къатыны багъыр тазын да къолуна алып, Жамий таба чапды. Дахир Жамийни тюртюп юйге атды да, Харун къатынына ариу айтып, жапсарыргъа кюрешди. Къоркъгъандан угъай, халкъны айыбындан уялгъандан.

Тийрени тиширыулары, дауурну эшитип, тышына чабындыла. Алай узакъдан хуна, чалы башларындан къарап тургъан болмаса, алайгъа жууукъ келмедиле...

Дахир ийнек саууп бошاپ, челегин да къолуна алып, ѳрге къопханында, Харун Дахирланы бла кеслерини чекге къаланган хунагъа тыянып сюеле эди. Ол аманлыкъ этерге хазырланган жаныуарча, эки кѣзюн къакъмай, къаны къуругъан жукъа жыякъларын тишлери бла чайнай къарайды Дахирге. Харун къамичи тутхан къолун хунаны бери жанына салындырды. Дахир да сюеледи челекни да къолуна тутханлай, жеринден тепмей.

— Къартлыкъ бетинги этгеними нек ангыламайса? — дей, Харун къамичисин ойнатды. — Сен а аны ангыламайса, тонгузсакъал. — Аны жыякъ чайнагъан тауушу Дахирге дери эшитилди. Артха, ол келген жеринге къайтырыгъынг келип тура болур дейме. Огъесе, башха къыйынлыкъмы излейсе башынга? Мыллыгынгы къаргъалагъа аш этерме, жилир адамынг да жокъду.

— Тюз былай башсызса деп а турмаем, — деп Дахир босагъаны атлауучлары таба атлады.

— Алай тохта! — деп къычырды Харун.

Дахир а аны ол къычырыгъын эшитмеди.

III

Сафар, кьанатларын садакъ огъу кьыркьгъан кьушча, жаны саулай ёлгенлеге тенг болуп алай ашыра келди кюнлерин, киндик кьаны тегюлген жерин душман малтагъанда тюшген жюрек жарасы ашланып, кюн жарыгъын да кече сунуп. Бусагъатда аны кьайгъылы сагъышларын чачарыкъ, кёл этдирлик да Дахир эди. Аны кьарт кеси да биле эди. Не кьыйынлыкъгъа жолукъгъанда да эр киши кесини эрлик илишанын атмазгъа керекди деп, кьарт Сафар бла ушакъ эте келгенинде ол сёзлени кеп кьайтаргъаны да аны ючюндю.

Баям, Сафаргъа белни кьаты байлатхан да ол сёзле болдула. Сафар тюп болуп тургъан юйюню отун тиргизирге, кьадар анга жюклеген кьыйынлыкъны хорларгъа керек эди. Аллай заманында анга эс тапдыргъан, кьарыу-кюч да берген адамла болдула. Ахшы адамла...

Эргеш, эки тыягъына да тыяна, Дахирланы арбазгъа кирди да: «Юйде адам бармыды?» — деп сёлешди. Ол, адам ауазын эшитмегенден сора, тыякъларын кьолтукъларына тиреди да, жангыз аягъын акьыртын силдей барып, уллу акътерекни тьобюне салынып тургъан, Дахир кеси ишлеген шинтикге олтурду. Эргеш, тыякъларын да кьучакълагъанлай, алайда иги кесекни турду! Бир заманда ол: «Юйде адам бармыды?» — деп ауазын иги да кётюрюп сёлешди. Бир заманда Дахир башын жербаш юйчюкню эшигинден тышына чыгъарып, арбазда киши кёрмей, тегерегине кезиу кьарады. «Дахир ака, кьонакъ аламыса?» — деди Эргеш кьартны эсин кесине бура.

Дахир акъ кьалпагъын башына кийди да, аны кьанатлары кёзлерин кюнден кьоруулай, Эргеш таба кьарап:

— Жууукъ бол, таланган, оллахий сена а бек сыйлы кьонакъса бизге, — деди. — Ант этейм, кюн былай кьыздырып турса, хайыр жокъду.

Дахир кьатына баргъанында, Эргеш ёрге кьобаргъа умут этди. Алай кьарт анга жюрек ыразылыгъын билдире, имбашларындан эниште басды да, кьымылдаргъа кьоймады.

— Къалай жашайса, Дахир ака? — деди Эргеш.

— Турама, аллах айтса, бусагъатда хата жокъду.

— Дахир ака, къонагъынг а къайдады?

— Тейри, былай, районнга тигелеп кетгенди. «Отдан чыкъ да — ёртеннге», — дегенлей болгъанды хариш, ол да, сабийлерини къайгъысы башын алгъанды да, кечеси, кюню да эшикдеди.

— Сабийледен бир да хапар жокъмуду? Аланы юслеринде терслик барыбызда да барды. Не къыйналасъ да, ёксюз сабийлени къанат тюбююзден ычхындырмазгъа керек эдик.

Ёргешни ушагъы Дахирни терен сагъышка элтди. Танг атмай аны юйюне чабып келген Назирчикни кёз аллына сюеди.

Мадинаханнга ол кюн келликди деп кишини да эсинде жокъ эди. Аны кёре баргъанла: «Ауругъан этгенликге жан къайгъысы жокъду, аллах айтса», — деп къайта эдиле. Ол ингирде Жамий, Мадинаханлагъа барды да, хинкал этип, мыстысын да женгдирип, алай берди саусузгъа, сабийлеге да. Лакъырдасы, кюлкюсю бла да Мадинахан юйню ичин кюндюзча жарыта эди. Сабийле да аналарыны сау болгъанына къууана, юй тюбюнде бир бирлерин къуууп ойнайдыла. Назир ат болуп, Марзиятны бла Ануарны сыртына кезиу миңдирип, ол мюйюшден бу мюйюшге дери аямай жортады.

Бир замаңда Жамий да юйюне къууанч сагъатлы болуп кетди. Мадинаханны ёксюз жанына аллахны жаны ауругъанына шукур эте...

Кече бели болур эди, Мадинаханны ауазы Назирни уятханында. «Жашчыкъ, нек жукълайса? — деди ана. — Санга айтама, жашчыкъ!»

— Не этесе, амма? — Татлы жукъудан уяннган Назир, къолчуклары бла ууа, кёзлерин кюнден ачды. — Не этесе амма?

— Не замакы къычырама санга.

Жашчыкъ кёнчекчигин ёрге тартыргъа кюрешди да, анасы жатхан эски агъач ундурукъну къатына барып сюелди. Марзият башчыгъын анасыны ёшкюндерине салып, Ануар а анасыны аягъындан кирип, жукълайдыла. Дуниядан бир тюрлю хапарлары болмай, насыплы сабийликни жукъусуна батылып жатадыла.

— Амма, хинкал жылытайыммы?

— Аны артда эте турурса... — Мадинаханны

2. Х. И. Шаван

Давыдов-Баддуров ГБОУ «Государственная научная библиотека имени И. К. Крупской»
гор. Нальчик, ул. Ногмова, 42

эринлери бирге жабышып, сөлөширге кьоймадыла.

— Амма, суу ичерменг?

— Жашчыкь, ол адамланы юйге кирме кьой да алай.

— Не хапар айтаса амма?

— Мухаммат да, Бахат да келип туралла. Эшитмеймисе? Бюгечели ала жауун тубюнде туралла. Туруп эшикни ачаргьа уа мени кьарыуум жокь. — Мадинахан урушда жоюлгьан кьарындашларыны атларын айтады.

Назир чабып терезеден тышына кьарады. Тышында — киши да жокь.

— Жашчыкь, эшикни нек ачмайса?

— Амма, арбазда киши да жокьду. Кетип кьалгьан болурламы?

— Кьайры кетдиле, насыпсызла... Чап ызларындан... Чап, балам. Ажашып кетип кьалмасынла...

— Амма, эшик бир кьарангыды. Кьоркьгьан этеме.

— Чап, балам. Ызынгдан сөлөше турурма, сен кьоркьмазча... Чап. Билемисе, ала санга кьаллай саугьала келтиргенлерин...

Назир бурунчугьун терк-терк тарта, терезеге кьапланды. Жукь кёрмеді.

Ана бир кесекни сёз айтмай турду. Назир картох чыракьчыкьны кьолунда тутуп, жүрексиннгенин анасына билдирмезге кюрөшө, ундурукьгьа жууукь келди. Келди да анасыны баууруна кьапланды. Ол анасыны жылы жилимукьлары алыкьа кьыз сыфатын тас этмеген жыякьларын жуууп баргьанын кёргенинде, жүреги чыгып кетерге жетди. Аны кёзлерин, жыякьларын кьол аязы бла сыйпап, жапсарыргьа кюрөшөдү. «Жилияма, амма, ма бусагьат... — Назирни сёзю тамагьына тыгьылды. — Ма бусагьат... Сен жилияма, бусагьат ызларындан жетейим да, бери кьайтарайым. Бусагьат амма. Узакь кетген болмазла...»

— Тохта, жашчыкь. Сабыр бол, — деди Мадинахан бир кесек эс жыйып. — Ашыкьма, кеслери кьайтырла.

Назирге жан кирди. Тузакьдан ычхыннган кёгюрчюнча кьакьды кьанатларын. Сора терк окьуна саламдан от тиргизди да, кечеден кьалгьан хинкалны жылытып, андан агьач аякьгьа эки чолпу кьуюп, аяч-

сына элтди. Мадинахан кюреше кетип, башын ёрге кютюрдю да, аякны къанлары къуруп тургъан кьолларына алыргъа кюрешди. Жокъ эди Мадинаханда аякны тутар къарыу. Битеу санларын къалтырауукъ аягъанды.

Назир узалып жастыкны эки бюклерге кюрешди да, аякны аркъасына тиреди. Сора аякны кеси кьолуна алып, Мадинаханны аллына тобукъланды. Мадинахан кючден бла бутдан къашыкъ бла бир хинкашы алды да, аны аузуна угъай, бурнуна элтди.

— Не этесе, амма?!

— Сен кимсе?... — Мадинахан чырдыгъа бла Назирге кезиу къарады.

Сабий жашны кычырыгъы жербаш юйчюкню терезелерин къалтыратды. Марзият бла Ануар ол заманда да уянмадыла. Мадинахан а тешекге тюз да сыртындан тюшдю да, чырдыгъа аралып, эринлерин жадагъанлай турду.

Назир Марзиятны бла Ануарны уятыргъа кюрешди. Алай ала, аны жилиуун, тилегин да эсге алмадыла. Аягъы, кьолу суууй тургъан ананы баууруна кысылып, татлы жукъуларын бардырадыла. Ала аналары бла ахыр кече жатханларын да билмейдиле. Анасы, жаз башы жабалакъча, дуниядан думп болуп кетеригин алыкъа Назир да билмейди.

Ол эшикге бла терезеге кесин кезиу урады. Базыкъ терек тюпден этилген келини арбазда эслеп, къалай эсе да бир огъурсуз жаныуар юйге кирирге хазырланып тургъанча, кёзюне алай кёрюнюп, терезеден артха къачып, кьолчукълары бла бетин жабып жилиды.

«Ол келиди. Ананг да, хоншуланы барысы да жырналыкъ нартюхлерин, колхоз иш хакъгъа берген ашыкыкны туйюучю келиди. Къоркъма, иги жаш, — деди ёмюрюнде ол эшитмеген ауаз жашха. — Чап, Дахирлагъа хапар бер. Къоркъма, танг ата турады. Чап, Чолпан жулдуз санга нёгерлик этерикди...»

Назир эски тончугъун юсюне кийди, озгъан ыйых кюп анасы келтирген гетен чурукъчукъларын да аякларына къаплап, эшикге жууукъ барды да, аны кылычын ачды. Алай базынмады тышына чыгъаргъа, келди да терезечикден тышына къарады, жюрексинип

жиляялмай. Быягы кьарелди уа турады жеринден тепмей.

— Жашчыкь, кьайдаса? — деди Мадинахан шор, кьарыусуз ауаз бла, аузу бла угъай кёкюрек кьангасы бла солуй.

— Амма, мындама. Не этесе? — Жаш сорууна жууап алмады... Назир эшикге чыкьды да, жүрек кьоркьууун жилягъан тауушу бла тунчукьдура, Дахирлагъа кьууулду...

* * *

— Сабийлени кеси кьатынга жый, — дедиле Харунга элни ахшы адамлары. — Аталары келгинчи, ёксюзлеринг кьатынга болсунла.

Харун ол оноуну жаратмай, ташдан ишленген сураат кибик, башын аз энишгерек бошлап, тынгылауу басханлай турду.

— Сен болгъанлай болурла. Энди, жамауат саулукьда, барыбыз да аланы ачдан ёлтюрмек.

Ол заманда да Харун акьдан-кьарадан жукь айтмады.

— Жамауат, — деди аны халин таныгъан Дахир. — Харундан да, сизден да тилейме, сабийлени эркинликлерин манга кьоюгъуз. Жаным сау болуп, алагъа кьыйынлыкь жетдирмем...

— Энди былайда бу юч сабийни кьырал да кечиндираллыкьды, — деди школну директору Эргеш. — Алай, дагъыда, былай, ата кьарындашлары бла турсала иги болурмеди дегенликден айтабыз ансы.

— Мени сабийиме, башыма да кишини оноу этер иши жокьду, — деди Харун сюелип тургъан жеринден алгъаракь атлай, кьолларыны баш бармакьларын бел бауундан чыгъара. — Хар ким кеси оноуугъузну этигиз.

Бир кесекни киши аузундан сёз чыгъармай турду. Сора Эргеш ауурлугъун тыякьларына жюкледи да, башын ёрге кётюрюп:

— Харун, былайгъа жыйылгъанланы кесингден акьылсызгъа бош санайса, — деди. — Хар ким да сабийле жарсымасынла деп кюрешеди.

— Манга бу Дахир кесин ортагъа кьошханы ачыу

тнеди, — деди Харун Дахир таба огъурсуз къарап. — Аны не иши барды, сабийим, башым бла да?!

— Къычырма. Харун! — деди Дахир.

— Алай къычырырма да, алай къычырырма, аркъа жиклеринг къалтырарча, алай къычырырма.

— Къарт киши бла къаллайла сѣлешесе? — деди Эргеш.

— Бу мени анамдан туугъанлы къанымы бузанды, — деди Харун. — Менден не излегенин ачыкъ этмей амалым жокъду.

... Дахир сагъышларындан къутулуп, тегерегине къарады, ауур башын ёрге кетюрюп. Ол Эргеш не затны юсюнден хапар айтханын ангыламай бир кесек жунчугъан окъуна этди. Сора ёрге сабыр кетюрюлдю да, Эргешни аркъасына къатыла айтды:

— Кел, юйге кирейик, — эшикте нек турабыз. Сафар да келе болур. Жарнес къызына сыйлатайыкъ кесибизни.

— Угъай, сау бол, — деди Эргеш, — юйге кире турмайма. Къонагъынга жумушум болуп келгенем. Сафарны билимли адам хапары барды. Бизде устазла жетишмейдиле. Келип ишге тохтаса, бек ыразы этерик эди. Кесини уа мында жашап къалыр акъылы бармыды?

— Оллахий, Эргеш, ол бусагъатда несин да билмей, армау болуп айланады. Алай айтханлыгъыма, турмай къайры барлыкъды. Жаным ичимде болуп, бир жары да шашдырлыкъ туююлма деп турама.

— Да Дахир ака, элде халны кесинг кѳресе, бусагъатда аллай адам тышына чалпымай къалса, иги боллукъ эди...

IV

Элде къыйынлыкъланы уруш бошалгъаныны къууанчы унутдура, алай барып турду жашау. Жаш да, къарт да сабанны терен сюрюрге, мал сюрюулени айнытыргъа кюрешип. Бир бирге билеклик этип, онг берип. Былайлагъа душман аягъы жетмеген эсе да, урушну огъурсуз жели тууаргъан жашауну алгъынгы ызына салыр ючюн, кѳп кюреширге керек эди...

Ол жыл колхоз сабанла сыйынып болмай алай битдиле. Сабийле, къартла да хар будай башны хар

бюртюгюн санап алгъанча, алай жыядыла, ындырланы мирзеуден толтура. Школчуладан къуралгъан къауумгъа башчылыкъны Сафар этеди. Ындырда ишни ауурлугъун тындыргъан да, сабанлада чалынган будайны гысты этип, къалагъан да аладыла, сабийликден белни къаты къысып, ишге таматала бла тенг сюелген школчула. Ала олсагъатда къыралда болгъан къыйынлыкъны юсюнден, жетген кишилеча, сакъыш, оюм да эте ишлейдиле, алларына берилген хантны кеслеринден аяп, экиден бирин арталарына асырай, жашауну иги боллугъуна ийнана...

Халкъ тюш азыкъгъа тохтагъанда, Сафар будай гыстыладан къаланган тишни салкъынына басынып тургъан школчуланы къатларына барып олтургъанда, ала устаздан уялып, бир жанына тепчидиле. Ол заманда Сафар, ёрге къолду да, суйдюмлю ышарды. Сабийлени бары да гур деп ёрге турдула. Устаз аланы орталарына кирди да, хар бирини башын сылай келип, сары шинли, мудах жашчыкъны кесини кёкюрегине къысып, сыйдам жюлюнюп тургъан сакъалын аны башына тиреди. Сабийлени барысы да кёз къакъмай ол экисине къарадыла.

— Хайт де, Амин, сен иги жашса, — деди Сафар кёлю такъыр бола, — кёрюрсе, папанг сау-эсен келмесе. — Амин кёзлерин сабийлеге кёргюзтмей сюртюрге кюрешди. Сафар бир кесек эс жыйды да, тегерегиндегилеге кезиу-кезиу къарап, тёртюсюню, -бешисини атларын айтып:

— Сени, ма сени да, аны да аталарыгъыз кёп турмай келликдиле, — деди...

Устаз алагъа кёл этдиреме деп, ётюрюк айтханына сокъуранды, сабийлени алдагъанына ачыу этди.

— Сафар, анам сен бла папа урушха бирге кетгенсиз деучюдо... къалай билмейсе, аны къайда болгъанын? — деди Амин башын ёрге кётюрмегенлей.

Олсагъатда хар сабий юч-тёрт адам болуп кёрюндюле Сафарны кёзюне.

— Бир аман хапар айтырса деп асыры къоркъгъандан, анам санга папамы сорургъа базынмай турды... Мен а уялып, ма андан сормайма.

Сафарны къулакълары жукъ эшитмейдиле. Ол хар зат да тюшюнде болгъан сунуп сюеледи.

— Тюзюн айтырынгы тилейме Сафар.

«Манга жукъ сорма», — дегге кьолундан келмеди Сафарны.

Ол Аминнге тюзюн айталлыкъ тьуйюл эди. Тюзюн айтып, Мариямны да, Аминни да ахшы умутларын кузаллыкъ тьуйюл эди, кючден кьазан кьайнатхан отларына суу кьуяллыкъ тьуйюл эди.

— Устазны жалан да атын айтып нек кьояса, бир тенгинг бла селешгенча, — деди Аминнге негерлеринден эсе эслирек, мыйыкъ, сакьал уруп башлагьаны аз билинген жаш.

— Сафар папамы тенгиди. Бирге есгендиле. Ма окьугьан да бирге этгендиле, — деди Амин устазны бирсиледен эсе иги таныгьанына бир кесек ехтемирек да болуп, башын ерге кетюрюп, мудах кезчюклерин жарыкь ачаргьа кюрешип.

Ол сезлени эшитгенде, Сафарны жюреги бютюн да жанды.

«Папамы, сени бла кетген хапары бар эди...»

Сафарны башы тели болургьа жетди да, жашчыкьгьа не сез айтыргьа билмей кьалды. Тин-тери басды санларын. Сора Мажирни ахыр сезлери кьулагьына эшитилдиле, аны дуниясын жангыдан кьарангы эте, аркьасын кьалтырата. Ол сагьышла олсагьатда Сафарны тегерегинде болгьан ауазланы барысын да тунчукьдурдула. «Кересе, Сафар, манга келип кьалгьан кюнню, — деген эди кьаты сермешде ауур жаралы болгьан Мажир, аз кегере башлагьан эринлерин тили бла жалай, теренден солуй. — Кердюнг да, болуп кьалгьан ишни...»

Мажир кезлерин кьысды да, бурун сюеклери кьобуз туюклерича кьымылдай, ахыр умуту кел этдире, башын, ерге кетюрюрге кюрешди. Алай тапмады ол аллай кюч. Кьанатлары кьыркьылгьан тау кьушуча, сойланды жерге...

Кьудрет кезлерин ачаргьа дагьыда берди кюч. Акь тауланы башларында кийиклени санаучу кезле, аллына тобукьланып, анга ахшылыкьла тилей тургьан Сафарны алас-булас кердюле. Ечюле тургьан кезле дуния жарыгьына термиледиле.

— Сафар, Кьайдаса?

Тенгини жашау чырагьы ечюлгенин ангылап, солууу тамагьына тыгьылып, Сафар аузундан сез чыгьаралмай, кьол бармакьлары бла жер кьаза,

жууап берирни орнуна жыягъын тенгини жыягъына салды.

— Башымы ёргерек кётюрюрюнгю тилейме. — Мажир ол сёзлени кючден айтды.

Сафар Мажирни кенг жауурунларын эки тобугъуна тиреди да, онг кёолу бла узалып, тенгини терлегенлери къатыш акъ мангылайына жабышып тургъан жукъа чачын артха сылады.

— Аузум толу бир суу ичир.

Сафар суулугъунда ахыр уртамны аны аузуна тамызды. Алай ол тамычы Мажирни ичине бармады. Жукъа жыякъларын жууа, ахыр солууу тыкъ-тыкъма болуп тургъан кёкюрегине тёгюлдю.

— Адамларыма хапарымы айтырса... Ёлгеними айтырса... сакъламасынла мени. Эшитемисе? Сакъламасынла.

Сафар тенгини тилегин толтуралмады. Сюймеди Мариямны, Аминни да ахшы умутларын юзерге. Сафарны келгенин эшитгенинде, Мариям Дахирлагъа чабып жетгенинде да сормагъан эди эрин. Ол Сафарны къучакълап, сора башын энишге тутханлай, артха атлап, тиширыуланы араларына ташайды. Сафар а, эки кёзюн андан алмай, сын болгъанлай турду бир кесекни. «Мажирни хапарын айтайым да, Мариямны да, бирси тиширыуланы да сарнатайым, кесим да жиддйым», — деп келди Сафарны кёлюне. Базынмады алай этерге. Угъай, ол кыйынлыкъ да кёрген, аны да кётюрген адам эди. Сафар кеси кёолу бла аз тенгинми асырагъанды уруш аулакълада. Андан келе келип, тюп болуп квалгъан юйюне тюбегени уа...

Мариям башын аз кётюрдю да, Сафарны бетине кёз кыйыры бла урлап къарады — кишиге эслетмей. Сора кесине аралып тургъан Сафарны кёргенинде, башын биягъыча этип, энишге бошлагъан да бир этди. Дагъыда башын ёрге акъыртын кётюрдю да, узун къара кирпичлени бла къарылгъач къанатына ушагъан къашланы тюплеринден къарагъан мудах кёзлени биягъы Сафар таба жиберди. Кёзле Сафаргъа соруу этедиле: «Нек тынгылайса? Эртде, кеч да айтырыкъ эсенг, айт да, кюе тургъан жүрекни жанма къой. Нек тынгылайса, Аминни атасыны сюйген тенги? Ол кесинден эсе сени атынгы алгъа салып айтыучу эди да. Кёзюнг кыйып къалай къоюп келдинг тенгинги?

Тынгылама, Сафар. Айтмасанг да, сарнап, бусагъат халкъны юсюме къаратама...»

— «Алай эссизлик этме, — деп бир ауаз шыбырдагъанча болду Мариямны къулагъына. — Аман къууум этерге жарамайды. Аллах айтса, Мажир къолунга сау-эсен келир».

— «Жюрегим къайгъылыды. Сафарны манга къарагъанын жаратмайма. Ол айтыр сёзюн тышына чыгъаралмай турады. Аман хапарны айтыргъа базыммай тургъанын ангылайма...»

— «Э къыз, мен а сени бек таукел адамгъа санаучу эдим. Визни адет бла аман къууум этген айыпды. «Къоркъгъан къоркъгъанына жолугъур», — деп эшитгенмисе?»

— «Энди манга неден да не. Битеу дуня башы тубюне болуп къалсын».

— «Тоба де э къыз, ассы болма».

— «Битеу дуня кюйюп кетсин...»

— «Ачыуунгдан сёлеше тургъанынгы билеме, тилейме, кесинги алай аманнга бошлама...»

Сафар жыйылып тургъанланы араларын жырып, Мариям таба атлады да, аны билегинден акъыртынчыкъ тутду. Мариям андан ычхыныргъа умут этди. «Къачып, думп болуп кетейим былайдан», — деп келди кёлуне.

— Къалай тураса, Мариям? — деп, тюркюрюгюн жута, кючден сорду Сафар. — Амин а киши болгъан болур энди?

Мариям билегин бир жаныракъ тутуп, Сафарны къолундан ычхындырды.

— «Нек сёлешмейсе, Э къыз?» «Не тил тутады бу мындан?» Алай айтдыла Мариямны къатында сюелген тиширыула.

Мариям башын ёрге кётюрдю да дагъыда бир кесек тынгылады. Сора чындай оғары жаныны женгинден бир халычыкъны юздю да аны бла жубана айтды:

— Жокъду хатабыз. Турабыз. — Мариям, теренден солуду да, бир кесек эс жыйды. — Сафар, биз сен келирге юйюнгю тюр этип тургъаныбызны кёрдюнгю?..

— Аланла, ёре сюелип нек турасыз, олтуругъуз, — деди Дахир. — Жарнес къызы, нек къарамайса халкъгъа.

Мариям олтура турмады. Сафаргъа алгъыш эте, бар ахшылыкъланы да анга тилей, кетип тебирегенле бла бирге чыкъды эшикге.

* * *

Амин, Сафардан сорууна жууап алалмагъандан сора, тынгылауну басып кьойду. Алай тынчлыкъ а тапмады: «Кёрмеген эсе, айтсын да кьойсун. «Келликди, келликди», — дейт да турад. Алай эсе, къачан келлигин айтсын. Папамы кызыл жулдузу болгъан къартузун кийип школгъа барсам, битеу сабийле манга сукъланырла. Ох, анасыны. Аны кортузу манга жарарыкъ болурму? Да юйде тургъан бёркюнденми уллу боллукъду. Ол жарайды да...» Амин сагъышларын башындан бир жанына атды да, аякъ бла бир хударну кьолуна алып, аны суууртургъа кюреше тургъан Сафаргъа:

— Мени папамы башында картузуму болур, огъесе, буденовкасымы болур? — деп сорду. — Мен а былай мангылайында да кызыл жулдузу бла картузу болса сые эдим. Мен а аны кийип, школгъа бара турлукъ эдим...

Сафар худардан бир-эки уртлады да, кьолунда аякъны жерге салды. Сора Аминни къатына жууукъ олтуруп, башын сылай:

— Амин, хапаргъа болуп турма да, ашынгы аша, бусагъат ишни башларгъа керекбиз, — деди. — Папангы картузу барды. Алай ол келгинчи уа мени картузуму кий. Сафар хуржунундан кьол жаулугъун чыгъарды да къартузну ичинде терлеген жугъуну сыйпай, Аминни башына кийдирди. — Жулдузун а юйде кьойгъанма, тамбла ала келирме. Охому?

— Ура! — деп Амин ашын да кьоюп, ёрге кьобуп, ары-бери жортду.

Школну юйю эски юй эди: саламбаш, терзелери тар, эшиклери да былай иги бёкем адам бир жанлыракъ болуп кирирча, алай. Сабийле, устазла жетишмегенлеринден этгенбиз ол ишни деп, школну директору Сафаргъа ол кюн алай ангылатхан эди, биринчи, экинчи классланы сабийлери бир отоуда, биринчи класс отоуну сол жанында, экинчи класс онг жанында олту-

руи дерс аладыла. Тёртюнчю класс а кеси отоуна ючюнчю классны юсю бла жюрюйдю.

Хы, энди, тамата классланы сабийлери окъугъан отоуланы хаталары жокъду. Алгъын жетинчини сабийлери класслары тар болуп къыйналыучу эдиле да, Эргеш агъай аланы да устазла тургъан стоугъа кёчюрюп тынчайтханды. Алай, не десенг да, школну тарлыгъы, окъуу кереклени жетишмегенлери билимни къыйматын ангылагъан адамланы кюн сайын да жарсытады. Аны арбазында окъуна сабийлеге тынгылы сйнаргъа онг жокъду. Эргеш агъай, мында ишлеп башлагъан заманда арбазда школгъа къонгуроулукъ этген жасы темир къыйыр тагъылгъан къарт тут терекден сора школну тегерегинде ёре сюелген зат жокъ эди. Энди уа алайда тизгин орнатылгъан акътереклени ауаналары узакъгъа созула башлагъандыла. Жерни къайнатхан кюнден кеслерин сакъларгъа кюрешгенле алагъа къысылырча чекге жетише кетгендиле терекле.

Бу элде жангы школ ишлерге унутулгъандан туююл эдиле ол жартылыкъла. Анга эртде окъуна мурдор да салыннганды, къабыргъалары да къаланганды. Алай уруш оту къабыннгандан арысында киши да ол къайгъылы болмагъанды. Бусагъатха дери туруп тургъанды бир халда...

Сафар школда биринчи ишлеп башлагъан кюнюнде анга хапар айтхандан эсе, хапар соргъанла кёп эдиле. Сабийлерин тапхынчыннга дери жүрегин Кюн да, Айда жылытмазлыкъларына ийнаннган Сафарны къайгъысын бир кесек чачхан ишчи нёгерлери болдула. Аланы иги къууумлары Сафаргъа кёл этдире эдиле, ахшы умутланы къалай эдиле аны жүрегине. Алай аны бла бирге Сафарны башын жангы сагъышла да басдыла: элде школну къююп кетген, окъур заманларын оздургъан жашла, къызла да кёп эдиле, энди жангыдан школгъа келип, кеслеринден гитчеле бла бир классда олтурургъа уялгъанла, окъугъандан эсе, ишлеп башларын тутаргъа сюйгенле. Сабийлерини юсюнде ол жолну сайлагъан ата-анала да кёп. Школгъа келген атлы болуп, кюнлерин бошуна оздургъан сабийле да аз туююл. Ол а бек алгъа окъутуу ишни къарыусузлугъундан. Устазланы асламысы кеси ишлерин иги билмегенлерини хатасындан. Къачан эсе да

бирде жетинчини бошагъан, бюгюн жетинчиге дерс береди.

Аны ючюн киши да туююл эди терс. Къадар. Къыркъынчы жылланы огъурсуз жели устазны, малчыны, сабанчыны да кёзню ачып жумгъунчу дуниядан гунч этди эсе, алада не терслик.

Мариямны эри урушдан къайтмай къалгъанында да Сафарны не терслиги барды? Уруш отуна киргенде ёлюрюн-къалырын киши да билмегенди. Эрле жоюлмасала, бизге хорлам да келмез эди. «Школгъа келип, төрт-беш сагъатны мында туруп кетгенликге, ишибизни тамам болуп къалгъаннга санаргъа эркин туююлбюз, — деген эди Сафар жыйылыуда сёлеше, — хар ким да дерсин терен этерге, школгъа жорюмеген сабийле бла тохтамай иш бардырыргъа керекди. Мен директорну тилеги бла бир-эки адамны дерсинде болгъанма... Алай ишлерге жарарыкъ туююлдо. Къолундан келмегенни ат да, ёгюз да тартмайды. Мен жукъ ангылай эсем, бусагъатда ол не да бу устазны ишден къыстап къояргъа онг жокъду. Аланы орунларына башха адам табылса, бек иги эди. — Аллай адамларыбыз урушдан къайтмадыла». «Биз да билебиз, игилени, халкъ ючюн жанларын аямагъанланы урушдан къайтмай къалгъанларын, — деп Раузат олтургъан жеринден аз кётюрюлюп, дагъыда энишге чёге хыны сёлешди. — Кеслерин сакълагъанла къайтхандыла. Иги жаш, бюгюнлю ол тюрт сёзлеринги ким ючюн айтханынгы билеме. Сени тенгли бир окъусам, атангы да озарем билим бла...»

Эргеш агъай да, бирси устазла да Раузатны аузуна ургъанча этдиле. Алай ол къызадан къыза кетди да, секирип ёрге туруп, бу тюрт сёзле тохтамасала, ишден кетерин ангылатды да, стол юсюне салынып тургъан эски жюн жаулугъун сермеп къолуна алып, кесин жиламсыратып тышына чыгъып кетди.

Сафар андан арысында не айтыргъа билмей, армау болуп, бети бир агъара, бир къызара сюеледи. Бирси устазла да шум болуп турдула бир кесекни, бир-бир кёзлерине къарамай. «Бир кесек сабырлыкъ керекди», — деп Эргеш агъай бир айтды ансы, Раузатны ызындан сёзюн киши этмеди.

— Сафар, бардыр сёзюнгю, — деди директор.

— Мени айтыргъым ол эди, къыралда болгъан

кыйынылыкты барыгыз да бек уста билесиз, — деди Сафар бир кесек сагыш эте, акылын башына жыйа. — Сабийле окъургъа керекдиле. Иги окъургъа, билим алыргъа керекдиле. Бусагытда ишибизде уллу кёллю болсакъ, артда аны бизге киши кечмез...

Сёзю алай ачыкъ салынганына Раузатдан сора да бар эдиле ыразы болмагъанла. Сафар кесин оноугъа къошханын жаратмагъанла. Болса да, аллайла жүреклеринде болгъанны тышына чыгъармай, ичлеринде биширгенлей турдула. Ачыкъ сермешууден файда чыкъмазлыгын ангылай эселе да, къан къайнатууларын тохтатмай ашыра келдиле кюнлерин.

* * *

Сафар Харуннга тюбегенине артыкъ ыразы болмады эсе да, саламлашмай озун кетмеди. Ол тефтерлерин онг къолундан солуна ётдюрю да, Харунну къолун тутуп, сау-эсенлик сорду да, уллу хапарлаша турмай, Дахирланы таба бурулду. Аны алай этгени Харуннга иги да ётдю да, не эсе да бир хыны сёз айттыргъа аузун эки-юч кере да ачды. Алай ол бут борбайгъа тыяна башлагъанын ангылай эсе да, ёхтемлигин тас этмей, имбашларын, белин да ёрге тюзетирге, кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюреше, бир кесекни сюелгенлей турду жеринден тепмей. Сора кесине тау-келлик ала:

— Жаш, тохтачы алай! — деп кычырды Сафарны ызындан. Сафар артха туракълады башын Харун таба бурмай. — Игиден аман туугъан, башыңы не кёкге тутаса, сенде аз кыйыным жокъду да. Тюз этесе, энди мен неге керекме санга. — Сафар артха бурулду, Харун сёлешгенин тохтатмай, ауур атлай аны таба баргъанлай турду. — Халкъны манга нек кюлдюресе? Ёмюрден ахыргъа бизге къара сабан сюрген къаратон Дахир санга не кёрюнгенди? Юйюнге жыйылыргъа заман болмагъанмыды. Менден жийиргене эсег да, ол итден туугъанны къатындан кетип жаша.

Харун къарындашы бла сёзю ачыкъ болгъачына, Сафар башын энишге жиберип, жууап этмей сюелгенине къууанып, къызадан къыза барды:

— Манга не кёл ашайса? Бюгюн сени къаламынг-

кѡагытынг бар эсе, ол мени хайырымданды. Сени окъутама деп, кѡарным ашдан тоймай жашагъанма. Сен кѡатымда болуп, кесиме болсун демегенме. Атангы-анангы ач этмегенме. Ёлген кюнлеринде халкъда жюриген адет бла асырагъанма. Ол затым ючюнмюдю, бюгюн манга кѡан кѡайнатханынг? Не излейсе менден? — Харун жол жанында илипинни жагъасына олтурду да, женглерин ёрге этип, билеклерин абдез алгъан формада жууду. Сафар а сёз да айтмай, тефтерлерин да кѡолтугъуна кѡысханлай, кѡол бармакъларын бир бирге чалдиу этгенлей сюеледи.

— Кѡалай кѡарайса, — деди Харун ёрге кётюрюле, — «кѡарындашынг сени бла нек жашамайды?» — дегенлеге мен не айта болурма?

— Тейри, Тата, (Сафар сабий заманында Харуннга алай айтычу эди) ол соруугъа уа жууап табарыкъса, — деди Сафар тамагын ариулай. — Сен кѡарындашынга этгенни кѡанлы жауу да этерик тойюол эди.

— Сюймегенлерими жалгъан сёзлерине ийнанып кёл ашайса. — Харун ол сёзлени аузундан кючден чыгъарды. — Ийнанма, Дахирни мурдар сёзлерине.

— Багъалы кѡарындашым, Тата, сен этген иш ючюн халкъдан мен уялама. Сен ёксюз сабийлеге жетдирген кѡыйынлыкъны юсюнден адамла хапар айтсала, башымы кётюрюп кёзлерине кѡараялмайма... — Сафарны кёлю толду да, кѡаралгъан ауазын ариулай, кесин кючден тыйды. Харун да баш тёбен болду.

... Жашап турдула, Назир да, Ануар да, Марзият да, ата кѡарындашларыны юйюнде. Ата ийнагын эртеде унутхан, ана жылыуун огъурсуз жел суууруп алып кетген юч ёксюз сабий. Ким ариу айтса, анга боюнларын соза, бир бирге билек болургъа кюреше. Анасына термилген Марзиятчыкъны: «Тамбла келликди. Базаргъа санга саугъала алыргъа кетгенди», — деп алдай. Ол ингирде жууукъ, тенг жыйылып, анасыны арт асырауун бирге тийишдирип, аны ашын этгенлерине анасы сау болуп келген сунуп кѡууаннган эди Назир. Лёкѡумдан тойгъанларына Ануар бла Марзият да кѡууаннган эдиле. Юйлеринде той этилгенча, аналары базардан кѡайтып, дуняны саугъасын алып келгенча. Жиляу, ёксюзлюк да не бюгюн сабийлеге.

Ол кече, ай жарыгъы бла Мадинахан да келди жуууукъгъа, тенгнге тюшлеринде кёрюнюп, ыразылы-

гъын айтыргъа. «Сау бол, Тата, — деди Мадинахан къайыныны кёзюне къарап сёлеширге уяла. Башын бир жанына бургъанлай, къыз сыфаты ёчюлмеген бети къызара. — Мен ыразыма, аллах да болсун ыразы. Сабийлени киши кёзюне къаратмагъанынга, битеу эл месас этеди. Аллах айтса, къарындашынг сау-эсен къайтырыкъды. Ол келсе, сабийлени къыйынлыкъларын жетдирмес санга. Бюгече ыразылыгъымы айтыргъа, сизден тансыгъымы алыргъа келгенме. Къыйышангы сау аша, Тата. Энди мен тынч жатарыкъма къабырымда. Сауланы замансыз сарнатханыма кюеме ансы, дуниядан кетген жангыз манга тёре болмагъанын билеме. Ёмюрюнг узакъ болсун, Тата, сабийле унутмазла къыйынынгы. Сени таныгъанланы барысы да унутмазла.

Сау къал, кёп тынчлыгъынгы алдым. Сабийлени уятыргъа уа суймейме. Бир татлы жукълапдыла...»

Харун ол тюшон унутду да, дунияда жюрюмеген бетсизликни этди. Бир кюн Назир бла кенгешди, жетген киши бла кенгешгенча. Ол узакъдан тутдуруп башлады хапарны:

— Назир, балам, — деди Харун. — Бизни тукъумгъа сенден акъыллы сабий туууп билмейме. Сен дуниягъа айтылгъан адам боллукъса. Аны ючюн а орусча окъургъа, ахшы адамланы къатларында турургъа керексе.

Назир къууанды. Секирип Харунну бойнуна тагъылды. Сора ол къолларын Харунну бойнундан энишге бошлай:

— Тата, Ануар а, сора Марзият а? — деди

— Ала да сени бла бирге боллукъдула, — деп Харун арсарсыз айтды. Ол сёзлени эшитгенде, Назир Харунну кёзюне арсарлы къарады.

— Келчи бери, — деп Харун Назирни къолундан тутду да кесине жууукъ тартып, тобугъуна олтуртуп, башын сылай айтды:

— Сен къайда да башынгы тутарыгъынга ийнаша мен. Энди сен къалай къарайса ансы, тюнене мени правленнге чакъырып, сизни ючюгюзню да сабий кейге жибер, ала окъургъа да, иги жашаргъа да керекдиле дегендиле. Мында къарынлары ашдан тоймайды, кийимлери да доюн туююлдю, сен аланы къыйнап тураса деп, манга да тырман этип жибергендиле.

— Мен мындан кетерге суймейме, — деди Назир. — Мында негерим да кеп... Анда ким бла айла-нырыкьма. Сора ол кьарт кьатынны эшекчигин ортакьга алганымы билесе да? Сора ма энди мен анга эки кере да отун келтирирге керекме. Билесе да, эшеги бла кесибизге отун келтиргеними?

— Кьайгы этме, жашым, анга стунну кесим келтирirme. Мен да сизге иги болсун деп кюрешеме. Сора бу жол сизни ары жибермей кьойсам, мени тутмакьга атарга боллукьдула. Кьуллукьчулагьа кьа-тылыргьа жарамайды...

Назир ата кьарындашына акьдан, кьарадан жукь айтмады. Сагьыш этерге кюрешди, жашаууну юсюн-ден. «Бизни ючюн нек тутарыкь болурла Татаны?» Назир орусча билирге, орусча окьурга эртдеден тер-милген эсе да, бюгюн шьрт деп жолга тебирерге тюшгенде уа башы кьайгыгьа кьалып, кенг акь ма-нгылайы жыйырылды да, юсюнде эски келегича, угу-жуу болду, мудах кезлери теренге кетдиле.

Харун сол кьолу бла ундурукь кьулагьына жабы-ша, ауур жюк кетюргенча, олтурган жеринден ерге кьыйналып кетюрюлдю да юй тюбюнде ары бла бери атлады. Сора алаша жер баш юйню терезесине жууукь барып, сабий кезден саркьган жилимукьча, терезени мияласыны юсю бла энишге тигелей барган жауун тамычыгьа кьарамын бошлай, тамагьын ариулай, не зат эсе да айтыргьа кезледи. Алай, ол айтыр сезюне сокьуранганча, башын терезе жаннга тиреп, терен сагьышха кетгенча болду. Харун да ол хали бла, На-зир да мюйюшде мугур болганлай бир кесек турдула. Бир кесекден Харунну бети юйню кьабыргьасына ушады. Сора башын ергерек кетюрюп, кьарамын бия-гьы арбазгьа бошлай:

— Кьалай умут этесе да сора?! — деп хыны се-лешди. — Бу аман дуняда мен кеси юйюрюмюю кечевдирейим, огьесе — сизними? Кеси емюрюгюзде атанг да, сиз да аркьамдан тюшмей кьалдыгьыз да...

Назирни жылы жилимукьлары, жилиган тауушун эцитдиремге кюрешип, аузун кьаты кьысып турган кьол сыртына тамдыла. Ол жүрексиннгенин тыялмай, башын эшикге атарга кюрешди. Алай Харун терк окьуна эс жыйды да, Назирни билегинден тутуп, арт-

ха тартды да, башын кёкюрегине къаты къысды. Башын сылай жапсарыргъа кюрешди:

— Жарлы ёксюзюм, — жанынгамы тийдим? Айтханымы этмегенинг жюрегиме ётюп, андан алай къаты сёлешдим. Тохта, жилиама. Мен да сизге иги болсун, бу аман дунияда ачдан ёлмегиз деп кюрешеме. Жарлы ёксюзюм, жилиама.

Ануар да, Марзият да ич юйден чыгып, Назирни къатына келип тохтадыла. Назирни алай кёргенинде Ануар солуу тамагына тыгыла, жюреги такыр болуп, башчыгын энишге бошлап, онг кьолчугуу бла узалып, кекелчиги бла жубаныргъа кюрешди. Марзият а кока башчыгын Назирни аркъачыгына тиреп жилиады.

Не ариу сёз, не уллу саугъа да жапсармазча, алай жюрексинип жилиады Марзият.

Харун а турду бир кесекни жыкъларын чайнай, «Неди бу жилиау? — деп къатыны эшикден къайгысы бла киргинчи акъылын башына жыялмай. Не ишди бу? — деди биягъы къатын. — Не жилиауду бу?» — Харун энишге ийилди да Марзиятны кьойнуна алды.

— Мен а сени бир иги кыз сунуп турганма. Сен а къалай жилиауукъса.

— Сора Назир а нек жыляйды да?

— Ма энди ол да жилиамайды. Къарачы да бир.

Марзият тыкыр кьолчукълары бла кёзлерин ууа, кир кьолларын жуугъан жилиамукълары бетинде къара ызлыкъла кьоя, бир кьолу бла Харунну бойнуна жабыша, артха бурулуп Назир таба къарады.

Ол сагъатда Назирде Марзиятны жапсарып къарыу жокъ эди. Жалан да ол этген, жилиагъанын Марзиятха билдирмезге кюрешгени. Харунну къатыны Марзиятны сермеп кьолуна алды да:

— Къызым, ким урушханды санга? Айтчы манга, аны анасы бергенин тёкдюрейим, — деди.

— Ма, сора Тата, неме, Назирни нек жилиатады да?

— Къарачы анга, итден туугъаннга, — деп кьолу бла Харун Марзиятны аркъасына къатылып, эркелетирге кюрешди. Харун кесин кюлдюрдю. — Аны ётюрюк айтханын кёремисе. Бу заманындан алай жалган дау этген, уллу болсанг, адамны кёзюн аллыкъса сен.

— Жилиама къызым, ашыкъмасын мен Татаны иги кюнюн берирме...

Ол кюнден сора Харунну юйюнде сабий таууш эшитилмеди. Назирни, Ануарны, Марзиятны да мудах ауазлары юйден чыгып кетди. Ат арба жаз башыны боз туманын жыра, аланы ючюсюн да узакъгъа алып кетди. Назир ортакъ эшекчигин жегип отунга теби-регенде, суу бойнуна жууунургъа баргъанда да ызындан айырылмаучу къуртакъулакъ Парий, окъ тийгенча сынсый, жортууун тохтатмагъанлай, арбаны ызындан баргъанлай турду. Харун ызындан жетип, тыякъ бла сермегенде да алгъа барыуун тохтатмады Парий. Сора Харун, арба башчыдан болушлукъ тиледи, итни юйге къайтарыргъа, ол арбадан кетсе юйюне бир уллу палах келликча, ансыз жашау эталмазлыкъча.

— Аллах бла къонагъынгма, эт болушлукъ, — деди Харун арба башчыгъа — бу итни кёзлери ачылмагъан заманындан алып бакъгъанма. Бюгюн а кёремисе аны манга этип баргъанын.

Арба тохтады. Парий а алгъаракъгъа кетди да, бёрю жыйынындан букъгъанча, гуппуш болуп, къуйругъуну юсюне чёкдю да, башын арба таба буруп, сынсыгъанлай турду.

— Бар юйге, — деди Назир арбадан тюшюп, Парийни къатына жууукъ барып, — бар юйге, Тата жанынгы алыр. — Парий секирип ал эки аягъын Назирни кёкюрегине салды да, аны бетин жалады.

— Бар юйге, — деди Назир кеси солууун терктерк ала. — Мен кёп турмай келирме. Бар юйге.

Парийни кёзлеринден жиямукъла тёгюлдюле. Ол эки аягъын энишге бошлады да Назирни борбайларына чулгъанды.

— Тата, къолунгдан тыягъынгы кетер ансы, Парий сенден къоркъгъан этеди, — деди Назир, бораны бла жүрекдени къалтырата сюелген Харуннга. — Ариу айтмасанг, къачып кетерге боллукъду.

Харун къаныны къайнагъанын тишлерин ачаргъа жүрешгени бла тунчукъдуралмады. Ол алгъа атлагъаны сайын, Парий да арлакъгъа кетип, мудах кёзлери бла артха къарайды.

— Кючюк... Парий... — Харун ол сёзлени терктерк айта, анга кесини айтханын этдирирге жүреше, ызындан баргъанлай турду.

— Парий, къач, Тата тюйген этерикди! — деп Назир эринлери къалтырай, ауазын кючден чыгъара къычырды. — Къач!

Парий къумлу жолну оиг жанын тутханлай, бурну жерден айырмай, терк-терк атлап, алгъа баргъанлай турду. Харун къансыз эринлерин чайнай, къабутуу жаргы артылгъан акътерек тыягъын жерге уруп, жеринден тепмей бир кесек турду. Сора ол, башлы чурукълары къумлу орамда ыз къоя, жауурунлары бирге кирип, башын ёрге кётюрюп, адам кёзюне кыарагъанлай жиямукълары саз бетин жууаргъа хавыр болуп тургъан кёзлерин жерге тирегенлей, арбагъа тыянын сюелген Назирчикни къатына атлады, аны огъурсуз халин эслеген Ануарны бла Марзиятны жанлары кетди. Ануар: «Назир, арбагъа мин. Терк мин», — деп айтыргъа аузун эки-юч кере ачды. Болса да, аны ауазы ичинде тунчугъуп къалды. Жукъ айталмады Ануар. Арба башчы, жыл саны келген, келбетли, узун къара киши, къысыкъ кёзлерини къабакъларын кере, жүгенни Ануарны къолуна тутдура, ёрге къопду. Дагъыда жерине олтурду да, эки аягъын энишге бошлап, арбадан тюшдю да Назирни башын кесине къысды.

Кеси ёмюрюнде, былай сёзю бла тырман этген эсе да, Харун сабийлеге къол а жетдирмегенди. Бюгюн а аны халин кёрген, къоркъмай къатына барлыкъ туююл эди. Ол ышарыргъа, кюльорге кюрешгенинде да бетин уу басханлай турду. Ол Назирге не къадар жууукъ келгени сайын, арба башчыны да Ануарны бла Марзиятны да бетлери тюрлене, бир уллу палахны сакълагъанча, ичлерин къалтырауукъ ала, сын болгъанлай турдула. Ол заманда биягъы Парий да баргъанын тохтатып, башын ёрге тутуп, алайдагъылыны барысы да эшитирча сынсыды.

— Харун, тели болма, — деди арба башчы, — тели болма. Жаш терс туююлдю...

Харун чал мыйыкъларын «ашай» арба башчыгъа жкютю къарады.

— Акъылынгы башынга жый, — деди арба башчы Харуннга. — Тели болма.

Харун Назирни билегинден тутханда, ол, арба башчыны белине жабышды. Арба башчы Харунну бла Назирни ортасына тохтады.

Харун аны бир жанына тюртдю да Назирни башын сылады. Ануар секирип ёрге турду. Марзият а мугурчукъ болуп, жаулукъчугъу бла бетчигин жапды.

— Жарлы ёксюзом, — деди Харун Назирни жылы кёзлерин кёол аязы бла сылай. — Менде терслик жокъду. Ары бармасагъыз, ачдан кыырылырсыз деп кьоркъама. Бусагъатда туурагъан гыржын алтынны кыйматын тутханын кёресиз. — Харун энишге ийлип, Назирни кёкюрек тюймелерин этди, кёлек жагъасын тюзетди.

Аны алай кёрюп, Ануаргъа да, Марзиятха да жан кирди, арба башчыны да бети жарыды.

— Тата, сен да бизни бламы келликсе? — деди Марзият талгъыр кёзчюклерин жабып тургъан бал бетли жумушакъ чашчыгъын арыкъ, къарыусуз кёолчукълары бла ёрге эте. — Тата, сора сен да бизни бла турлукъса да?

Харун Марзиятны сорууна жууап къайтармады. Ол энишге чёкгенлей, башын кётюрмей тынгылады. «Сау бол, Тата. Мен бек ыразыма, аллах да болсун ыразы. Сабийлени киши кёзюне къаратмагъанынга битеу эл ыспас этеди». Мадинаханны сёзлери Харуну кьулагъына эшитилдиле да, аны башын бютюн да ауур этдиле. Ол теренден ахтына, эки аякъ юсюне кючден сюелди. Сюелди да биягъы къансыз эринлерин чайнады. Арба башчы аны кёзюне къарады да:

— Тамата, сабийлени артха къайтарыргъа онг жокъмуду? — деди.

Харун анга да сёз къайтармады.

— Жашчыкъ, турма, кечбиз — деди арба башчы Назирге, кеси арбагъа мине. Назир арбагъа тагъылгъанында, Харун кёолтугъундан тутуп болушду.

— Назир, сабийлеге сакъ бол. Мен кёп турмай барырма ызыгъыздан, — деди Харун жерде кенделен тюшюп тургъан тыягъын ёрге ала. — Тохтагъыз. Назир, Парий артха къайтырча бир мадар эт. Сен къатына барып тутуп тур да, сора мен бел баууму бойнуна салсам, къайры кетерикди. Жаханимгеми барлыкъды.

Арба тебирегенлей, бауурун жерге салып тургъан Парий ёрге кёбуп, акъырын атлай, алгъа тебиреди. Ол заманда Назир арбадан тюшдю да, итни ызындан жетип:

— Къайрыса? Анда санга ким къарарыкъды? Юйге къайт, Татаны къалай жанына тийгенинги билемисе? Къайт юйге. — Харун алагъа жууукълашып келгенин кѳрген ит, кесин биягъы алгъа атды...

* * *

Харун бу хапардан, эсге тюшюрюуден сора Сафарны кѳзюне къараялмады. Ол, къымылдамай, сюелди, агъачдан ишленип салынган кибик, жыякълары бирге кирип, кѳзлери теренге кетип.

— Билеме, Тата, сен телилик этгенликге, мен эс жыяргъа, сени къатынга болургъа керек эдим...

Ол сѳзлени эшитгенлей, Харун къарындашыны кѳзюне жютю къарады, аузундан тылпыуун чыгъаралмай, терлегенлери уа жукъа жыякъларында ыз къоя, чал сакъалына келип тохтадыла.

Сафар туугъанлы Харунга «Сен телилик этгенликге», — деген угъай, кѳзюнг къара болсун демегенди, ол этген оноугъа аузун ачып сѳз къешмагъанды. Бююн а Харунну аркъа жиклерин къалтыратхан, терлегенлерин бардыргъан да Сафарны ачыкъ сѳзюдю. «Телилик угъай, мурдарлыкъ этгенсе къарындашым, — деди Сафар кеси кесине. — Ма алайды, мен айтханла жанынга угъай, андан арлагъынга тийселе да. Бош къыл чайнайса. Къанынгдан жаратылгъан юч да ѳксюз сабийни, акъны къарадан айырмагъан къагъанакъ сабийлени юйюнгден къыстагъанса. Кесинге тынчлыкъны излегенсе, кесинги хатхунгу къайгъысын кѳрюп, мурдарлыкъ этгенсе. Энди башынги не ѳрге кѳтюрюрге кюрешсенг да, алгъынча энтда да адамладан кесинги бийикге салыргъа кѳреше эсенг да, юсюнгде тюк тенгли бир намыс къалмагъанды. Ёлсенг дууагъа барлыкъ туююлдюле адамла. Сора дагъыда келип, бююн сен манга кѳл ашайса, мени терсге савайса, ачыкъ сѳлешгенлигиме манга кѳзлеринги жандыраса, тиш билейсе. Багъалы къарындашым, Тата, ёлген атангы, анангы, саулай да тукъумунгу бетин жойгъанса. Энди ол бедиш сени юсюнгден ѳмюрге да кетмез. Чамланма, къыл чайнама, бар жолунга. Туугъан къарындашы, эгечи бла жау болгъанлагъа сейир этиучю эдим. Энди уа келип кесими башым ол затха тюшюп къалды. Ёлюм ахшы эди эки-

бизге да мындан эсе. Биз этген иш атабызны, анабызны ол дунияда да тынчайта болмаз. Жарлыла, башларын кѳабыр кѳангаларына тѳе болурла...

Кѳарындашым, бар жолунга, мындан бек жандырма жюрегими. Тилейме, кет былайдан. Сенден алгѳа кетип кѳалыргѳа бетим жетмейди...»

Харун боз кийиз кѳалпагѳын башындан тешиди да, аны кѳанатлары бла бетини, бойнуну терлегенлерин сюртдю. Теренден солуп бир кесек эс жыйды да Сафаргѳа кѳлкѳалдысын айтды:

— Сени кѳагѳанакѳ кюнѳнгден башлап, жетген киши болгѳунчугѳа дери мен ѳсдюргенме. Элде хазна кѳара таныгѳан адам болмагѳан заманда, киши кѳарнын тойдуруп аш ашамагѳан заманда акѳ кѳалашлыкѳдан этилген ѳтмекни ашатханма, Нарсанагѳа жиберип окѳутханма. Энди уа, бюгюн, юсюме сюелип, «тели» дейсе манга, Сафар. Керекмеди ол сѳзню айтыргѳа? Аны эшитген адам экинчи айланып салам бермез санга, кѳолунгу тутмаз. Энтда айтама, сабийлени юсюнде уа мени терслигим жокѳду. «Сени кѳолунгда ач, жалангач боллукѳдула», — деп, ызымдан тѳюшѳп, кѳоймадыла. Партия бла, властѳ бла да кѳоркѳутдула. Фронтовиклени сабийлери кѳыйналмай жашаргѳа керекдиле дедиле...

— Тата, жюрегими кѳайгѳысын андан бек кѳозгѳамазынгы тилейме. Кѳой, тилейме, бюгюн кесим да бир бек арып турама.

— Сафар, сабийлени юсюнде мени терслигим жокѳду...

VI

Сау кечесин жукѳусуз ашыргѳан Сафар, кѳпчюген кѳглерин ууа, кѳарылгѳан ѳнюн ариулай, жербаш юйчюкню терезесинден тышына — ѳзенни эркинлигин кѳолгѳа этген танг жарыгѳына кѳарады. Ол ич кѳлегини женглерин ѳрге кѳайтарды да, эки кѳолу бла желкесине узалып, бармакѳларын бир бирге чалдиу этип, бойнун ары-бери кѳымылдатып, юсюнде болгѳан ауурлукѳну кесинден кѳыстаргѳа кюрешди. Дагѳыда кѳаны уюгѳаннга ушап тургѳан билек чабакѳларын бармакѳлары бла уууп, эс тапдырды.

Ол кезинде Жамий, хар кюнде этиучюсюча, бир

кѳолуна кѳумгѳан бла суу, бирси кѳолуна уа багѳыр тазчыкѳны алып, Сафар болгѳан отоугѳа кирди да:

— Жашым, танг бурну бла нек кѳопханса? Бир аз тынчайып, бу урушда тѳюйюлген санларынга эс тапма кѳойсанг а, — деди аны кѳолун-бетин жуудуругѳа хазырлана. — Келчи бери.

— Угѳай, бир да, эки да айтма, Жамий, — деди Сафар Жамийни кѳолунда кѳумгѳаннга узала. — Кесиме кѳой муну эркинлигин.

Жамий, алгѳынча, бююн да тиледи. Алай Сафар анга суу кѳуяргѳа кѳоймады.

Сафар бетин-кѳолун жууа, Жамий да анга кѳарап сюелип тургѳан сагѳатда, эшикден:

— Жамий, кѳопханмысыз? — деген ауаз эшитилди.

— Хау, аурунг, кѳопханбыз, — деди Жамий. Алай айтды да, тыш отоугѳа чыгѳа, — э кѳыз, Мариям, не тышында тохтагѳанса? Кир юйге. Кел-кел, бизде сен уялыр адам жокѳду.

— Угѳай, юйге кире турмайма. Бар эсе, хант тузчукѳ берсенг эди.

— Э кѳыз, юйге кир, эшикден кѳалай кетерсе. — Жамий Мариямны билегинден тутду да, юйге кийирди. Мариям тыш отоугѳа чыгѳа келген Сафаргѳа тюбеп кѳалгѳанына жунчуду. Ич кѳлеги бла аны кѳатына сюелип кѳалгѳан Сафар да жунчуду да, ары-бери да тепмей, Мариям бла саламлашхан да этмей, тынгылауну басды. Дагѳыда кѳп мычымай, эс жыйды да отоугѳа кирип, тыш кѳлегин кийип, терк окѳуна тышына чыкѳды да, сол кѳолу бла кѳкюрек тѳюмелерин эте, онг кѳолун Мариямгѳа узата:

— Кѳалай турасыз? Тынчмысыз? — деди. — Аминни хар кюнден да кѳреме. Окѳууу игиди, кѳылыгѳы ариуду.

— Сау бол, Сафар, жашчыкѳ сенден бек кѳууанады, — деди Мариям, Жамий кѳамил аякѳчыкѳ бла узатхан тузну кѳолуна ала. — Ёксюзге болушхан тѳреди... сууапды. Ол сѳзлени айтханында, Мариямны эринлери кѳалтырадыла, ариу мангылайы жыйырылды, таза жилимукѳлары кѳара чолпан кѳзлерини гинжилеринде, гинасууча жюздюле.

— Э кѳыз, кѳолумдан келсе, тюз аузунгу жырты-

рем бусагъатда, — деди Жамий. — Э къыз, ырысламай къалай айтаса алай?

Сафар сёз айталмады, Мариямны жапсарыргъа къолундан келмеди. Бусагъатда ол кеси тюз да тиширыгуча сарнаргъа хазыр эди. Кечесин жукъусуз ашыртхан письмогъа Мариямны жүрекге жетген сёзлери да къошулуп, Сафарны саудан ёлю этдиле да, ол кесини дунияда барын-жогъун да билмей къалды. «... Багъалы жолдаш, жарсыугъа, сен излеген сабийледен тюз хапар билдиралмайбыз. Батирбиев деп бизде сабий жокъду».

Туркестанда сабийле юйюню директору Сафаргъа жиберген письмода аллай сёзле жазылып эдиле.

Мариямны жүрек къыйынлыгъында кесини бир уллу терслиги болгъанча, Сафар анга сёз айтыргъа базынмай, алайдан бир жанына кетип, сагъышлы тынгылады. Олсагъатда эшикден кирген Дахир, ишни болумун дурус да билмей, акъылы кёп затха бёлуне:

— Мариям, къызым, не этесе? — деп къайгъылы ауаз бла сорду. Ол мазаллы зыбыр къоллары бла Мариямны башын ёрге кётюрюп, бармакълары бла кёзлерин сюртдю. — Не болгъанды? Саумусуз?

— Аллах айтса, бир зат да болмагъанды. Мажирни сагъыннганбыз да, аны ючюн этеди, — деди Жамий. — Халкъ энди жыйыла келеди юйюне. Ма къарап тур, шырт деп келип къалмаса.

— Къызым, аман къууум этме, — деди Дахир. — Кёрдюнгмю, тюнене, киши да билмей тургъанлай, Тохтасынны келип къалгъанын. — Оллахий, алай айталла, аны ёлген хапары келип, халкъ жыйылып, аны ашын, ысхатын да этген эди деп.

— Ой, Дахир... Бизден сора жокъмуду урушда адамы жоюлгъан, — деди Мариям жүрексиннгенин тыя, жилягъанына къартладан уяла. — Ол сабий, аталары болгъанлагъа асыры сукъланнгандан, кечекюн да жанымы ашагъанлай турады ансы...

Мариям танг аласы бла биреуню юйюне къайгъы салгъанына жунчуду, «Бюгюн мен бери нек келдим», — деп кеси кесине тырман этди.

Сафар, Мариям кетип тебирегенинде да, аны бетине къараялмады. «Сафар, тилейме айып этме, сизни да жунчутдум...» Мариям ол сёзлени айтханында да, Сафар аузундан сёз чыгъармады.

Сафар кесине айтмагъанлыкъгъа, Раузатны тил тутханына жүреги къыйналыр ючюн къалмады. Бюгюн да, Сафар устазла тургъан отоугъа киргенинде, ариу айтып, анга тилин суууруучу Раузат, ёрге окъуна кётюрюлмеди. Сафар Эргешни, дагъыда бирси нёгерлерини къолларын тутта келип, Раузатны къатына жетгенинлей, ол, стол юсюнде тургъан жукъа сарытып китапны къолуна алып, башын терезе таба буруп къойду. Сафар уялды, устазлагъа кезиу къарай, амалсыз болду. Сора адамланы эслерин башха жанына бурургъа кюреше, эски таулу чамланы айта да, нёгерлерин кюдюре келип, былай деди:

— Эртде заманда бизни элде бир оюнчу адам. Оюнчу болгъанлыкъгъа уа, къадырына бир минсе уа, аллах сакъласын, анга сёз айтып онг болмагъанды. Бир жол ол, къойла сата Нальчикге баргъанды. Баям, ол доюн базар да эталмай, «Отунчуну ач ачыуу башында», — дегенлей, къаш-баш туюп, энди малларын да сюрюп, юйюне къайтырыгъы кёзюне кёрюнюп, дыгаласха къалып тургъанлай, былай хузумуракъ кийинген биреулен аны къатына келгенди да, къамасына жабыша: «Малларынгдан бирин учузуракъ, мен айтхан багъагъа бермесенг, артыкъ терен туююлме, уруп къояргъа боллукъма» — деп муратын ангылатханды. Аны эшитгенлей а, ол биз элли киши:

— Сенден да, менден да башында бир къашыкъ акъылы болгъанны аллах юйю кчурутсун, — дегенни айтып, ол адамны уруп аударуп къойгъанды.

Устазла Сафарны хапарына кюдюле. Раузат а секирип ёрге къобуп:

— Сенсе тели, мени ёмюрде киши телиге санамагъанды, — деди. Аны эшитгенлей отодагъылагъа бютюн да кюлюкю къабынды.

Раузат къолунда китабы бла бетин жабып жилиады. Не эсе да бир затла да айтды. Алай аны сёзюм киши ангыламады. Сафар олтургъан жеринден ёрге акъырын кётюрюлдю да, Раузатха сёз айтыргъа кезлей, аузун эки-юч кере ачды. Алай, базынмагъанлыкъмы этди, огъесе, жунчугъандан айтыр сёзюмю унутду, бир кесек турду жукъ айтмай.

— Бу сабий къылыгъынгы къоярменг? — деди

Эргеш Раузатха, жазуу эте тургъан столундан башын да кетюрмей. — Не хыликгяды бу, не атанг, не ананг деген жокъ. Сабийлеге билдирмегиз телилигигизни...

— Эргеш агъай, манга алыкъа тели, деп киши айтмагъанды, — деди Раузат, жүрексиннгенин тыялмай, къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерин сюрте. — Хар ким да манга къадалып турасыз...

— Раузат, эгечим, — Сафар аузундан ол сёзлени чыгъарып-чыгъармаз:

— Селешме. Сени кибик къарындаш керек туйюлдю манга, — деп Раузат Сафарны аузуна ургъанча этди.

Сафар, олсагъат окъуна, биреу башындан басханча, шинтикге шыбыртсыз олтурду. Раузат хыны селешгенине, жууап этгенине уялды, жунчуду Сафар. Акъсыл бети жинкча къызара, устазлагъа кезиу къарады. Эргеш Сафарны халын ангылап, къайгъы этме дегенча, имбашына къатылды да, сора ауурлугъун эки тыягъына жүклей, акъыртын ёрге къопду да, бир къыйыры кёкюрек хуржунуну башына туйрелип тургъан акъ шынжырчыкъны ёрге тартып, хуржунундан сагъатын чыгъарып къарай:

— Дерсге кирирге заман болгъанды, къонгуроу уругъуз, — деди.

Тышына барысындан да алгъа Раузат чыкъды. Ол не эс жыяргъа кюрешсе да, классха киргенинде да жүрексиннгенин хазна тыялмай турду. Аны халин сабийле да эследиле. Алай классда дежурналыкъ этген, чачы сыйдам жүлюннген, къара шинли жашчыкъ ёрге турду да, кирпичлерин терк-терк къагъа:

— Раузат Исмаиловна, бюгюн классда дерсге келмей къалгъан адам жокъду, — деди.

— Сизни классха да аллай бир кюн туугъаны игиет, — деди Раузат къол жаулугъу бла бурун сыртын сюрте.

— Школда бизни классдан иги класс жокъду, дегенди Сафар агъай, сен а сёкген этесе, — деди бек ахыр партада олтургъан Амин.

Раузат секирип ёрге къопду да:

— Сафар, мында ишлегенли эки кюн болмайды ссра, ишни бла аманны къайдан биледи?

— Сафар агъайдан иги устаз, андан иги адам билеу къыралда да жокъду, — деди Амин башын ёрге

кётюрмей, тер басып тургъан къалакъ бурунчугъун тарта.

— Не зат дединг? — Ол бизни директорубуздандамы кючлюдю? — деди Раузат бети тюрлене.

— Сафар агъайдан иги устаз жокъду дуняда, — деп беш-алты сабий бир аууздан кычырдыла.

— Баштакъла, диммола! — деп Раузат къаты кычырып, къолун столгъа урду. Сора, баям, ачитхан этген болур эди, сынсыгъанын билдирмезге кюреше, къолун аузуна элтип, тишлери бла къабып, ачыгъан жерине асыу берирге кюрешди.

— Мен олтурургъа эркинмеми? — деди, устаз классха киргенли да ёрге сюелип тургъан дежурна жаш. Анга да жукъ айтмады Раузат. Ол заманда дежурна жашны нёгери аны этегинден энишге тартды да, жерине олтуртду.

— Бюгюн дерсге келмей къалгъан бармыды? — деди Раузат журналны ача.

— Жокъду, — деди биягъы жашчыкъ ёрге къобуп, кирпичлерин женгил-женгил къагъа. Олсагъатда жашладан къайсы эсе да къагъыт кыйырни къаты чёргеп, ызы бла чайнап, кеси ауурлугъу бла узакъгъа барырча этип, инчге резинчикни эки кыйырын эки бармагъы бла тутуп, къагъыт чёргелгенни аны ортасына салып, дежурна жашны башы таба бошлады. Алай ол жашха угъай, Раузатны мангылайына барып тийди.

Раузат секирип ёрге турду да, сабийлеге аузуна келген аманны аямады. Сора жилиамсырап, журналны да, китапларын да алып, эшикни къаты уруп чыгып кетди да, устазла отоуна кирип, анда столгъа олтуруп, жазыу эте тургъан директоргъа айтды:

— Турчу, энтда да Сафарны кёкге кётюрюп, аягъын жерге жетдирмегенлей. Ма алай керек эди санга.

Эргеш башын акъыртын Раузат таба бурду да:

— Бу арт кезиуде бир да къайгъысыз болмайса, — деди. — Не хыликгя ишди бу? Раузат, школда ишлегенинги нек унутаса?

Раузат башын къабыргъагъа тиреп, биягъы кесин жилиамсыратды.

— Дерсде нек туюлсе дейме санга! — Директорну хыны сёзю Раузатха бир кесек эс жыйдырды. Андан арысында Раузат кесин къолгъа алды да, жилиа-

гъанын, жүрексиннгенин да кѳююп, Эргеш агъай таба бурулуп:

— Энди мен алтынчы классха кирлик тѳююлме, деди. — Сени жанынгдан сѳйген Сафарынг сабийлени бизге юскюрюп, школдан кѳачып кетерча этгенди. Сен бир кѳргюенг, алтынчы класс бусагъатда манга этгенни. — Эргеш, жазыуун тохтатды да, битеу эсин Раузатха буруп тынгылады.

— Сабийлени барысы да ѳрге сюелип: «Мында Сафардан сора устаз жокъду. Дунияда да жокъду аныча», — деп кѳычырып тохтагъандыла. Амин бек башчылары болуп, санга да, бирси устазлагъа да бюсюремегенлерин айтхандыла. «Кимге не айтсагъыз да, Эргеш агъайгъа тиймегиз», — дегенимде уа, бир кѳаты затны сызып, мангылайыма ургъандыла. Аны Аминден башха адам этмегенди. Сафар мында болуп, мен школну босагъасындан атларыкъ тѳююлме...

Эргеш биягъы тыякъларына тыяна, жангыз аягъын жерге акъыртын баса, алтынчы классха кирди. Раузат да аны бла бирге барды. Сабийле гур деп ѳрге турдула. Алай аланы арасында башын ѳрге кѳтюрген болмады. Эргеш да турду гуппууракъ болуп, кѳкюрегин тыякъларына тиреп.

— Бизден не излегеинигизни айтыгъыз директоргъа, — деди Раузат сабийлеге жууугъуракъ атлап. — Амин, ол суууталмагъан кѳкюрекчигинги ѳрге нек кѳтюрмейсе? Ол тыялмагъан тилчигинги аузунга нек буштукъ этгенсе?

— Амин, жашым, бери, мени кѳатыма келчи, — деди Эргеш. Амин тамагъын кючден ариулай, башын энишге тутханлай, Эргешни кѳатына келип сюелди.

— Кѳолунгу хуржунунгдан чыгъар, — деди Раузат. Аминге ауазын иги да кѳтюрюп.

— Раузат, сабыр бол, — деди Эргеш. — Барчы, Сафарны бери бир чакъыр. — Раузатха кѳанат битип чыкъды тышына. Алай артха уа кѳаш-баш тѳююп келди, Эргешни ол айтханнга келип тохтагъанына кѳл кенгдире. Эргеш: «Сафар не болду?» — деп кеси соргъунчу жукъ айтмай тургъаны да аны ючюн эди.

— «Дерсим бошалгъынчы, директорну атасы чакъырса да барлыкъ тѳююлме», — деп кѳойгъанды акъыллы Сафар, — деди Раузат. — Ол келгенлей бу

школда болгъан къалай къатышып къалды. — Ызы бла уа: «Къанында къатышыр эсе», — деди кеси кесине.

* * *

... Эргеш Сафардан аллай сёзю сакъламай эди. Биринчи кюнден окъуна ол Сафар ишде кесине тыячакъ боллугъуна ийнанып эди. Кишиге айтмагъан ич сёзю анга айтханы, школда ишни юсюнден тохтамай аны бла кенгешгени да аны ючюн эди. Бюгюн а Эргеш «Сюйгенингден кюй», — дегенлей болуп къалды. «Тейри, Сафар къарындашым, законну уа битеу тукъжумнга да юйретейим, — деди Эргеш кеси кесине. — Дерс бара тургъанлай классны къоюп кетмегенинги иги этгенсе. Алай, мени директоргъа санамай эсенг да, акъ сакъалымы хурметин а этерге керек эдинг. Кесинги не кёкюреклиге санай эсенг да, кючден аякъ юсюне бола келген ишими уа тууартырыкъ туююлме. Бери тилеп келтирген эсем, артха уа ызынга къарай барырча этерме...»

Раузат Эргешни бла Сафарны ортасына от салыргъа кюрешгенин тохтатмай эсе да, Эргеш эки-юч кюнню ичинде Сафаргъа жукъ айтмай турду. Ким биледи, ол кюн да тынгыларыкъ болур эди. Алай, Раузат иги добар къаргъышла да эте, Аминни билегинден тутуп устазла отоуна кийиргенде, кеси ёмюрюнде кишиге ауазын кётюрюп сёлешмеген Эргешни бети тюрленди. Сора ёрге къобуп, къыяулу аягъын артлы шинтикни юсюне салды да, бир къолу бла шинтикге тыяна:

— Мен билмей тургъанма ансы, сен таза да келепен сабий кёреме! — деди. — Келепенни да озгъан келепен. Устазланы юслерине чабаргъа ким юйретгенди сени?! Бизни сиз жашагъыз, къыралгъа жарагъыз деп къан тёкгенибизни нек унутасыз?..

Амин башын ёрге кётюрдю да, женги бла бетини терлегенлерин сюрте, эринлерин чайнай сюелген Сафарны кёзюне къарады. Ичинден кёлкъалды этди, Сафар кеси жанлы болуп сёлешмегенине. «Атамы тенги, манга бу жалгъан дау не ючюн этилгенин нек сормайса? Барыгъыз да кёзбауласыз. Кишиге да ийнанмайма мен. Бюгюн мен этген терслик: Раузат, ол кюн къагъытны сени урабыз деп атмагъан эдик. Ма былай,

билмей тургъанлай, санга тийип кълалгъанды. Кечеринги тилейбиз», — дегеним.

Алайлай Раузат а юсюме атылды да кълалды. Битеу класс: «Ол туююл эди», — деп айта тургъанлай, «Мени ургъан сенсе», — деп жагъама жабышып тохтады. Былайда мен Эргеш агъайгъа да салмайма айыпны. Ол тюз этеди. Школда низам болургъа керекди. Кэси айтханлай, ол урушда кълан тэкген, бир санындан айырылгъан адамды. Аны айтханын этмесек, бизге битеу халкъ налат берир. Алай ол да Раузат жанлы болуп, мени атым аманнга нек чыгъарады? Бу ишни анам эшитсе, жүреги жарылып кълалмазмы...»

Алтынчы классны сабийлери, оруу-соруу болмай, устазла отоуна кирип келди.

— Не керекди сизге? — деди Эргеш агъай ачуланып. — Бусагъат барып, дерсге олтуругъуз!

— Эргеш агъай, Амин терс туююлдо, — деди ол кюн дежурный болгъан жашчыкъ, биягъы кирпиклерин терк-терк кълагъа. — Амин бир зат да этмегенди...

— Аминни терслиги жокъду, — деди сазбет кълызчыкъ эски, кълан жыйрыкъчыгъыны жагъасын узун арыкъ бармакъчыкълары бла тюзетирге кюреше... Сабийлени барысы да бир аууздан айтдыла, Аминни терс болмагъанын.

Аланы алай кёргенде Эргешни жүреги бютюн да жанды. «Болгъан ишни кёрдюнг да?» — деди Раузат да директоргъа.

Эргеш сабийлеге бла Сафаргъа кезиу къларады да, бир кесекни жукъ айтмай тынгылады. Дагъыда башын ёрге кётюрюп, теренден ахтынды да, сабийлеге:

— Барыгъыз классыгъызгъа, — деди. — Амин, сен да бар. Артда селеширбиз.

Сабийле артха тепчий, тышына чыгъып кетди. Эргеш терезени кълатында аз гуппурауракъ болуп сюелген Сафарны кълатына барып, бир тыягъына тыянып, бир тыягъыны бурнун а жерге кълагъа сюелди. Ол Сафаргъа кёлкълалдысын айтыргъа да бир кезледи. «Ышаниган башны ит ашар», — дегенлей нек этесе, къларындашым? Иги, жаш, кълалай болат да алай? Аллай адмсызлыкъ этерге жарамайды. Тейри, «Сени кълалды кълалгъан мен болайым», — деп кълояргъа да болурма. Терслигинги ангылапмы тынгылайса, огъесе, этген аманлыгъынга кълууанып, бизни башыбызны

къайгъыгъа къойгъанынга кёл кенгдирипми сюелесе? Бир да бюгюн болмаса, сёзге, ушакъгъа да къатышмай хазна кёрмегенме сени. Акъыл юйретирге аман да болмаученг да, бюгюн а сабийле юсюбюзге чапханда да, Амин анасы кибик къатынны, устазны бетине ургъанда да тынгылауну басып нек къойдунг?.. »

Эргеш Сафаргъа айтыр сёзлерин акъылында жюздюре, тышына чыкъды.

Сафар директорну кёл ашагъанын ангылай эсе да, не бла жанына тийгенин а билмейди. Эргеш кеси сёз башлагъынчы тынгылауну басып тургъаны да аны ючюн болду. Алай Эргеш сёзюн башламады. Нек эсе да тынгылап къойду. Эртде, кеч болса да айтыллыкъ сёзню нек айтылмагъанын Сафар угъай, Эргеш кеси да билмеди.

VI

Кел-бар деген болмай Мариямны юйюне кирип барлыкъма деп, Сафарны жети жукълап тюшонде да жокъ эди. Мажир ахыр солуун кючден ала, этген осуятны толтуралмагъанын кесине кечмей, кюнлерин алай ашыра келди Сафар. Къыйын эди ол борчну толтургъан. Кюн сайын атасыны аллына къарап тургъан, аны сыфатын кёрюрге термилген Аминни къанатларын къыркъгъан бютюн да къыйын эди. «Атамы сени бла бирге кетген хапары бар эди...» «Атанг ёлгенди, мен а кёресе, сау-эсен къайтдым», — демеклик Сафаргъа кёрге киргенден да къыйын эди. Мариямны инжилююнде, таралыуунда да Сафар бек уллу терсликни кесине алып турду.

Сафар Мариямланы арбазгъа кирди да, жангыз балли терекни къатына барып, онг къолун анга тыяндыра, сюелди. Ол бусагъатда юйге киргенден эсе, Мариямдан, Аминден бирлери кёрюп чакъырса сюе эди. Алай арбаздан бир къарыш чакълы ёрге кётюрюлюп орнатылгъан кёк эшикчик ачылмады. Гурт тауукъ балаларын да ызындан тизе, босагъа къатына барды да, къабыргъагъа жарты тыяндырылып салынган багъыр тазчыкъгъа жуху бла да, тырнакълары бла да къатыла кетди да аудурду. Тазны тауушуна да, гурт тауукъ хахайдан къырып бир жанына сакиргенде да чыкмады юйден киши.

— Амин, — деди Сафар ауазын артыкъ кётюр-

мей. Ол заманда да Сафарны кѳулагына жалан да кесини ауазы эшитилип кѳалды.

... Сафар эшикни кѳатына барды. Ол эшикни кѳакѳгѳанда, Амин башын тышына кѳаратды. Сѳлеш-меди ол Сафаргѳа. Сафарны атасыны кѳзюнден кѳрѳючѳу Амин бюгюн анга: «Юйге кир», — деп да айтмады. Ала экиси да — бири босагѳаны ичинде, бири тышында сѳелгенлей турдула. Сафар Аминни алай кѳргенде, башха болмай сабий кибик жунчуду.

Бир кесекден Амин башын ѳрге кѳтюрдѳу да, Сафаргѳа кѳарап: «Тюнене школда болгѳан ишни анама айтмазынгы тилейме, — деп кѳзлери бла сѳлешди. — Тилейме...»

Сафар аны акѳылын ангылагѳанча, аз ышарды да, узалып Аминни башын сылады. Олсагѳатда босагѳа кѳатына Мариям да келди.

— Кел, жууукѳ бол, — деди Мариям Сафаргѳа.

Ол эшикни кенгирек ачды да, кеси артхаракѳ туракѳлады.

— Юйге да игилик, — деди Сафар, босагѳадан ичине атлай. — Оллахий, Мариям, тургѳан жеригизни бир кѳрейим деп келгенме. Сау жылыны кѳзюне былайгѳа бир атламагѳаныма уялып турама.

— Да сау бол, Сафар, — деди Мариям.

Сафар андан арысында жукѳ айталмай, кѳолларын ууа, жерге кѳарады. Дагѳыда башын ѳрге кѳтюрдѳу да мѳудах, сагѳышлы кѳарамын Аминнге бурду. Амин Сафарны ол кѳарамын кѳз гинжилеринде тас эте, башын анасы таба бурду. Сора отоуда шошлукѳну бузмазгѳа кѳурешгенча, аякѳларын акѳыртын ала, тышына чыгѳып кетди.

Мариям отоуда Сафар бла жангыз кѳалгѳанына бир кесек жунчугѳанмы этди, жашыны ызындан:

— Амин, юйде кѳонакѳ тургѳанлай кѳайры кетип бараса? — деп сѳлешди. Амин босагѳадан чыкѳгѳан жерде бир кесек заманны сѳелип турду да, сора кѳлек женги бла бурнун сюрте, башын эниште тутханлай, ызына кѳайтды.

Сафарны Мариямгѳа, Аминнге да айтыр сѳзю кѳп эди. Алай ол, тынгылагѳанлай турду, тилин айландыралмай, айтыр сѳзю тамагѳына тыгѳыла. Бусагѳатда Мариямны кѳлѳуне жетерча сѳз тапхан кѳыйын эди Сафаргѳа. Ол кѳачан эсе да бирде, юйден Мажир

бла бирге чыгып кетип, артха уа кеси — Мажирсиз, къайтды да, жашау жолуна энди атлагъан, тереги, гюлю да энди чагъарыгъына ийнанып, ахшы умутлары бла жашагъан тиширыуну терегин тюз да тюбюнден кесди да атды. Ол аны Мариямгъа, Аминнге тюбеген сагъатында эсине жангыдан тюшюре, аман сагъатлы болуп жашай келди.

Бюгюн да аны Мариямны мудах кезлерине, тозурагъан сыфатына бла саз бетине къараргъа, сёз айтыргъа да баздырмагъан ол сагъышладыла.

— Сен жигит жашса... сен бек акъыллы жашса, — деди Сафар ёрге къобуп, эшикден кирген жерде аркъасын къабыргъагъа тыяндырып сюелген Аминни башын сылай. — Терслигинг болмагъан жерде кишиге да баш ура турма. Алай тюзлюгюнге уа адамланы ийнандырыргъа керексе. Биреу санга терссе деп сюеле эсе, сора ол сёзню башын ача билирге керексе...

«Андан тереннге кирмезинги тилейме, — дегенча, Амин Сафарны кезюне къарады. — Энтда да къайтарып тийлеме, тюнене болгъан ишни анама айтма...»

Сафар Аминни тынгысыз къарамындан аны акъылын ангылагъанча, сёзню башха жанына бурду:

— Мариям, Аминни сен да, мен да къолгъа алып, бек иги окъутургъа керекбиз, бу негерлерини барысын да хорларгъа керекди, — деди Сафар, жашны башын кесине къыса. — Амин атасыны атын айтдырыргъа керекди. «Ол Мажирни жашыды», — деп хар ким да махтап турурча, ма аллай адам этерге керекбиз...

— Аллах бирди, Сафар, къалай эсе да, бу жашны сен бюсюремеген бир иши барды, — деди Мариям, сёзге къошула, алгъа айтылгъан сёзлеге артыкъ уллу магъана да бермей. Сора къаны башына урду да, кеси да ангыламагъан сезим аны ичин отдача жандырды. Бир кесекден а санларын сууукъ тин-тери басды. Дагъыда акъылын башына жыяргъа кюреше: «Экибиз да Аминни къолгъа алып, бек иги окъутургъа керекбиз...» «Амин атасыны атын айтдырыргъа керекди», — деген сёзлени келюнден бир ненча кере къайтарды. «Сафар ол сёзлени нек айтды манга? Нек айтды? Биз да билмей, юйюбюзге къан жаууп тура болур дейме. Мажирни къабып къайтхан эсенг, нек тынгылайса, ишни болушун айтмай? Угъай, сант эте турама. Ау-

зунгу тый, жарлы юйюме к'ан жаудурма. Аминни уа сенсиз да этерме адам. «Экибиз да Аминни атасына тийишли адам этерге керекбиз...» Оу, кюнюм, андан эсе эки атылайым. Мажирни унутуп, жылы тешекге киргенден эсе, жер к'абайым...»

— Уг'ай, — деди Сафар Мариямны саг'ышларын кесе, — Аминни мен к'өргөн айыбы жок'ду. Амин аллай жашды, школда ок'уу бла хар кимни да хорларча. Алышынмай, Мажир харипни кесине ушайды. Ол да ок'ууда бир да кишиге хорлатмаучу эди. Школда хар заманда юлгюге жюрюп туруучу эди...

Мариям, к'абырг'аг'а тыяна барды да, Сафарг'а жарашдырг'ан шинтигине кючден олтурду да, тамаг'ына тыг'ылг'ан солууун айландыралмай, терлегенлери жыяк' жанларын жалай, ариу ак' бойнуна тигеледиле. «Мажир харип» деген сөзле аны башын төгөрөк айландырдыла да, ол аллында бет к'анлары к'уруп сюелген Сафарны бла Аминни экили к'өрдю.

— Не этесе, анам?! — деп Амин ахы кетип, анасыны тобук'ларына ауду. — Не этесе, анам?!

Мариям анга жууап к'айтаралмады. Сафар печни к'атында суу челекни юсюнде к'алкыг'ан аг'ач чолпу бла суу алды да, к'оллары к'алтырай, чолпуну Мариямны эрнине тирей:

— Суу уртлачы, — деди. — Бусаг'ат иги болуп к'аллык'са. Аузунг толу бир уртла...

Мариям, бир кесек эс жыйды да, жаулук' к'анаты бла к'өкюрегине төг'юлген сууну к'ург'ак'сытырг'а кюрешди.

Ол заманда Сафар төрт бюкленнген кирсиз к'ол жаулук'ну хуржунундан чыг'арды да, Мариямны бетини, бойнуну терлегенлерин сюртдю. Энишге тобук'ланып, эки к'олу бла чачын артха сылады...

Мариям к'олларынгы артха кетер деп айталмады Сафарг'а. Аны к'ол аязы мангылайына жетгенде, анча жылны эр киши хусумун сынамаг'ан тиширүүнү санлары к'алтырадыла. Унутхан эди Мариям ол адетни. Сафарны к'ол аязы аны мангылайындан ауур таш басхандан башха к'өрюмеди. Бусаг'атда анга ол жапсарыу керек туююл эди...

Сафар к'олларын артха кетерди да, жерге тобук'ланып, бир к'олу бла Аминни башын сылай, Мариямны к'өңүлүнө аялг'анлай турду. Солууун алмай, жерин-

ден, тепмей, ол алай къарайды Мариямны ингиликлери къызара келген акъ бетине бла аз мылы тартхан узун кирпичлерине, уллу къара кёзлерине. Ол алада кесини дуния жашаууну суратын кёреді. Ол анга эндиге дері кёрген къыйынлыкъларын унутдурлукъ, жашау тирменин бурлукъ да Мариям болгъанына ийнаныулукъ эди.

VII

Эртденлик, Сафарны мудахлыгъына жарсыгъанча, булутлу эди. Кёк, мутхуз болуп, хауаны ауурлугъу былай имбашларынгдан басханча кёрюне эди. Дахир бла Жамий да бирер мюйюшге чөгюп, Сафарны кёлүне ушамагъан сёз айтып, жанына иш тиербиз деген акъылда, ауузларын ачмай тынгылайдыла. Бусагъатда аланы къайсысы да Сафарны кёлүн алып, жапсарып ючюн отха кирирге, суугъа секирирге да хазыр эдиле. Алай, не медет, жокъду алада аллай къарыу.

«Къайгъы этме, Сафар, сабийле табыллыкъдыла», — деп къартла жашха кёл этдирирге кюрешселе, ол жалгъан, кёзбау сёз боллугъун ангылай эдиле ала. Баям, къартланы тынгылауну басханлары да андан эди.

Сафар тозурагъан чачын кёол аязы бла артха сылай, ауур башын бойнунда кючден тюзете, ёрге кюпду да, Дахирни бла Жамийни орталарына тохтай, кёзлерин жерге тирей айтды:

— Дахир, быллай ишни ким кёргенди? Быланы жанлары саулай жер жутуп кюйгъан болур ансы, сау эселе, шау эселе да бир жерден бир хапарлары чыгъаргъа керегет да, ахырысы-кысхасы. Бир да бу ишге былай деп акъылым жетмейди. Да айт, Дахир, бу эки жылгъа жууукъ заманны ичинде бир да мен сурамагъан, сормагъан жер къалмады. Алай барысыны айтханы да бир: «Сени сабийлеринг бизде туююлдюле».

Дахир ол заманда да, ушакъгъа кюшулмагъанлай, зыбыр сакъалын сылай, бу ишде кесине уллу терликни жюклей, тынгылагъанлай турду. «Харун къарындаш жаулукъ этген эди, начас», — деп Дахир кеси кесине шыбырдай, жеринден тепмей олтура эди.

— Бир ингирде Назир Марзиятны да кюлундан тутуп: Таталагъа келгенин кёрген адамла бардыла, —

деди Сафар эринлерин чайнай, къалын къашларын тюе. — Алай аны сагъынсам, Тата кесин отха атады. «Жюрегими жарма. Элни оночулары эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп, сабийлени жолгъа ашыргъанларындан сора, кезюм къарап да кёрмегенди. Артда алай ачыу тийген эди, алай къарным бургъан эди, биреуню сёзюне къарап, ёксюзлерими къолумдан ычхындыргъаным, къайда болгъанларын билсем, бауурум бла сюркелип барлыкъ эдим», — деп къояды.

— Сафар, жашым, жанынга тиймесин, Харунну мен сенден кем танымайма, — деди Дахир башын кётюрюп, Сафарны кезюне къарай. — Оллахий, ол аллай адамды, сен манга антмы этдиресе, кесине тап тюшюрюп ючюн аллахны да, партияны да алдарыкъ. Ыйыкъ да турмай сабийлени артха къайтып келген хапарларын мен да эшитгенме. Харун эки динден бирин да тутмагъан адамды. Сафар, ачыкъ айтханым жанынга тиймесин. Не десенг да, экигиз бир къозу орудан жаратылгъансыз...

Сафар эшикке чыгып кетди. Жамий да, ёрге турду да, аш-суугъа къармашды. Дахир а Назир бла Мирзият артха къайтып келген ингирни эсине тюшюре, Харун ол ингирте этген огъурсузлукъ аркъа жиклерин къалтырата, секирип ёрге да бир къопду. Дагъыда акъырын тапчаннга тыянды да, терен сагъышха кетди...

Ингирилиг аз шулпу эте, кюн батхынчы окъуна, тегерек къарангыгъа тартып, хар ким да юйюне бирси кюнледен эсе эртдеракъ жыйылды. Харун да сюрюуден олсагъатда къайтхан гылжасын саууп, ичи сютден толу челекни арбазда, халжаргъа кирген жерде ишленген жапманы чигинжисине урулгъан уллу тот чюйге такъды да, юсюн-башын къагъа, юйге кирип, къызылсуу къанжал бла сырланган уллу кюбюрню юсюне олтуруп, эки аягъын алгъа узатды да, от тиргизирге кюреше тургъан Ханифагъа:

— Къатын, мени чурукъларымы бир тешчи, — деди. — Кюн бузулгъаннга туююл эсе, санларымы кётюралмай турама. Аякъларым, къолларым бурсала, аллах бирди, жюрегим чанчхан этеди.

— Э кыыз, кесинги болмагъан затла бла жубатып турма да, атангы чурукъларын да теш, суу жылыт да, аякъларын да жуу, — деди Ханифа чемодандан альбомну чыгъарып, бир белек жылдан бери жыйылгъан

суратлагъа къарай тургъан Фатиматха. — Бир уялмагъан бетинг барды сени, кесингден тамата кюнню узунуна колхозда да туююлюп, юйде да аман кюнлю болуп кюрешип тургъанлыкъгъа, сан этмей, тынгылауну ийип тураса. Сен билген школ, той-оюн. Энди сен гитче къызмыса, терек кибик. Ёсюмюнг болгъанлыкъгъа не акъылынг, не этиминг жокъду. Жетинчи класны бир таууса эсенг, аллах бирди, школгъа жангыз атлам этдирлик туююлме. Хау, сен ёлмегин ансы, школ къоймайды деп, тойлада, оюнлада сени секирте айланникъма дейди.

Ханифаны жукъа жыякълары къалтырадыла, мыйыкълары иги да билинген баш эрни жыйырылды...

Анасы махтагъаннга, тылы ийлей тургъан Кулинаны да башы кёкге жетди.

Кулина арыкъсыу, къатангы тиширыуду. Ол анасына союп къаплагъанча ушайды. Уллу къара кёзлери, узун кирпичлери, ариу сыйдам бетчиги. Бет орамы, тюз да къол бла ишленгенча, алай, къатына барсанг, энтда да бир кесек къарап турайым дерсе. Санларыны къарыусулукъларын кёрсенг а, бу къалай жан кечиндиреди дерсе.

Ол жашауда кеси насыбын тапхан заманда, атасы Харун къая болуп сюелип, суйген жашына къачхан кечесинде кеси салып ызындан барып, аны чууунундан тутуп, эшикке атып, арбазда тойну къыздыра тургъан халкъны ичин жырып, алып кетген кечеси, къызны жюрегине ёмюрлюк жара салгъанды.

Дагъыда къачхан эди Кулина Сюлеменнге, атасыны Зулмулугъун хорлай. Сюлемен да бир къара жаш эди. Ёксюз, атадан, анадан да ёксюз. Алай аны жууукълары урушда жоюлгъан атасын, къозлаудан ёлген анасын да жокълатмазгъа кюрешип, кёп игиликлени анга тилей, бир кюн кийгенин экинчи кюн кийдирмезге кюреше, не бла да кёлюн ала келдиле. Энди уа болушханнга ол болуша жашайды. Колхозну тракторун бюрюте, атын айтдыргъан, элде адамлыгъына кёпле жюсуреген — аллай жашды.

Къызы экинчи кере да къачханда Харун халкъны аллында аны ёмюрден ахыргъа харам этди. Итге айтмазлыгъын айтды жангы жууукъларына. Тенгни жууукъну къатында сындырып селешди аланы.

«Бизден къачхан, жийиргенген адамны кызы да, кеси да керек туююлдо, — деп сюелдиле Сюлеменни жууукъларындан кёпле. — Барсын юйюне, керек туююлдо бизге быллай келин...»

Сюлемен ол заманда таулу адетге бой салмады. Кулина ёмюрден ахыргъа анга жашау нёгер боллугъуна ийнанып, кюнлерин ахшы умутла бла ашыра келди, кесини ожагъындан тютюн чыккыгъанына къууана. Алай къадар аны ахшы умутларын юздю. Ол кюннюгю ажымлы иш жерни титиретди, Кулинаны арбазын сарнатды. «Тауда трактор аугъанды, Сюлеменни эшиги жабылгъанды».

Ол хапарны эшитгенде да, Харун арбазындан чыккымады. Кёл кенгдиргенча, мыйыкъларын сылап къойду. Тийрени, жууукъну айыбын да къулаккыгъа алмады ол. Кызыны башсыз кългъанын да сансыз этип къойду...

Андан арысында Кулинаны жүреги атагъа бютюн да къатхан эди. Юч жылны кёзюне ол «атам» деген сёзню аузундан чыгъармагъанды...

Фатимат анасыны огъурсуз къарамын эслегенлей, суратланы да тюз жайылып тургъанларыча къоюп, ёрге турду да, барып атасыны чурукъларын тешип, сылап-сыйпап, эшикден кирген жерге салды. Сора къумгъан, таз да келтирип, Харунну аякъларын жуууп башлагъан сагъатда, эшикни акъыртын тюртюп, юслери-башлары да жибип, тозурап, бир-бир ызларындан юйге Назир бла Марзият кирдиле. Кулина ийлей тургъан тылысын кълундан тегенеге бошлап, чабып акисин да къучагъына кысыды. Тили бла жалагъанча этди ол аланы.

Бирсиле уа бир бири кёзлерине къатып кълдыла. Харун ёрге кълбуп, бир аягъы тазда, суу ичинде, бири уа жерде, сын къатып сюелди.

— Тата, анда иги туююлдо. Биз юйде турургъа сюебиз, — деди Назир бурунчугъун терк-терк тарта. — Ма Ануар да келликди. Кеси да ауруп тура эди да, бизни бла андан келмэгенди.

— Бюгюн мен а сени бла кълаллыкъма, — деди Марзиятчыкъ Кулинаны бойнундан къаты кълчакълан.

— Мени бла кълаллыкъса, ариучукъ... мени бла

къаллыкъса, балачыкъ, — деп Кулина, аны къойнуна кётюрюп, баууруна къаты къысды.

— Тата, Парий да бизни бла келгенди, эшикде турады, — деди Назир. — Ашдан ёледи, харип. Бизни уа анга ашатыргъа жугъубуз да жокъ эди. Парий кече да, кюн да ол биз тургъан юйно тегерегине айла-нып тургъанды.

Харун аны эшитгенлей, жалан аякълай эшикге чартлап чыкъды да Парийни бойнундан къучакълап эркелетди. «Къайда турдунг андан бери, харип? Мени къююп нек кетгененг? Ант этейим, бек ёпкелеп тургъанма. Алай этерге жараймыды?»

Парий, сынсып, жерге бауурланды. Харун жерге тобукъланып кюрешгенде да башын ёрге кётюрюрге унамады.

— Энди уа бир къутулмаз эдинг да мени къолумдан, — деди Харун, Парийни желкесине жабыша. Со-ра суйреп барды да, халжаргъа кийирип, аны сынжыр бла чигинжиге тагъып, ызына терк къайтды да:

— Къатын, терк окъуна итге худур эт, эки къабыргъасы бирге кирип, ёлюп къалады, — деди. — Харип, Парий кесини хатасындан не уллу зарауатлыкъгъа жолукъду. Чыгъып бир къарагъыз, олду деп танымас-сыз жазыкъны.

Харун бир кесек эс жыйды да, жерине олтуруп, Фатимат суу къуя, ол да аякъларын жууа, Назирге бла Марзиятха кезиу къарай, башын ёрге да кётюр-мей, айтды:

— Бусагъатлыкъ дуняда бир сейирлик адамла бардыла. Не игини, не аманны билмеген. Мен былагъа адам болугъуз, ачдан, жалангачдан ёлмегиз, окъугъуз, суйген-суймегенни арасында адам болугъуз деп кюрешеме. Была уа, угъай, адам да болмайбыз, ачдан, жалангачдан да ёлебиз дейдиле. Балаларым, алай этерге жарамайды.

— Къой-къой, харип, къагъанакъ сабийле хазна-мылла. Тил билгенлери, къагъыт таныгъанлары жокъ, — деди Ханифа, Кулинаны къойнунда тургъан Марзиятчыкъны башын сылай. — Ёлсек, къалсакъ да бирге болайыкъ. Турма къой мында.

— Да хау, сени уа къарнынгмы ауруйду, ала ачдан ёлгенликге, — деп Харун аны аякъларын жан жаулукъ бла сюрте тургъан Фатиматны да бир жаны-

на тюртюп, шытыларын чачды. — Кокаланма, былай-да керексиз кѣзбау керек туйюлдю.

Бу дауурладан сора Назирни кюнча жарыгъан кѣзлери мудах болдула, жыйырылып, бютюн да гитче-чик болду. Сокъуранды ол бери келгенине... Бир кесекден башын кѣтюрдю да, бойнун мугур этип, Кулинаны кѣзюне къарады.

— Къоркъмагъыз, мен сизни бир жары да жиберлик туйюлме, — деди Кулина. — Бу юйге сиз сыйырмагъанлыкъ эте эсегиз, кесибиз башха турурбуз; сен да, Назир, Марзият да, Ануар да. Тамбла барырбыз да аны да алып келирбиз. Хазнамыд былайда, сегиз километр.

— Хар ким кесигизни акъыллы да, халал да этмегиз, — деди Харун. — Юйге оноу этген мен ушайма да? Жаным сау ушайды да?

Назир ёрге къопду да, мылы чачын къол аязы бла тарай, жагъачыгъын тюзетирге кюреше, жетген кишича, теренден ахтынды да:

— Угъай, Кулина, биз мында турлукъ туйюлбюз, — деди. — Анда да бек игиди. Хар кюнден ма юч-тёрт кере ашатадыла, кийимлерибизни уа кѣресе да, къалай жангыладыла. Анда игиди. Аныуар да суймейди бери келирге.

Назир эшикни ачды да, башын тышына къаратды. Кулина ол кетип тебиреген сунуп, кѣлю тола, жагъасындан артха тартып, кесине къысды.

— Жауун тохтагъанды. Терк-терк барсакъ, детдомдагъыла жатхынчы ары жетерикбиз. Бери келгенибизни киши да билмейди. Бирле кетип къалсала, ма къайгъы этип, излеп айланадыла, — деди Назир. — Марзиятны аркъама кѣтюреме да кетеме.

Назир Марзиятны къолундан тутуп, эшикге чыгып тебирегенде, Харун ёрге къобуп.

— Назир, балам, кечди, бюгече мында къалыгъыз. Тамбла уа кесим ашырырма, — деди. — Алай эт балам.

— Угъай, Тата, Ануар да билмейди къайры кетгенибизни, — къайгъы этип турлукъду, — деди Назир. — Биз кетдик. Жаулугъун башына къысып, Кулина да аланы биргелерине кетди...

... Ханифаны тырманы, ахшам къарангыда къагъанакъ сабийлени юйден чыгып кетгенлери Харун-

ну тангын аман бла атдырдыла. Кечени узуну хазна кёзюн кысымады ол. Алай, эртденликде халжаргъа кирип, Парийни бууулуп ёлюп тургъанын кёргенде уа, бар къайгъыларын да унутуп, Парийни къатына тобукъланып, юйюне бир уллу палах келгенча болду...

Дахир сагъышларын башындан атып, тобукълары кълалтырай, эшикке чыкъды. Чыкъды да, тегерегине къарап, Сафарны кёрмедиди. Ол, артха айланып, Жамийге сорду.

— Юйдеди, — деди Жамий, шургу ауаз бла.

— Астофирулла. Эшикке чыкъгъан ушай эт да, — деди Дахир. — Аллах бирди, къатыша турама, Жарнес кызы.

— Мындама, Дахир, — деп Сафар тыш юйге чыкъды. — Энди былай тынгылап туруудан магъана жокъду. Сау эселе, шау эселе да, сабийледен бир хапар билмей болмайма. Къагъытха ышанып, кёп кюнютю ашырдым. Мен кыйматсыз адамма. Ауанама.

— Да, жашым, — деди Дахир, кечеги бёркюн тешип, кёлуна алып, хар заманда этиучюсоча, зыбыр кёол аязы бла башын сылай, — билеме, жарсыулуду ишинг. Ол сабийле эсиме тюшселе, сен угъай, мен окъуна кечеми жукъусуз ашырама. Алай адам аллах берген кыйынлыкъгъа тёмей болмайды. Буйрукъдан кутулур жерибиз жокъду. Да аны айтханым, бусагъатда сен уруп, юйден чыгып кетгенликке, айт, къайры барлыкъса? Былайды дегенни айтып, барыр жеринг белгили болса, аны иши башхады. Угъай, угъай, кесинг сагъыш эт. Мен айтханнга тынгылап, ажымлы болма. Сен дурус кёре эсенг, биргенге барайым. Былай гырхы кёрюнгенликке, тейри, жаш, не иште да санга хазна хорлатмам.

Дахир, алай айтып, Сафарны кёзюне къарап, бир кесек ышарды. Ышарды да, Сафарны къайгъылы сагъышларын чачаргъа кюрешди. Сафар да ышарды акъ тишлерин ачып, Дахирни имбашына къатыла.

— Сау бол, Дахир, — деди Сафар. — Жамий бла сен этген халаллыкъны, адамлыкъны ёмюрде да унутмам. Сиз болмасагъыз, не кюн келлик болур эди манга. Оллахий деп айтама, тели болур эдим. Да Дахир, сен айып да эте болурса манга, мьндан арысында тынчайып тураллыкъ туююлме. Сабийле мени бу ишим ёмюрге кечмезле.

— Нек этеме айып, мен ийнаныпма сабийлени табыллыкларына...

Сафар, китапланы да кьолтукьгъа урду да, ишге кетди. Не жол кёллю бола эсе да, бусагъатда ол теби-реп жолгъа атланып кьалмазлыгъын биле эди. Къыйын эди школда иш.

«Быллай иш, жашау да неге керекди манга» — деп Сафар кеси кесине тырман эте эсе да, Эргешни кёллюнден кьоркьмай, сабийледен уялмай, дерсин кьоюн жолгъа атланыргъа базынмай эди. Эртденликден, ишгир кьарангысына дери школдан чыкьмай турса да, табыла эди анга жумуш.

Бююн Сафар, ёмюрде этмеген ишин этип, школгъа кьонгуроу кьагъылгъандан сора келди. Ол терк окьуна журналны алды да классха ашыкьды. Бююн Эргеш аны бла мудах саламлашханына жюреги къыйналып, классха киргенден сора да, бир кесек заманга дери дерсин башлаялмай турду. Алай кесин кьолгъа алды да, нек эсе да, бююн сабийлеге жукь да сормай, жангы дерсни айтып башлады.

— Билеме, — деди ол, — тюненеги дерсни барыгъыз да «бешге» билип келгенсиз. Сау болугъуз, хар заманда да ма алай иги окьургъа керекди. Биз урушда кёргенбиз билимни кьалай керек болгъанын. Билимсизликлеринден кёпле ажымлы жоюлгъандыла. Бизни Кавказда айтхылыкь поэт жашагъанды. Ол «Билим — алтын терек», — дегенди. Билимге багъа биче билмегенди деп айталлыкь болмазсыз да!

Бизни аскер бёлюмде Михайил Дудин деп бир тауушлукь поэт кьуллукь эте эди. Аны душманнга кьажау, хорламгъа чакьыргъан назмуларын окьусакь, не къыйынлыкьны да аякь тюпге уругъа учуна эдик. Аны назмулары ёлгенлеге да жан сала эдиле. Мен кёллюм бла айтама. Ол назмуланы окьугъан хар солдат, ёлген тенги ючюн, кеси ючюн да сермеширге таукел болуучу эди. Сагъыш этигиз, бармыды литературада кюч? Барды, ол адамны дунягъа кёзюн ачады, къыйынлыкьны, заукуьлукьну да терен билирге, ангыларгъа юйретеди, сезимин, патриотлугъун ёсдюреди — Туугъан журтну ишине кертичи болургъа чакьырады.

Школгъа жюрюген адам, окьууда кесини борчун тюз ангылай эсе, ол кьыралны тамбласыны, кесини

тамбласыны юсюнден да сагъыш этеди. Тамбла кыралны ишин бардырлыкъла сизсиз. Аны душмандан къорууларыкъ да сизсиз. Урушда жоулгъанла ол затны сизге осуят этгендиле. Аны унутмагъыз...

Къонгуроу къагъылгъандан сора да, сабийле Сафарны кетерин суймедиле. Алай устаз, дерсин программагъа кёре бардырмагъанына сабийледен кечгинлик тилей, класс журналны да къолуна алып, тышына чыкъды.

...Устазла отоуна киргенинде, кёпле Сафарны къолун тутуп, эртдеден бери кёрмей тургъан ахлуларын тансыкълагъанча, тансыкъладыла. Раузат а, Сафар бла бетден бетге тюбеп къалгъанында да, этеги этегине тие, бир жанына бурулуп кетди. Эргеш да сёлешмеди Сафаргъа. Алай ол классха кирирге къонгуроу урулгъанлай:

— Сафар, дерсден сора кетип къалма, — деди. — Иш барды.

Сёз айтмады эсе да, Сафар башын кымылдатып, директоргъа ыразылыгъын билдирди.

* * *

Хар ким бирер жерге олтуруп, директор не айтырыкъ болур бизге деп, Эргешни аузуна къарайдыла. Ол а тынгылайды, сёзюн неден башласа тап боллугъуну юсюнден сагъыш этеди. Эргеш башын акъыртын кётюрюп, Сафарны кёзюне да бир къарады. Ол заманда Сафар Эргешни къаны бузулуп тургъанын ангылады. Сора акъылын жюз жерге юлешди: «Нек эсе да директорну манга бир кёл ашагъан жери барды. Эргешни жанына тиерча не айтхан болурма? Бир да билмейме. Огъесе, этген ишиме бюсюремегенликми эте болур? — Ангыламайма. Бир зат да ангыламайма...»

— Бизни арабызда школну ишине чырмау болгъанла бардыла, — деди Эргеш, тынгылай келип. Ол сёзюн тюз да бичакъ бла кесип къойгъанча башлагъанына, хар ким да сагъышлы болду. — Сафар, къарындашым, «Бшаннган башны ит ашар», — дегенлей этгенсе. Ай таланнган, битеу сабийлени юсюбюзге айландырып къойдунг да. Нек этесе былай? Огъесе, бизни кесингден телиге, билимсизгеми санайса? Айт, къарындашым, сен айтханлай этейик.

Эргеш къалам къыйырын эски столну юсюнде тепсете, Сафаргъа къашларын туюе къарады.

— Тамата, айып этме, нени юсюнден айтханыгъызны ангыламайма, — деди Сафар олтургъан жеринден ёрге къобуп.

— Жанымы кесин мёлек да, акъыллы да сундургъан адам алады, — деди Раузат, башын терезе таба буруп. Аны сёзлерин киши да эсге алмады. Алай Раузат, чам халда, хар ким да ангыларча жютю, ётгюр сёз айтханына къууанып, олтургъан жеринде арыбери тепчиди.

— Бош ангыламайса, — деди Эргеш. — Сен жашагъан дуняда окъуучу устазны ургъан этгенди деп эшитгенмисе?.. Эшитмегенсе да аны ючюн тынгылайса, Сафар. Мен сени туугъанынгы билген кишиме. Болса да, аллай айыплы ишни мен да эшитмегенме.

— Эргеш агъай, мен сабий туююлме. Ким да болсун, мени бла сёлешген заманда алайчыгъын эсинде тутсун, — деди Сафар, бир кесек ачыуланганын, кёлкъалды этгенин билдире. — Бу хапар не зат эсе да ачыкъ этигиз, башына ау жабып турмагъыз да.

Сафар жерине олтурду да, башын энишге бошлады.

— Тейри, мен жукъ ангылай эсем, артыкъ дёрденли болгъан да иги туююлдо, — деди Эргеш, биягъы къаламын стол юсюнде тепсете. — Сафар, сени хатангдан биз Аминни школдан къыстаргъа оноу этгенбиз. — Сафар секирип ёрге турду.

— Олтур, къанынгы сууут, — деди Эргеш. — Эсингде болур да, Амин дерсе Раузатны ургъаны? Аны сен къозугуп этдиргенсе дейди хар ким да. Районда сёлешгенме да, бизни оноубузгъа угъай демегендиле. Ол иш туююл эди, алай сени бла къалай этерге билмей турама ансы. Бу халинг бла, бу къылыгъынг бла, Сафар, школда ишлерге эркин туююлсе.

— Тюз оноу этмегенсиз, — деп Сафар сёзню къыздырып башлады.

— Олтур жеринге, кесингден таматаны аузуна чапма, — деди Эргеш. — Бу этилген оноуну терсге санагъан бармыды?

— Оноуугъуз, ишигиз да терсди, — деди Сафар секирип ёрге къобуп. — Аминни школдан къыстаргъа эркин туююлбюз. Ангыладыгъызмы?! Бир киши да эркин туююлдо аны аман бетли этерге.

— А-а, билебиз, Аминнге нек жакъ басханынгы. Кюн сайын аланы юйлеринден чыкъмайса. Анасын а тилей болурмуса? — деди Раузат башын биягъа тере-зе таба буруп.

Олсагъат Сафарны къулакълары сангырау болдула да къалдыла. Къутургъан ырхы тауну, тюзню да тют этип, юсюне уруп келгенча болду, кёзлери къарангы этип, къатында олтургъанланы экили кёрюп. Хар ким да аны ол халин танып, кёзлерин Сафардан айырмай, аны юсюне къатып къалдыла.

Сафар бир кесек эс жыйды. Этиучюсоча, къарыулу бармакълары бла сакълал тюрюн ийледи. Сора башын ёрге кётюрюп айтды:

— Раузат, насыбынг да бар эди сени тиширыу болгъанынг. Мени да болур эди бир насыбым. Эргеш агъай, сен аузунга эл къарагъан адамса. Бу уллу ишни юсюнде женгиллик этмезинги тилейме. Мен кесим ючюн айтмайма. Терслигим бар эсе, анга жолукъдургуз мени. Алай Аминни окъума къоюгуз. Сынып тургъан жүрегин жангыдан сындырмагъыз. Аны атасы Мажир, мени татлы тенгим, коммунист, жашым окъугъан, жашагъан да этермет дегенни айтып, жанын бергенди. Ол душманны къолундан жоюлгъанды... Сафарны кёлю толуп, эринлери къалтырап, бир кесек заманны аузундан сёз чыгъаралмай турду. — Бусагъатда къагъанакъ сабийни юден чыгъарып, тышына къыстап жиберсек, атасыны бетин да этмей, андан арысында аны жашауу къалайгъа жетишип тохтарыгъын билемисиз? Бир тюрлю хатасы болмагъан ёксюз сабийни эшикке атып къойсакъ, халкъ бизге не айтыр? Аны юсюнден сагъыш этгенмисиз?

— Хатасы уа бар эди. Алай... тиймегиз Аминнге, — деп Раузат къол жаулугъун чыгъарып аузуна басды. Исси жилимукъла аны жыякъларын жуудула.

— Ол затланы къояйыкъ да, школда ишни аякъ юсюне салыр жанындан кюрешейик. Азмышла алыкъа бизге кёз ауруу болуп тургъан жартылыкъла? Жыл санлары жетип, школга келмей, эл тюрюнде айланган сабийле бла иш бардырыгъа, дерслерибизни къыйматларын кётюрюрге, ата-анала бла иш бардырыгъа, къолубуздан келгенча, колхозгъа болушургъа борчлубузму биз? Борчлубуз, Эргеш агъай. Былай-

да кьагъанакъ сабий бла кюрешип турмай, уллу ишлене юсюнден сагъыш этерге керекбиз...

— Олтур, — деди Эргеш Сафаргъа. Сора кеси, тьякъларына тьяна, ёрге кётюрюлдю да, къарамын жерден алмай, айтды:

— Сафар, кесинги халкъдан акъыллы суннганыны къачан къоярыкъса?

— Артыкъ сёз айтдым эсе, жанынга тиймесин, Эргеш агъай, — деди Сафар, саз бети бютюн да агъарып. Аны мудах кёзлери олтургъанланы кезиу санап чыкъдыла да, келип директорда тохтадыла. Шошлукъ алды отоуну ичин, мында арталлы да киши жокъча алай шош болду отоуну ичи. Устазланы арасында Сафаргъа сарыуларын къайнатып тургъанла да тынгылауну ийдиле бюгюн. Раузат да, директоргъа жакъ басыучуладан да киши жеринден кётюрюлмеди. Эргеш да сагъышха кетип, Сафар бла ачыкъ сёлешгенине сокъураннганча, санлап бирде теренден бир ахтынып, сол къолун мангылайына тиреп олтурады.

«Кюню къурурукъ Мариям а, Мажирни аллына къарап, кечесин, кюнюн да аны келлигине ийнанып ашырады, — деп шыбырдады Раузат кеси кесине. — Жарлы сен, кюнюнг къуругъанын а билмей тура кёреме, харип. Аны санга билдиргенден аллах сакъласын. Сафарны айтханын а эшитдигизми? Мажирни ёлгенин билип турады.

Аллахакъына, билмегенин а айтырыкъ туююлдю. Гюняхы кесини болсун, бизни бла кюрешип, къаныбызны бузгъанын жаратмайма ансы, адам айып салыр жаш а туююлдю. Кёремисе аны, толу ююю туюп болуп, кеси кимни эсе да бирни юююне атылып къалгъанда да, тасхасын кишиге билдирмей, ишге жан атып кюрешигенин. Алай не директор туююл, не завуч туююл, бу хар кимни тасхасын эслерге кюрешигенин а аман этеди. Бозасы болмагъан жерге къалагъын сугъуп, кесин хар кимге бёрю терисинлей кёргюзтюп къойгъанды. Жарлы анамы жаны ючюн, андан аманнга уа мен да санамайма кесими. Халкъ тургъанлай, ол кюн «Дерслеринг учхаралла», — деп къалай айыплы этди мени. Сафар болмаса, юсюме алай ачыкъ киши да сюелмегенди. Кесине аман этгенди. Кёресе, бюгюн болуп тургъан ишни? Жарлы анамы жаны ючюн,

устазланы барысы да тюз бёрю тюзюнлей кёрюп кёйгандыла. Кеси жыгъылгъан сабий жилямайды...»

Раузат сагъышларындан кьутулду да, аркъасын да къабыргъагъа тиреп, башын да энишге бошлап сюелген Сафар таба къарады: «Тюнене Мариямладан чыгъып келе тургъанынгы кёргенлей окъуна билгенем ич ауруунгу, — деди ичинден. — Кет-кет, мени жауум да эр кишиге ышансын. Кёремисе аны, ариу Мадинаханны унутуп, къатын къайгъылы болуп айланганын. Жарлы анамы жаны ючюн, къатын алама десенг а, такъмагъы болмагъан тишириу да табарыкъса. Кесим айтхынчы уа сакъла бир, ёлюп къалсам да угъай. Кет-кет, нечикле жаншайма. Да бир да сени тенгли бир уубет, махтанчакъ тапмай тура болурма. Жарлы анамы жаны ючюн, махтанчакълыкъ а эр кишиге арталлы да ушамайды...»

Олсагъатда Сафар башын кётюрюп, къарамын Раузат таба къалай бургъанын кеси да эслемеди. Ол заманда Раузат аз ышарды. Сора дагъыда, терк окъуна эс жыйды да, сыфатын тюрлендирип, къашларын туюп кёйду.

Сафар аны ол халин эсге алмады. Кёрмеген кирик этип кёйду. Ызы бла уа отоуда шошлукъну буза, акъыртын атлай келип, устазла олтуруп тургъан узун шинтикни къыйырына чёкдю. Ол заманда Эргеш да башына тиреп тургъан къолун энишге бошлады да, стол юсюнде къаламны къолуна алып, дайым этиучюсуча, аны къыйырын стол юсюне бир ненча кере ура айтды:

— Сафар, Аминнге айтхан эт, бу жолдан сора алай эте турмасын. Биз къатышмагъанлыкъгъа, сен ол ишни тынгылы этерсе дейме мен. Раузатдан а кечгинлик тилесин. Бюгюн анга алай этген, тамбла бизни да артха салмаз.

Ол сёзлени эшитген Раузат, бойнун ёрге созуп, төгерегиндегилеге къарады...

Устазла тышына чыкъдыла. Сафар а эшикке дери барды да, сора артха бурулуп картузун эки къолу бла ууа айтды:

— Тамата, санга бек уллу жумушум барды. Бусагъатда школда ишни къыйын болгъанын да билеме, алай дуняны башында бир онг бар эсе, бёлек кюннге башыма эркин этеринги тилейме.

Эргеш агъай, Сафарны мудах сифатына къайгъылы къарады да, тыякъларына тыяна, Сафарны къатына барды да:

— Не болгъанды? Бюгюн къарап тургъанма да, кесинги да бетинг кетип турады.

— Тамата, бу сабийлени къайгъылары башымы алгъандыла, ахырысы, сен да айып этме ансы, дуняны башында кезюме бир зат керюнмейди. Мен жазмагъан жер квалмагъанды. Алай бир да сабийлени хапарларын билген адам табылмайды. Джалал-Абадда алгъын сабий юйде ишлеп тургъан бир къарт оруслу киши эки жыл мындан алгъа сабийлени ючюсюн да Тюркестан шахаргъа ашыргъанларын айтхан эди. Алай Тюркестанда ёксюзле тургъан юйге эки кере айландырып, письмо жазгъанымда да: «Бизде аллай сабийле жокъдула», — дегенден башха жууап алмайма. Ма бу тюнене келгенди. — Сафар төрт бюкленнген письмону хуржунундан чыгъарып, Эргешге узатды.

Эргеш агъай, кеп сагъыш этди да:

— Ол оруслу къарт ким эсе да, анга энтда да бир тюберге керекди, — деди. — Халкъдан айырып сени сабийлеринги Тюркестаннга нек жиберген болур эдиле?

— Тамата, алай болмагъанды. Джалал-Абадда сабий юйюню саулай да ары кечюргендиле.

— Тюз айтгаса. Мени сылхыр башым аны къалай унутханды. Ол иш эсимдеди. Алай, сени сабийлерингден хапары уа болурму ол адамны? Аны билирге керекди.

— Оллахий, атларын иш да эсинде тутады.

— Иги жаш кибик, энтда да бир тюбечи анга. Тынгылы хапар сор. Мындан аланы биргелерине адам бармай амалы жокъду. Алай болгъан эсе, аны атын да тохташдыр ансы, керексизге жол кыдырып айланигандан файда болмаз...

VIII

Жашауну кыйын, зауукъ заманында да кек бухар беркюн алчи кийиуюн кьоймагъан Харун, тешек болун тохтагъандан арысында жууукъну, тенгни да жокълап, къатында сюелирге уа эр киши сартына адам тапмай, кюнлерин алай ашыра келди. Базынмай

эди ол, жангыз къарындашын чакъырып осуятын этерге, терслигим бар эсе кеч, ахыр кюнюмде кёзлерими сен жум дерге.

Кёп зат тюше эди аны эсине. Аллахны атын эскермеген такъыйкъасы болмай, ол дуниясын жарыкъ, кенг этерип андан тилеп. «Я аллах, билмей этген терслигим бар эсе, кеч, — дей эди Харун, кёкюрегин кёкге ачып, аузундан кючден чыккъан сёзюн кишиге эшитдирмезге кюрешип. — Бу къыйын дунияда, жалгъан дунияда башымы жашаугъа ушата келдим эсе, менде не терслик. Аллах, ач, токъ кюнюмде да унутмагъанма сени. Атынгы айтып кычырып турмагъандыкъы, санга къулланыууму бир кюнде да къоймагъанма. «Аллах суйген къулладан бол», — деп манга да кёпле айтхандыла. Ораза тутмадым, намаз этмедим эсе да, аллахуталагъа тюз ниетим биргеме жашай келгенди. Энди бут борбайгъа тыянганды. Жокъду кымылдар къарыуум. Аллах буюргъандан киши да озмайды. Ол дуниялары кенг болгъанлагъа кюшулайым...»

Харун къанлары къуругъан кюллары бла теренге кетип, сууланып тургъан кёзлерин сылады. Ханифа уа эски темир ундурукъну аякъ жанына чёгюп, хар такъыйкъадан кёзлюклерини башы бла кюлларыны ойнагъанына къарай, урчукъ ийиреди. Санлап бирде, аны халысы юзюлюп, жерге тюшген урчукъну тауушу юйде болгъан шошлукъну бузады.

Ханифа билмей эди эрини жашаудан тюнгюлюп жатханын. «Ауругъанланы барысы да ёлюпмю бардыла. Аллах айтса, кийик сау болуп къалырса, — деп ол Харунга кёл этдире эди. — Алыкъа, харип, сени алгъа ургъан заманынгды».

Харун а жата эди, жеринден теберге онгу болмай, къургъакъсыгъан эринлерин тили бла жалай, эки кёзюн чырдыдан алмай.

Сафар да Харун жашагъан юйню къатына иш этип бармай эсе да, ол орамны озгъанын кюн сайын къоймай турду. Харун огъурсуз иш бла кесини угъай, тукъумну бетин жойгъан эсе да, бюгюн аны тешек болуп къалгъанына жарсый эди Сафар. Елюрюн суймей эди аны. Ол бир эртденликде ишге тебиреди да, жолун кесе, бахчала ичи бла Харунлары таба ётдю. Сора юйню къатына жууукъ барды да, арбаздан уза-

гъыракъда тохтап, къарындашыны юйюнден эки кёзюн алмай сюелди. Айхай да, ол бусагъатда салып юйге кирип барыргъа базынмады. Эсе да кёл сагъышла аякъларын атларгъа къоймадыла. Алай жангыз къарындашы бюгюн тёшек болуп, къартлыгъында къатында сюелирге, кёл этдирирге эр киши атына болмагъаны эсине тюшгенде уа, бар сагъышларын да хорлап, арбазгъа атлады.

Босагъадан чыккыгъан жерде, баш тёбен къапланып тургъан ит тегенени юсюне олтуруп, эшиу эте тургъан Фатимат, Сафарны кёргенде, секирип ёрге турду. Сафар аны къолаязы бла башын сылап къойгъан болмаса, сёз айтмады. Къыз да эшиуюн къучагъына къысып, башын энишге бошлап тынгылады. Олсагъатда къолунда да элеги бла эшикге чыккыгъан Кулина, Сафарны кёрюп, босагъадан тышына атлагъанлай, жеринден тепмей сир болуп къалды. Аны кёзлери жарыдыла, эринлери къалтырай, жилярыгъын кючден тыйды. Турдула алайда Сафар да, ол да бир бирге къарагъанлай. Сора Кулина элегин Фатиматха узатды да, Сафарны бойнуна тагъылып, жиляды. Ол заманда Сафарны да кёлю толду. «Сизде не терслик, — деди Сафар ичинден жыягъын Кулинаны жыягъына баса. — Менде адамлыкъ жокъду. Сизни не ючюн жауларгъа керекме?..»

Кулина эки къолун Сафарны имбашларындан бошлады да, ал ботасыны этеги бла кёзлерин сюрте, башын ёрге кётюрюп, Сафарны бетине жут къарады. Ол андан тансыгъын алалмай эди...

Алгъа Кулина, аны ызындан Сафар юйге кирдиле. Фатимат да, элекни ичинде къышхырын ийнекни алында тазгъа къагъып, артха муштухул бурулду.

Сафар киши бла саламлашмады. Олсагъатда анга, сау кел, олтур деген да болмады. Жалан да Ханифа секирип ёрге къопду. Ол асыры жунчугъандан урчугъун къолундан жерге тюшюрдю. Аны кёзю-башы тели айланганча болду. Харун жатхан эски темир ундурукъ, къабыргъада Николай замандан окъуна къыздан къызгъа къала келген уллу къзыл къолан оюулары болгъан кюйюз, жыйгъычда, бир бири юслерине салынып тургъан эки къуш тёшек бла лаудан бла тышланган жууургъанла, юйню от жагъагъа жууукъ мюйюшонде сюелген эски шкаф, Харунну эшик

артында ёрге тагылып турган къара чубур тону бла кёк бухар бёркю да Ханифаны кёзюне бир ненча кере кёп болуп кёрюндюле. Тюз да аллында сюелген Сафар да тенгиз толкьунларында чайкьалганча болду.

Ханифа ундурукъ къулакьгъа жабышды да, кесине бир кесек эс жьыргъа кюреше, Кулина таба къарап: «Кёремисе, ол начасдан туугъанны, мен ёле тургандай, къайгъысыз сюелиуюн, — деди кеси кесине. — Итни баласы, бир суу уртлатсанг а манга...»

Бусагъатда Кулина анасы къайгъылы туююл эди. Эсе да Ханифаны алай онгсуз болуп тургъанындан аны хапары жокъ эди. Ол битеу акъылын, эсин да Сафаргъа бурупду. Кулина бююнча жууукъдан аны кёзюне-башына бир да къарамагъанды. Ол Сафарны кирпичлерин, къашларын да санап чыкьгъанча этди. Кулина гитче заманында анасы бир ачылган кюнюнде анга: «Кёзлеринг бла эринлеринг ата къарындашынга союп къаплагъанча ушайдыла», — деучю эди. Бююн а Кулина аны кёзлеринде кесини кёзлерин кёреди, эринлеринде эринлерин таныйды...

Кулина атасыны ундуругъуну къатына шинтик салды да, Сафарны къолундан тутуп, сёлешген этмеди эсе да, анга олтур дегенин кеси халы бла билдирди.

— Тата, ненгди къыйнагъанынг? Тауусулуп къалёнион ариулай, шинтикге олтургъандан сора. Ханифа да бир уллу палахдан къутулганча, тер басхан эринлери агъарып, тобукълары къалтырай, жерине чёкдю.

Харун Сафаргъа сёз айталмады. Ол арыкъ къоллары бла ундурукъ къулакьгъа жабышды да, узун сары тишлери бла тюп эрнин къабып, кесине кюч алыргъа кюреше, башын ундурукъ къулакьгъа жууукъ тартыргъа кюрешди.

— Тата, негди къыйнагъанынг? Тауусулуп къалгъанса да, ююнге, — деди Сафар, тёшек ашагъан къарындашыны кёзюне къарап. Харунну сакъал тюбю къалтырады, кёзлери сууландыла. Аны ол халин кёргенде, Сафарны да жүреги аз болду. «Ёлмесенг да къартдамы болмазса», — деп халкъда бош айтыла болмаз. Бар эди сау эл аузунга къарагъан заманынг. Аузунгдан чыкьгъан сёзюнг кимге да марда болган заманынг...»

— Жашчыкъ, аллах бирди, къарындашынг бу жол бизни бек кьоркьутханды, — деди Ханифа къара чил-

ле чикилясыны кѳанаты бла сакѳал тюбюню терлеген-лерин сюрте. — Бу эки кюнде бираз да жарыгѳанды ансы, сау ыйыкѳны аузунда сууу болмагѳанча, алай тургѳанды...

Харунну кѳыйылып тургѳан борбайларында кѳан эркин ойнай, анга кюч-кѳарыу берди. Кисейча, агѳаргѳан сыфаты да алгѳыннгы кефине келгенча болду. Аны кѳалын чал кѳашланы тюбюнде тереннге кетип тургѳан мутхуз кѳзлери жарыдыла. Ол адам болуш-лукѳсуз белин ѳрге кѳтюрдю да, эки кѳолуна тыяна, ундурукѳгѳа чѳкдю. Олсагѳатда Сафар ѳрге турду да узалып жастыкѳны Харунну аркѳасына тиреди.

«Энди ѳлсем да киши жилимасын, — деди Харун кеси кесине. — Дуниягѳа темир терек киши да болмагѳанды. Кесим ѳлеме деп кѳоркѳмай эдим. Алай бу тиширыула бир эр киши болушлукѳлары болмай, атылып кѳалалла деп анга ѳлгене эдим...»

— Жашчыкѳ, не ѳте тураса кесинг а? — деди Ханифа эрини сагѳышларын бѳле. — Ол жарлы сабийледен а бир да хапар болмай кѳалдымы?

Ханифаны ол сѳзлери тиргизиле келген отха суу кѳуйгѳанча ѳтдиле. Кулина анасыны акѳылсыз сорууна ичинден чамлана, башын энишге тутханлай, эшикте чыгѳып кетди. Харунну уа кѳулакѳлары жукѳ ѳшитмей кѳалдыла. Кѳзлери кѳарангы ѳтеди, жастыкѳгѳа кючден тыянды. Былайда тюрленмеген жалан да Фатимат болду. Ол анасыны бла Сафарны кѳзюне кезиу кѳарай сюеледи.

Сафар акѳдан-кѳарадан сѳз айтмады. Ханифа да, тели сорууна сокѳураннганча, олтургѳан жеринде ары-бери тепчий, сагѳыш ѳтип, айтханын унутдурурча, акѳыллы сѳзле излейди. Бир кесек заманнга юйню ичи шум болуп турду. Арталлы да анда адам болмагѳанча.

— Сен кѳалай акѳылсыз адамса, — деди Харун кѳатынына, акѳылын башына жыя. — Сабийледен хапар болса, сен да ѳшителик болуренг да. Адам аллай магѳанасыз сѳзю айтамыды?

— ѳ киши, алай а бош айтаса, — деди Ханифа ѳрге кѳтюрюле, терслигине хорлатмазгѳа кюреше, — дуннида мен билмеген аз хапар жокѳду... ѳкигиз да ѳлмегиз, мен Жамийге тюбеп, ол сабийлени сормагѳан

кюнюм кьалмагъанды. Ичимден чыкьгъанладан башха кёрмейем мен аланы.

Ол заманда да сёз айтмады Сафар. Тынгылагъанлай турду кьолларын ууа, Ханифаны кёзбау сёзлери не кёлю кюле.

— Жап аузунгу, — деди Харун кьатынына чамланып.

— Мени айтханым хар заманда санга былай ауур нек кёрюне болур? — Жашчыкь, не ашаренг, кьор болайым, — деди Ханифа Сафарны кьатына жууукь келип.

— Бир кьолунг — балда, бир кьолунг жауда тургъанча сораса аны уа, — деди Харун тёшекде бир жанындан экинчи жанына кючден бурула.

— Охо-охо, аллай кюнлерибиз да болгъандыла. Аны ючюн халкъдан артыкь мюйюз бизге да чыкьмагъанды.

— Келин, жукь да керек туююлдю. Сау бол, — деди Сафар, тобукъларына тиреп тургъан башын ёрге кётюре. — Бусагъат кетген этеме, ишге кеч бола турама.

— Угъай, анамы жаны ючюн, алай жиберлик туююлме. Э кьыз, кьайры кетдинг? — деди Ханифа. Анасыны ауазын эшитген Кулина эшикден кирди. — Турма, терк окъуна, жашчыкьгъа бир ауузлапыр зат эт.

— Мени ючюн кьыйналмагъыз, — деп Сафар ёрге кётюрюлдю.

— Сафар, онгунг бар эсе, бир кесек сабыр бол, — деди Харун. Сора ол, кьатынын да, эки кьызын да эшикге кьыстады да, Сафаргъа айтды:

— Олтурчу энишге, кёресе мени халими. — Харунну кёлю толду. Тили тутулуп, айтыр сёзюн аузундан чыгъаралмай, тынгылады. Сафар да турду эки кёзюн тирегенлей.

— Ёлюм бизге тёре туююлдю, — деп башлады Харун сёзюн, ахыр кючюн жыйып, кесине таукеллик ала. — Сен артымда кьал. Манга жүрек аурууунгу да билеме. Биз туугъан кьарындашлабыз, дерт тутмазынгы тилейме. Мен акъылсызлыкь этген эсем да, сен акъылынгы башынга жый. Ёлген кюнюмде кьатимда бол. Ол эки тиширыу сабийни эл тюбуне жайып

къойма. Былайда сен айтырыкъны да билеме. Алай, халкъны сёзюне къарап, мени башыма ат ургъан эди. Бу кюннге келип тыянырыгъымы билсем... — Харун айтыр сёзюн ахырына жетдиралмай, тили тутулду. Жастыкъ тюбюнден къол жаулугъун чыгъарып, кёзлерине басды. Ол, тюкюрюгюн кючден жута, жияды.

— Билеме, сабийле саудула, — деди Харун, сёзюн жарты-къурту ангылата. — Мени тюшлерим керти айта эселе, ёксюзлерибизни табарыкъса... Кесинг да, ол эки къартны юсюне тюшюп турма да, баш мадарынгы кёр. Юйюрюнг, юйдегинг бла турсанг, бек игиси ол эди. Ёлген ёлгенликге, къалгъанла жашаргъа керекдиле. Бир жагъангы жууар адамынг болмай не заманнга дери турлукъса? Тамбла не боллугъубузну билмейбиз. Бир чырмау чыгъар да, ишинг узакъгъа созулур. Тилейме, мен саулукъда башынга бир мадар эт. Энди сенден сора мени да къарындашым, эгечим жокъ. Жашау тынчлыгъынгы сюеме.

Дагъыда бир айтырым: ишлеген, жашагъан жерингде да адамла бла иги бол. Школда адамла бла кюрешген хапарынгы эшите турама. Этме алай, ким бла да иги бол. Бюгюнню акъылым болса, ёмюрге кишини тырнагъын ачитмаз эдим. Алай айтханлыгъыма, кесим билип, бир кишиге шай багъасы хата этмегенме... Билмей этилген ишни уа аллах да адам да кече-ди.

Ол жарлы Раузат бла да бош кюрешесе. Ёмюрю башсызлай кетип барады, ата-ана жылыуун да кёрмегенни орнундады. Кеси къыйыны бла кеси башын кечиндире келген бир жарлы.

Харунну сёзлери Сафарны сагъыш этдирдиле. «Ол айтхан сёзле элде жюрюй эселе, халкъ не айта болур, — деп келди аны кёлюне. — Ким бла кюрешеме мен? Школда иш иги болсун дегеними терсге санап, Раузат атымы аманнга чыгъара эсе... ант ызындан болгъанды, юй башына чыгъып къычырмаса. Угъай, алай жарамаз. Айып ишти ол. Хар кимге мен тюзме деп, ангылатып а къалай айланлыкъса. Не хадагъа этсин адам?..»

Сафар ёрге къопду да, кетип тебиреди. Кёл этдирир сёзле айтмады ол Харуннга. Мен кишиге аманлыкъ этмейме деп да даулашмады.

Аны алай тынгылауну басып къойгъанын Харун

иги жаратмай, ызындан къарап турду да, Сафар эшикни ачханда:

— Жаш, — деди ол он-онбеш жыл мындан алгъа айтыучу сёюн къайтарып, — мен айтханла эсингде болсунла. Кёресе халими, бериден ары жууукъ болгъанма, энди мени атып къойма.

* * *

Эргеш агъай, жолгъа атланьргъа эркин этгенин айтып, Сафар Дахирни да, Жамийни да къууандырды. Бу жол ол ахшы муратына жетерине ийнанып эди. Бар къайгъыларын да унутуп, ахшы къуууму кёлюн кёкге кётюрюп, эндиге дери этмегенин этип, урушда жигитликлерини юсюнден Дахирни тынгылатып хапар айтханы да аны ючюн эди.

— Украина тийресинде бир къалын агъачны ичине келип тохтайбыз, — деп башлады Сафар. — Алай бизни жерлеге асыры ушагъандан, кесими Кавказгъа келип тюшюп къалгъан суннганем. Турдукъ алайда бир къауум кюн. Алай юйлерине аман тёлеу тюшерик фашистле, биз тохтагъан жерден узакъ болмай терен кёолну ичи бла баргъан суугъа тигелерге онг бермей турсала боламыды. Ары баргъан адамны эслеселе, бу окъ дегенинги тюз юсюне жаудуруп къоя эдиле.

Бизникилени арасында алай хапар жүрюп башлады: алайда душманны кючю уллу туююдю. Ниесе да, бир къауум адам тохтап, бизни аман сагъатлы этип турадыла. Къалай да болсун, аланы тунчукъдурмай амал жокъду. Андан сора уа, агъачдан ары чыкыгъанлай, узакъ бармай, душмандан эркин этилген эл барды. Анда бизни аскер бёлюм барды. Энди биз а ол аскер бёлюмге кюшулургъа керекбиз.

Коля деп бир иги жаш бар эди бизни бла. Оюну, кишилиги бла да, бир да болса аллай боллукъ эди. Къара шинли, кенг жауурунлу, кертиди, алаша бойлу жаш эди. Биринчи кёрген, анга таулу жашды демей кюярыкъ туююл эди. Аны бет сыфатыны ушагъаны ючюн айтама.

Ант этейим, ол аллында ёлюсю болгъанны кюлдюрюп эди. Энди урушну тынч болмагъанын кесинг билесе. Вир къаты сермешден сора аман кюнюбюз келип, ач, суусап да тюз борбайдан алып, жолгъа атланабыз.

Аякъларыбызгъа ташла тагъылгъанча, кючден-кючден атлайбыз. Ай таланган, ол заманда да аузун тыймайды да Коля.

— Сиз билемисиз, котлетни иги татыулу этер ючюн не зат къошаргъа кереклисиз, — деп ол хапар айтып келеди. — Этни ууакъ тартхандан сора, ётмекни азыракъ къошуп, соханын иги женгдирсенг, аузундан юзмессе. Ол заманда котлетни жауда не бек биширсенг да, сууу хорлап, не кёп сюртсенг да, тохтамай ашарыгъынг келгенлей турады.

Ол хапарын айта баргъаны сайын, мени онг жанымда келген узбекли жаш да, тюкюрюгюн терк-терк жута, жыякъларын чайнай келгенин эслеп турдум. Ётюрюкден не асыу, мени халим да аныкъындан онглу туйюл эди. Сора негер жашым башын Коля таба кючден бурду да:

— Аузунгу тыйсанг да тыяrsa, тыймасанг да къулакъ артынга жетдирирме, — деди.

— Мен гитче заманымдан окъуна аш этерге от болуучем, — деп Коля ол жашны айтханын эшитмеген киби этип, хапарын андан ары бардырады. — Ой, сормай къой, анам ишден къайтыргъа, мен бир шорпа этиучем да, сау табакъдан тоймазенг. Мен шорпагъа томат къошуп кюрешмеучем. Помидорланы сары жауда къуууруп къуйсанг, шорпаны татыулу этерге андан игиси жокъду. Кертиди, ууакъ туурап, бир кесек къызыл чюгюндюрчюк къошсанг да, хатасы болмайды.

— Тый аузунгу! — деп биягъы жаш бар къарыуун жыйып къычырды. Не бек жунчуп эселе да, анга кюлгенле да болдула.

— Кюлюгюз, иги кюлюгюз — деди Коля, — адам кюлсе, саулугъуна, къарыууна да къошулгъан этеди.

— Аузунгу тый, саулугъубузну, къарыуубузну да жеринде къой, — деди узбекли жаш. — Ангылаймыса, сен адамны къозутхан этесе...

Ма аллай антсыз жаш эди Коля.

Бир ингирде ол мен айтхан сууну ары жанына ётерге Колягъа буюрадыла. Кесинге негерни уа кесинг сайла деди. Ол кёп да сагъыш этмей:

— Саша, мени бла тебире, — деди. Урушда тенглерим манга алай айтыучу эдиле. — Сен Кавказданса, агъачны, сууну да таныгъан адамса.

«Да юйюнге ант кирген, мен Кёнденни агъачын

таныгъанлыкъгъа, Украинаны уа несин билеме», — дедим ичимден. Тамата, алай айтханымга айып этме ансы, душманга къанынг къайнагъанлыкъгъа, ёлюрге киши да суймей эди. Алай ангылайса, адам ёлмёй хорлам келмезлигин да. Сен албугъартханлыкъгъа, аллынгда баргъанны ёллюгюн да билесе. Сора сени жанынг аны жанынданмы багъалыды? Аны да барды атасы, анасы, сабийлери.

Аны айтханым, Коля да, мен да жолгъа атланабыз. Ахшам къарангысы болуп, ол мен айтхан суугъа келип тохтайбыз. Суу десенг да, тейри, Кёндеденде Тапшин суундан хазна уллу болмаса керек. Турдукъ алайда бауурланып, автоматларыбызны да огъары аякъларына миндирип. Бир да адам къымылдап кёрюнмейди. Сора ырбынла бла, кечиу излеп да къыйналмай, сууну ол жагъасына ётдюк...

Агъачны иги да теренинде кючден эсленген чыракъ жарыкъны эследик да, бир бирибизге да жукъ айтмай, сагъышлы болуп, тынгылауну басдыкъ.

— Барабыз чыракъ жарыкъгъа дери, — деди Коля. — Кеси жерибизде кимден да нек къоркъургъа керекбиз?

— Къулакъ артынг къурум ийис этсе, кимден туугъанынгы унутурса, — дедим тауча, Колягъа эшитдирип. Ол, не айтханымы ангыламай, кёзюме карады. Сора:

— Шуёхум, къоркъгъанынгы билдирме ансы, атынгы жыргъа салып, тамбла битеу жашлагъа айтдырма, — деди шыбырдап.

— Кет, жаншама, мен сенден къоркъакъ къачан болгъанма, — дедим имбашындан артха тюрте. — Мен алда барайым, агъачны да иги танийма...

Бир бирге чам этдик да, алгъа тебиредик. Терек артлагъа бугъа, ол чыракъ жарыкъгъа жууукъ келип тохтадыкъ да, жер юйчюкден экеуленни чыкъгъанлары кёрдюк. Ол юйлерине тёлеу тюшерикле, тюз да уруп бизни таба тебиредиле... Энди уа не этсин адам. Уруп аланы къапларгъа къолубуздан келлиқди. Алай, аз да таууш эшитилген бла жер юйдегиле юсюбюзге къуюллуқдула.

— Келме къой, — деди Коля, терек артына бугъуп автоматын юслерине буруп.

— Кесинги тый, сен тели болуучуса, — дедим Ко-

лягъа. Сора экибиз да терекге кыысылып, кыымсыз болуп сюелдик. Насыпха, немецлиле бизни эслемедиле. Тюз да ол биз келген жыяу жолчукъ бла суу бойну таба ётюп кетдиле.

... Хазна аякъ юсюбюзге болмай, бауурланып, жер юйчюкге жетип тохтадыкъ. Биреулен, кеси кесине мурулдай, къолунда да челеги бла тышына чыкъды да, кир сууну Коляны юсюне къуюп артха айланды. Оллахий, къюрге онгум жокъ эди ансы, чегисиз боллугъем алайда.

— Тейри, жашыргъан этесе ансы, санга да жетген болур эди бир кыйыры, — деди Дахир аз ышарып.

— Оллахий, тюз айтаса мени бетиме да чачылгъан эди бир кесекле уа. Тохта, андан сора болгъан хапаргъа бир тынгыла. Экибиз да ёрге туруп, автоматланы да къолгъа къаты тутханлай жер юйге киребиз. Биз да босагъадан ары атлагъанлай, къолунда да челеги бла биягъы немисли аллыбызгъа тюбеп къалса боламыд. Баям, ол алгъа кеслеринден адам сунган болур эди: «Ком, ком», — деп жаныбыз бла тышына ётюп тебирейди. Таныгъандан сора уа, челегин жерге бошлап къойса боламыд. Ол заманда Коля балам бармагъын кесини аузуна жууукъ элтип, тауушун чыгъарса, къуруругъун билдирди.

Биз юйге киргенде, фашистлени хаталары жокъ эди. Тейри, хант къангаларына къарап туруренг. Алай, Коля немисча жарты-къурту айтып кычыргъанында, барысыны да аууз къабынлары столгъа тюшгенед.

— Кёпмелле итден туугъанла? — деп сорду Дахир.

— Ким санаед аланы. Иги кесек барелле. Кёп эселе да, аз эселе да, барысы да жерге тюз тонгузлача, кычырып аугъанелле.

— Ол челек кётюре айланган а не болду?

— Оллахий, ол кече жер буздукъ, жер жардыкъ тапмадыкъ аны уа. Алай ол суу жагъагъа къутулгъанланы уа, сюрюп келгенек.

* * *

Заман ёте баргъаны сайын, Мариямны ахшы умутлары ауанада къала, анга белни къаты кысыдырадыла. «Ёлгенлени аман хапарлары келди, саула уа юлерине къайтдыла. Мажирни бир хапары чыкъмай иги-

ликге турмайды», — деп ол кесин кесине сёз нёгерге таба жашайды. Не ауур ишге жеткенде да, тиширыума деп артха турмай, башыны мадарын кёре ашырады кюнлерин. «Жарлыны танасы ёгюзлюк этеди», — дегенлей, Амин да анасына билеклик эте, ол жарыса — кьюуана, жарыса — жудах бола ёседи.

1947 жылны кюз арты сууукълары эртде жетгени, Мариямны бла Аминни да жунчутду. Ала хоншу, тийре да болушуп ишлеген биченчиклерин юйге келтирмей, жангыз ийнеклери халжаргъа урулуп, аллына салыргъа уа жукъ тапмай къалгъанларында, амалсыз болдула. Элде дагъыда бар эдиле, терек чапыракъланы замансыз жерге акъгъанларына, алысында къайгъысыз кечинген малланы орунга урулгъанларына жарсыгъанла.

Сафар элде болса, бир болушлукъ этерин биле эди Мариям. Ол Мариям биченнге чыкъгъанында да сюелген эди аны къатында чалгъысын къолуна алып. Ол заманда Мариям: «Мажирни бетинден этеди, аны ючюн бизге киши да айып салмаз, — деп къойгъан эди. — Визден къайтмаса да аллахдан къайтсын».

Бюгюн а Сафар элде жокъду. Сабийлерин излей, атланып кетгенди жолгъа. Ол кетгенли, Жамий салгъан ташны хапарына тынгылап, аз кьюуанмагъанды Мариям.

Урушда адамлары ёлгенлени юйлерине биченлерин колхоз тәртады. Аллаилагъа отун да келтирилликди деген хапар элге терк жайыллы. Аны эшитгенлей, бир бирге ал бермей, колхоз правленнге чапханла кёп болдула. Элде кёп эдиле аллайла.

Колхоз аллайлагъа болушхандан Мариямгъа не. Мариям бла Амин эслерине да алмадыла ол хапарны. Аланы урушда адамлары ёлмегенди. Алай болса айтырыкъ болурелле бирле.

Энди Мариям бар болушлукъну Дахирден табарыгъына ийнанып, алгъа анга Аминни жиберирге да бир болду, къалай да этип, бизни биченчигибизни арбазгъа жыяргъа бир мадар эт дегенни айтып. Башхамеди Дахирлагъа Мариям баргъан бла Амин баргъан. Баласына этмеген намысны, ким да анасынамы этерик эди. Болса да, «Сабийни жумушха жибер да, ызындан къара», — дегенлей болмайым деп, Мариям жаулукълукъ, пальтолукъ да этген ботасын юсюне жабып, юй-

ден чыкыгъанлай, эл бригадир арбазгъа келип тохтады.

— Мариям, юйдемисиз? — деди ол. Сора Мариям анга сёз къайтаргъынчы окъуна — Амиден, сенден биригиз, ол биченчигиз къалайда эсе да бир кёргюзт-сегиз эди. Бюгюн очера сизге жетгенди. Келтирип къоярек.

Мариямны ичи отча жанды. Солууун алалмай, ботасын башындан тешип, имбашларына атды.

— Да сиз урушда адамлары ёлгенлеге болуша болурсуз? — деди Мариям, кесин къолгъа алып, огъурсуз сагъышларын башындан ата.

— Алайды, — деп арсарсыз айтды бригадир. — Турмагъыз, алыкъа элде сизни кибикле кепдюле.

Ат юсюнде тургъан бригадир гитчеден гитче бола барып, Мариямны кёз туурасындан, тюз да жер жутханча, ташайды да, Мажир къатына келип сюелди. Мажир ол таныгъан замандача эди, бир тюрленнгени болмай. «Оу кюнюм, бу алгъынча, жашлай турады да, — деди Мариям аны кёзюне къараргъа уяларакъ да болуп. — Не тил тутаса? Манга бюгюн биринчи кере тюбеген кибиксе!

Мажир жукъ айтмады. Терек ауана кибик, жеринден тепмей турду. Мариям мудах болду. Ол заманда Мажир:

— Хайт де, жаным, къарачы тегерегинге, элни асламы сеничалла, — деди. — Кесинге быллай бир къыйынлыкъ берме. Эсли адамла айтханны башынга жый. Насыплы жашау къуараргъа кюреш. Мени сакълама.

— Оу кюнюм, къаллайла жаншайса, — деп Мариям къолун Мажир таба узатды. Алай бир огъурсуз жел жетип, суууруп Мажирни кёз туурадан алып кетди.

— Мариям, не заманга дери сакъларыкъма? — деп сёлешди биягъы бригадир. Мариям элгенди. — Амин юйде эсе, аны жибер да къой, кесинг къыйналып этеринг жокъду...

— Бюгюн бизни къоюгъуз. Башха кюн барырбыз. — Мариям ол сёзлени аузундан кючден чыгъарды.

Туугъанлы да бир элде жашагъанлыкъгъа Раузат Мариям бла артыкъ къазанлашхан адам туююдю. Энди, былай тюбегенде, саламлашмагъандыла деп, киши да айтмаз, алай тохтап хапарлашхан, ич сёзлерин бир бирге айтхан адетлери уа болмагъанды. Раузат Мариямгъа тюбеп, кёлюнде болгъанны айтыргъа базынмай тургъаны да аны ючюн эди. Ахырында ол ушакъны неден башларгъа сылтау тапханына къууанып, Мариямлагъа барыргъа таукел болду эсе да, ол сагъатдан тебирен къалалмады. Кёп сагъышла башын алып, орамгъа чыкъмай иги кескни турду. Биле эди ол, сёлешип башлагъанда не кыйын кюнюнде да акъылын тас этмеген, сабыр атламын бузмагъан Мариямгъа баз болалмазлыгъын. «Не ишинг барды жени жашауум бла?» — десе уа?

Раузат кеси оюмун базманнга не кёп салып кюрешди эсе да, бир акъылгъа тохташаламай, ызына къайтды да, аш къангадан уллу болмагъан алаша столчукъну юсюнде бир бири юслерине салынып тургъан китапладан бирлерин къолуна алып, аны ал бетин ачды да, кёзлерин анга тиреди. Алай ол китапны бир тизгинин да окъуялмады. Сора, китапны къайтарып жерине салды да, тышына чыккъды...

Бюгюнлюкде Раузат кеси насыбын табарына ишекли эсе, терслик жалан да кесиндеди. Алай туюул эсе да, ол алай сунады. Сафар бла нек аман болургъа керек эди? Ол эр кишиди, не айтса да, анга тёзерге керек эди. Билесе, аны юйюрю, юйдегиси болмагъанын, сора ишинг, адебинг бла да анга ариу кёрюннгенликге не хата боллукъ эди.

Раузатны жүрегин жандыргъан ол затладыла. Дагъыда бир кёл этгени, бу арт кезиуде Сафар анга тюбесе, алгъынча къаш-баш туюмейди. Ол угъай эсенг, бир бирде халкъ жыйылып тургъанлай окъуна, Сафар суюдюмлю къарамын анга атып тохтайды. Ол кюн кёрдюнг да, устазланы отоуунда бирсилени сёзлерин, хапарларын къулакъгъа да алмай, Раузатха аралын тургъанын. Да кимден аманды Раузат. Кёзю-къашымы кереклиди? Аман атадан, анаданмы туугъанды? Тукумуму ыспассызды?

Раузат кесини юсюнден ол ушакъланы эте, Ма-

риямланы арбазгъа келип тохтады. Аны къолунда тефтери, къаламы. Ингир алагъа сууукъ къатылып эсе да, ол артыкъ жылы кийинип туююлдю. Юсюнде жаз узуну омакълыкъгъа кийип тургъан жукъа къолан жыйрыгъы, аны тышындан чындай огъары жаны, башында мор гюлмендиси, эки аягъында алашатабан къара чурукълары, — заманнга кёре, омакъ туююлдю деп киши да айтмазча, алай кийинипди Раузат.

Аллах кёргенден, Раузат арбазгъа киргенде, бичен ургуланы агъач сибиртки бла сыйпай, бирге тебе эте тургъан Мариям, жарыкъ тубеди. Раузат Мариям бла саламлашхандан сора, саурукъ-тынчлыкъ сора да турмай:

— Директор окъутхан сабийлеринги юйлерине айланып, ата-аналарына тубеп, не затдан къыйналгъанларын сор дегенди да, андан айлана келеме, — деди.

— Юйге кир, — деди Мариям сибирткини юйню къабыргъасына тыяндырып, юсюн-башын къагъа. — Биченчигибизни келтиргендиле да, бюгюнлю аны хал-жар башына жыйып кюрешебиз. Кел, турма эшикде, Амин да юйдеди...

Амин Раузатны келгенин онгсунмады.

— Энди, сени жашынг аман окъумайды, — деп Раузат шинтикге тынгылы олтургъунчу окъуна хапарын башлады, тефтерине бир затла жаза, башын энишге бошлай. — Алай къылыгъы бла бир кесек чекден чыкъгъан заманчыкълары болуучуду. Аны ючюн да сл терс туююлдю. Къайдан келди эсе да, кёз кёре тургъанлай Сафар бузуп къойду сабийлени. Директор да, аны ишге алгъанына сокъуранып, кесин ашайды. Алай эр кишини уа бир да кёрмегенем. Мени жауум да анга къатын болсун. Папам сау келсин, ёмюрю жилиуу бла ётерикди...

Мариям жашыны кёзюне мудах къарады. Амин а баш бармагъын аузуна элтип, аны бла жубана, башын энишге тутханлай сюеледи. Раузат бусагъатда анга бир бек эрши жануарча кёрюнеди. Бюгюннге дери да эшитген эди ол Раузат айта тургъан мыстысыз хапарланы, тенглерини, устазланы къатларында да аны айышлы этген, уялтхан да Раузат болгъанын биле эди. Энди уа келип, анасыны къатында аны бетин жояды.

— Жашчыкъ, къор болайым жанынга, неди бу

хапар? — деди Мариям Аминни къатына жууукъ барып. — Аллай адетинг болмаучу эди да.

— Угъай-угъай, Мариям, энди бармакъгъа чѳргерча, алай уллу хатасы да жокъду, алгъынча ариу къылыгъы бла нек турмайды дегенликден айтама ансы, — деди Раузат. — Ол манга этгенин а эшитген болурса? Аны да кечгенме.

— Оу, кюнѳм, не этгенди? — Мариямны бети тюрленди, Раузат а айтхан сѳзюне сокъуранганча, амалсыз болду. Раузат олтургъан жеринден ѳрге къопду да, Аминни къатына жууукъ барып, ышарып, жашха жюрек халаллыгъын ача:

— Аны уа кеси айтсын, — деди.

— Мен бир зат да этмегенме, — деди Амин, бурунчугъун терк-терк тарта.

— Тюз айтады, тюз, бир зат да этмегенди, — деди Раузат. — Ол эртде болгъан ишди, унутхан окъуна болур. — Раузатны чимдип сѳлешгени Аминнге биз болуп чанчылды.

— Эртде, кеч болгъан эсе да, мен жашым этген хатаны билирге керек эдим, — деди Мариям, къарылгъан ѳнюн тазалай.

— Анда терслик жокъду, — деди Раузат, Аминни башын сылай. — Аны терсине бургъанла терсине къурусунла. Бар, ойна, Амин, сени этгенинг мени жаныма тиймейди...

Амин эшикге чыгъып кетди, Мариям а не айтырыкъ болур дегенча, аркъасын да къабыргъагъа тиреп, Раузатны кѳзюне къарады.

— Бир да къоркъма, мен саулукъда Амин биз айтхандан чыкъмаз, — деди Раузат, Мариямны жапсара, кѳлюн ала. — Аллах къызгъанмасын, окъууу, акъылы да жетген киши кибикиди. Алай ол мурдардан туугъан Сафар бизге бир къыйынлыкъ берип барады. Школда халкъны башын суугъа атарыкъ этгенди. Э къыз, билемисе, бир да къалмай сабийлени юсюбюзге этип къойгъанды. Бир кезнуде дерсге кирип артдаллы да онг болмай къалгъан эди. «Мында Сафардан сора окъута билген адам жокъду», — деп сабийле жыйын болуп, директорну кабинетине чапхан кюнлери болгъанды. Мени уа дерс бара тургъанлай бир къаты зат бла мангылайыма ургъандыла да, папам сау келсин, кѳзлерим от чакъгъан эдиле. Бирле айтдыла, Амин

этгенди деп, бирле угъай, ол этмегенди дедиле. Сени бетинги этмей, табу, Амин урса окъуна, мен анга хатамы этеригем. Сабий аз зат этмейди. Алай, аны барын да бармакъгъа чѳргер кереклиси жокъду. Мен алай айтып къояйым санга...

Раузат аузундан сѳз чыгъармай иги кесекни тынгылады. Акъылында болгъанны Мариямгъа айтыргъа базынмай, сѳзюн ары-бери къыркъдыра келип, башын ѳрге кѳтюрюп, Мариямны кѳзюне жютю къарап, хар игилик да анга болурун суйгенин билдире айтды:

— Папам ѳлмесин, Мариям, энди кесинг кѳресе, мен халкъ ичинде айланган адамма, ким не айтханын да эшите тўрама, сау элде жокъду сенден адепли, сенден ушагъылы тиширыу. Аны да биле тургъанынглай, ол Сафар кѳкбет бла бир юйюр болургъа айланганынгы эшитгенде уа барыбыз да тамашагъа къалгъанбыз.

— Амин не этгенди дейсе? — деп Мариям жукъудан уянган адамча, кѳзлерин ууа, кючден ѳрге кѳтюрюлюп, Раузатны къатына барып сюелди. — Ургъан этгендими дейсе? — Мариям къалтырай тургъан къоллары бла бетини терлегенлерин кючден сюртдю. Аны ол халин кѳрген Раузат жунчуду. Хапарын тыркъ тохтатды, тили тутулгъан адамча. Сора, секирип ѳрге къопду да, ариу айтып, Мариямны жапсарыргъа кюрешди. Ол аны билегинден тутуп, шинтикге олтуртду.

— «Бу юйлери къурурукъла, хар мени юйюме кирген жюрегиме от салып нек тохтай болур? — деп шыбырдады Мариям кеси кесине. — Мен кимге да не хата этгенме?»

— Мариям, Аминни арталлы да хатасы болмагъанды дедим да. Болмагъан затха жюрегинги нек къыйнайса?

— Ол болмагъан зат туююлду, Раузат. Ол деген не сѳздю?! Андан эсе ѳлюп къалайым. Тохта бир сени... аузундан къанынгы сийдирirme. Сени ючюн кимге къан берликме.

— Аллах бла тилейме, Мариям, манга ийнан, — деди Раузат. — Аминни бир тюрлю хатасы болмагъанды...

Олсагъатда Амин юйге кирди. Мариям анга сѳз айтыргъа къарыуу жетмей, кѳзюне къарагъанлай

турду. Амин ишни болумун сезгенча, эшик артында сын болуп сюелди, мудах кёзлерини гинжилери жылтырай. Ол кесин таныгъанлы бир зат бла да анасыны жүрегин кыйынамагъанды. Бююн а «Къоркъгъанынга жолукъгъун», — дегенлей болуп къалды. Биле эди ол, Раузатны игиликге келмегенин. Арбазгъа чыккыгъандан сора да, ойнаркъа кетип къалмай, тынгысыз болуп, ары бла бери жүрюп тургъаны да аны ючюн эди. Раузат юйде кёбюрёк мычыгъандан сора уа, тёзюмю тауусулуп, юйге кирди да, кеси къоркъгъан ишге шагъат болду. Бусагъатда ол анасыны тобукъларына жыгъылып, кечгинлик тилерге, не аман сёзюн, тыгъын кётюрюрге да хазыр эди. Алай анасы сёз айтмай, аны кёзюне бирде кёлю тола, бирде огъурсуз бет ала къарагъаны жүрегин бютюн да къалтыратады. «Бир уллу къатын уялмай къалай ётюрюк айтады?» — деп Амин Раузатха чамланады.

— Мариям, бош жүрегинги кыйынайса. Манга ыйнанмай эсенг, кесине сор, — деди Раузат. — Тюзюн айтчы, Амин. Ол кюн классда мени мангылайыма ургъан сен туююленг да?

— Менем, — деди Амин, бурунчугъун терк-терк тарта, башын энишге бошлап.

— Оу, кюнюм! — деп Мариям секирип ёрге къопду да, жашыны къатына барып, аны уругъа керилди.

— Мариям, сен алай этсенг, ыразы болмам, — деди Раузат. — Сабий сабийлигин этгенликге биз тели болмайыкъ.

— Да мен урама депми ургъанем, — деп Амин кесин жилиамсыратды. — Бош былай, къагъыт хуртдакны резиннге салып, аллымда олтургъан жашны башына урайым дегенлей, барып санга тийгенди.

— Аны ючюн мени жаныма тиймегенин айтханма да, — деди Раузат. — Энди аны хапарлыгъы жокъду.

Мариям жашыны хапарына тынгылагъандан сора бир кесек эс жыйды. Ол Аминнге ийнана эди, аны жалгъан сёлешмезлигин биле эди.

Амин анасыны хали тюрленнгенин, бетине къан чапханын кёрюп къууанды. Жауурунчукъларын кымылдатып, гуппур болуп тургъан аркъасын тюзетди. Сора ол Раузатны: «Аны ючюн мени жаныма тиймеге-

нин айтханма да», — деген сөзлерин келюнден эки-юч кере къайтарды. «Жанынга тиймеген эди да, андан болгъаннга от салып айлана эдинг. «Аминни школдан кыыстаргъа керекди», — деп таш-агъач ашап айланган сен туююлменг? Энди бюгюн а не халалжюрек болгъанса?»

Амин жүрек жарсыуун ичинде тунчукъдурууп къойду эсе да, устазгъа чамланнганына сокъуранды. Ол терс-тюз эсе да, анасы кибик къатыннга таш-агъач ашатмазгъа керек эди. Кеси кесине шыбырдагъанын ала эшитген сунуп анасына бла Раузатха кезиу къарады, уялды, буюкъду.

Раузат, Сафарны юсюнден айтхан сөзлерине Мариямны тынгылап къойгъанына, тынгысыз болду. «Биз не айтсакъ да, была ишлерин биширип тура болурла дейме, — деди. — Манга алай керек эди. Да нет да ол уубетден квалгъанлыкъгъа, кесими нек ёлтюреме. Аны башы болса, кыызла тургъанлай, барып биреую къатынынамы тюртюллюгед. Папам ёлмесин, ырысламай, къатыны ёлген кишиге баргъан да этмезем...»

— Да мен кете барайым, — деди Раузат, ёрге кёлтюрюле, гюлменди къанатын артха ата. — Мени ючюн деп Аминнге сөз айтсанг, ыразы болмам. Алай, энтда да къайтарып айтама, Сафар школда болгъан къадар сабийге, уллугъа да тынчлыкъ боллукъ туююлдю. Ой, иш этме сен ол уубетни. Аны ичинде кёл зат къайнайд. Игилерибиз ёлгендиле да, аманларыбыз къайтхандыла, аман кюн келир эсе.

— Тоба де, жарлы, жолгъа кетип тургъан эр кишиге алай къалай айтаса? — деди Мариям.

— Ол манга сынатхан кыйынлыкъны билсенг эди, алай айтмазенг. — Ол адам туююлдю, мурдарды. Я аллах, мени ким сыймей эсе да, аны бла бир юйде жашасын. Вилеме, сен анга нек жакъ басханынгы. Алай, эсингде болсун, артда Раузат айтханнга тюшдюм дерсе.

— Э кыыз, не хапар айтаса? Сабий кибик, не затла жаншайса?

— Бош билмеген кибик этесе, Мариям, — деди Раузат эшик таба жууукъ атлап. — Биз сени анга кызыгъанган этебиз. Энди эрге баргъан санга төре

туйюлдю, алай эшигинги жапма. Артда тилинги кьабарса.

Мариям амалсыз болду, аузундан сёз чыгъаралмай, сын болуп кьалды. Амин да сакъал туюбу кьалтырай, анасыны кёзюне кьарады. Мариям, бир кесек эс жыйды да, жашыны башын кёкюрегине кьысып:

— Ётюрюк хапарлалла. Ётюрюк! — деди. — Оу, кюнюм, андан эсе чабакълай жарылайым.

Амин анасыны белинден кьуачакълады.

— Ёлген этейим андан эсе, — деди дагыда Мариям.

— Аллах ючюн айып этме, — деди Раузат, — Жанынгы не бек кьыйнадым. Сафар эсе да, тонгуз эсе да кеси чыгъарып айлана болур ансы, элде уа бу хапарны эшитмеген жокъду.

— Андан эсе ёлген этейим, — деди Мариям. Сора бир кесек таукел болду, акъылын башына жыйды да, — кимни да мени бла не иши барды? Мени хапарымы этип айланьыргъа сени да жокъду ишинг. Хапарлыкъ болду да башыгъыз.

— Кет-кет, э кьыз, кьаллайла сёлешесе? — деди Раузат. — Аузум барды деп, хыликгяла жаншаргъа жараймыды? Сен а иги теберик кёреме да. Айтыргъа тебиресек а, биз да бодуркьу туйюлбюз. Мен анга игиликни излейме, ол а манга кьаргъыш этеди. Бу сабийден уялама ансы, айтханны уа кёргюзтюрем.

— Жанынгамы тийдим. Раузат? Кёрген кьыйынлыкъларым, акъылсыз да, женгил да этгендиле. Артыкъ сёлешгеним ючюн кеч.

— Жарамайды алай айтыргъа. Жашынгы окъутхан хатерими этсенг а, бир да кьуруй эсе да.

— Раузат, мен терсме.

— Терс болмай а, э кьыз.

— Алай, айтып кьойяйым, мени сёзюмю этерге киши да туйюлдю эркин, — деди Мариям, жашыны кьолларын белинден айыра. — Мени баштакъгъа санап этесиз. Мени эрим барды, бюгюн-бюгече дегенлей аллына кьарап турабыз. Эр кьайгъысын эрлери болмагъанла этсинле.

— Да Мариям, мени кьагъып айта болурса да, напам ёлмесин, барсам, Сафар баш уруп аллыгъед, — деди Раузат. — Аллаи бирни тапмай тургъан бош сунаса.

«Эринги ёлгенни халкъ да жыйылып тургъанлай айтханды Сафар», — дегре Раузат аузун эки-юч кере да ачды. Алай базынмады. Кесин тыйды. Болса да, «Эри урушдан къайтмай къалгъан сен жангыз туююлсе. Ёлген ёлгенликге, къалгъанлагъа жашаргъа керекди, — деп жаркъмалады. — Кесинг айтханлай, эрге барлыгъынг, къаллыгъынг бла кишини иши жокъду. Дагъыда бу хапарла чыкъгъаннга, кесиме кёрюп айтханлыгъымды ансы. Къалыгъыз, ахшы кюнлю болу-гъуз».

Раузат кетди. Мариям бла Амин а иги кесекни бир бир кёзлерине къарагъанлай турдула.

Х

Сафар сабийлерин тапмагъандан сора, ол кюн окъуна уруп артха тебиреп къалмады. Ол бир къауум заманын сабийле тургъан юнню тегерегине айлана, кюнюн аны арбазында ашыра келди. Кёпле кетген эдиле мындан аталары, аналары табылып. Дуниягъа жангыдан туугъанларына къууанч сагъатлы болуп. Ол себепден а тыш адам арбазгъа киргенлей, хар сабий да умутчу болуп, аны тегерегине басына эдиле. Биринчи кюн Сафарны тегерегинден да кёпле алгъан эдиле, бир бирге ал бермей, кимни излегенин сора. Ол айта эди юч сабийин бирден излегенин, хар сабийни кёзюне энчи къарай, алада кесини суратын жокълай. Алай аны соруууна сабийле баш булгъап къоя эдиле, мында ол излеген адамла болмагъанларын ангылата, аны тилегин толтуралмагъанларына жанлары къыйнала.

Сафар кетер кюнню жетгенде да турду, сабий юнню арбазында, сабийле топ ойнаучу сетканы къатында орнатылгъан узун шинтикни къыйырына олтуруп, мудах кёзлерин жерге тиреп, эки къолун мангылайына шинтик эте, бирде терен ахтына. Омакъ кийинген, бир тенгши къызчыкъла, андан узакъ болмай, гюрен тохтап, топну бир бирге атып ойнай эдиле. Олсагъатда алада ата-ана къайгъы жокъ эди. Кеслерин бу юзде туугъан, дуниягъа атасыз-анасыз жаратылгъан супа эдиле. Сафар а алагъа къарап, бютюн да мудах болады. Сабийлени ата-ана жылыуундан айыргъан урушка чамланады.

Бир заманда топ тенгерей келди да, Сафарны къа-

тында тохтады. Аны ызындан к̄арак̄ез к̄ызчык̄ ч̄абып жетди да, топну к̄учаг̄ына алды.

— К̄ызчык̄, мени да ойнатсаг̄ыз а, — деди Сафар орус тилде.

— Сен уллуса, санга топ ойнарг̄а жарарык̄ т̄юйюлдю, — деди к̄ызчык̄ орусча с̄елешгенде миллет адамны сабийи болг̄аны таныла. Сафар кюлдю. Сора ёрге к̄опду да, башчыг̄ын сылай:

— Атынг неди? — деп сорду.

— Маша, — деди к̄ызчык̄.

— Тук̄умунг а?

— Сафарова.

К̄ызчык̄ н̄егерлери таба атылып тебиреди. Сафар а аны ызындан аралг̄анлай к̄алды. «Я астофируллах, мен шашамы турама? — деди Сафар кеси кесине. — Бу к̄ызчык̄ны к̄айда к̄ергенме мен? Кимники эсе да, таулу сабийчикди. Алай, таулулада Сафарова деп тук̄ум эшитмегенме».

— Маша, ариу к̄ызчык̄, былай келчи, — деди Сафар ойнай тург̄ан сабийле таба атлай.

— Меними чак̄ыраса? — деди Маша, к̄олчуг̄у бла кесини к̄екюрегине тие.

Ол терк ок̄уна ч̄абып, Сафарны к̄атына жетди. Сафар а энишге ийилди да, аны башчыг̄ын сылады, ичине бюкленип тург̄ан жаг̄ачыг̄ын тюзете:

— Папангы атын унутмай турамыса? — деп сорду. К̄ызчык̄ имбашларын жыйырып к̄ойду.

— Папанг к̄айры кетгенди? — К̄ызчык̄ алг̄а башын ары-бери чайк̄ады. Ызы бла уа:

— Гитлерни тюерге кетгенди, — деди.

— Сени миллетинг кимди?

К̄ызчык̄ тынгылады.

— Оруслумуду, ог̄есе, малк̄арлымыды не да татарлымыды? — деди Сафар

— Мен оруслу т̄юйюлме. Машама, — деди к̄ызчык̄.

Ол топ ойнай тург̄анла да Сафарны бла Машаны к̄атларына келип тохтадыла. Алай Сафарны сорууун ала да бералмадыла жууап. «Миллетинг неди?» — деп к̄ызчык̄ны кесине сорург̄а кюрешдиле.

Сора Маша Сафарны к̄олундан ычхынды да, н̄егерлерини бирини к̄олунда тург̄ан топну сермеп алып, бияг̄ында ойнай тург̄ан жерлерине ч̄абып кет-

ди. Бирси кызычыккъла да аны ызындан чапдыла.

Сафар олтургъанлай къалды, кызычык жылытхан къол аязларын тобукъларына салгъанлай. Бусагъатда аны ёрге къобар къарыуу жокъ эди. Сагъышлары башын къатышдыра, къулакълары суу таууш эте, сылхыр болургъа жетип, жеринден темпей турду. Маша оюнун бир кесекчикге тохтатды да:

— Дадя, ма анда, ма ол чурукъла жамагъан жерде мени тамата къарындашым барды. Анга сор, — деп кычырды. Алай Сафар аны айтханын эшитмедди. Сафарны тынгылап къойгъаны Машагъа ачыу тийди да, экинчи жукъ айтмай, оюнун бардырып башлады.

Сафар а тура эди, жюрегини ургъанына тынгылап, бирде энди чагъып башлагъан юйрюн кёз туурасына келтире. Мадинахан сабийден къутулуп, больницадан юйюне къайтхан кюнюн эсине тюшюре. Кызычыкъларына ат атаргъа тебирегенде, Сафар кишиге ал бермей, Марзият деп атагъанында, таматаладан эшитген тырманы жангыдан къулагъына эшитиле, бусагъатда Мадинахан, Назир, Ануар да, тенглери да кесини тегерегине басынып тургъанча болуп, хар къыйынлыгъын да унутуп, олтура эди Сафар.

— Ол заманда Мажирни жанына нечик тийгем, — деди Сафар кеси кесине. — Ол кызыгъа «Мариям деп атайыкъ», — дегенинде манга керексиз кюлюкю нечик къабынган эди. «Сен къатынынгы аз тауушлукъ адам сунмайса?» — дегенимде, Мажир ёпкелеп, эшикке да бир чыкыгъан эди.

Мен ойнап айтханем. Аны уа терк окъуна жанына тийип къалгъан эди.

— Дядя, керек эсе, къарындашымы чакъырайым, — деди биягъы Маша оюнун бир кесекге тохтатып. Сафар бу жол да эшитмедди аны кычыргъанын. Ол заманда Маша кёз къыйыры бла Сафар таба къарады да: «Сылхыр киши болур дейме», — деди кеси кесине.

Маша, нёгерлеринден бир жанына айырылды да, Сафарны къатына барып бир кесекни сюелип турду да:

— Дядя, ауругъанмы этесе? — деп сорду.

Сафар жукъудан уянганча болуп, башын ёрге кётюрюп, Машаны кёзюне къарады. Кызычык аны

кёзюне бирде мутхуз, тюз да ауанача, бирде уа эки-юч адам болуп кёрюндю.

— Дядя, ма бусагъат мен чакъырып келейим, — деди къызчыкъ.

Сафар, ёрге ауур кётюрюлдю да, къызчыкъны башын сылай:

— Чакъырма, керек туююлдю, — деди. — Мени бир затым да аурумайды.

— Ма былайчыкъдады. Бусагъат... Къызчыкъ къарындашын чакъырыргъа къуулуп кетди. Олс-гъатда Сафар да кеси ауанасыны ызындан тири-тири атлай, арбаздан тышына чыкъды.

* * *

✓ Вир бёлек кюнню къара сууукъла бола келди да, кече бла инчикге жетэ къар жаууп чыкъды. Жамий, бирси кюнледен эсе эртдеракъ къобуп, кечесинден кёмюп къойгъан сыгын отун къысхач бла ачып, отну жангыдан тиргизди да, къазанын асды. Дахир бла Сафар а юйню ичи да иги жылынып, отда къазан да къайнай тургъан заманга тёшеклеринден къопдула.

— Ой, биз Жарнес къызысыз болмайкъ, — деди Дахир. — Тейри, антым, юйню ичин хамам кибик этгенсе.

— Кет-кет, э киши, сен а алай безирей турусса, — деп Жамий, эшикден кирген жерде жашил бояуу аз онгнган шкафны къатында тургъан челекни къолуна алып тышына чыгъып тебиреди.

— Э, Жарнес къызы, ол жумушну энди манга къой, — деди Дахир.

— Угъай, бюгюн ийнекни мен сауарыкъма, — деди Сафар, бетин жуууп бошاپ, ёрге къайырылып тургъан женглерин энишге эте. — Ийнек сауаргъа тансыкъ болуп турама...

Сафар эшикден челек бла сютно алып киргенинде, Жамий столну жарашдырып тура эди.

Къартла Сафар сабийледен бир тюрлю хапар билмей келгенине тынгысыз болуп тура эселе да, сёзлери, халлери бла да аны къайгъысын унутдурургъа кюре-шедиле. Сафар да къаш-баш туююп, ахтынып турургъа суймей эди. «Атамданмы туугъандыла бу эки къарт мени. Къайгъым, сагъышым барды дегенни айтып, быланы юйлерине да сууукълукъ салып турургъа жа-

рамаз, — дей эди Сафар кеси кесине. — Сабийледе, менде да бир насып бар эсе табылырла. Барысы да бирча кырылып а кялган болмазла, юйюнге. Кялай эсе да бир ангылашыныусуз иш барды бу сабийлени юсюнден. Бу тамаша туююлмюдю, мени тукюмумдан бир жангыз сабий юйге не жаш, не кыыз тюшмегенди. Бир жерде бир ызлары табылмаган, не ишди бу?..»

Сафар эртден азыгын ашап, ишине ашыгышлы кетди. Эргеш агъай анга бир да болмаганча, жарык тюбеди. «Жангы кюллугуунг да огъурлу болсун, — деди ол Сафарны кюлун тута. — Хайт де, энди мени да кересе, жангыз санымы сюйрей айланама».

— Тамата, не затны юсюнден айтаса? — деди Сафар.

— Ма бу бюгюнден арысында сени столунг болукъду, — деп Эргеш агъай анга завучну жерин кергюздю.

Сафар не эсе да айтырга эки-юч кере кезледи. Алай сёз чыкмады аны аузундан. Сюелгенлей турду бирде Эргешге, бирде отоуда болган устазлагъа кярап.

— Алгынча болмай, энди не айтсанг да, сен айтхан бизге законду, — деди кыйырда столгъа олтуруп, сабийлени тефтерлерине кярай турган Раузат, ышарып, этилген оноугъа ыразылыгын билдирирге кюреше. — Бойнубуз кылдан инчгеди, жолдаш Батырбиев.

— Тамата, кесиме сормай мени оноууму этерге кишини эркинлиги жокъ эди, — деди Сафар, ёшюн хуржунундан тарагын чыгарып, чачын артха тарай. — Ол ауур жюкдю, мен кетюралмам.

— Баям, сени кючюнге базынмасакъ, ол оноу этиллик болмаз эди, — деди Эргеш. — Тюнене районнга барганем да, мен айтханнга угъай демегендиле. Ма ала берген кяагъыт. Бюгюнден башлап сен школну завучуса. Тюз айтаса, алгъа кесинг бла кенгешсек да боллукъ эди. Алай мен айтханнга угъай демезсе деп, базынып этгенме...

Сафар андан арысында акъдан-кяарадан жукъ айтмады. Кюонгуроу кяагылганлай, класс журналны да алып, дерсге кирди.

Сабийле да эшитип эдиле Сафарны завуч болгъа-

нын. Ол ишге кѳууана эдиле ала, бир бирге хапар айтып, Сафар классха киргенде да кѳыздыра эдиле ала аны юсюнден хапарны. «Батырбиев агѳайны завуч болгѳанын барыгѳыздан да мен алгѳа билгенме», — деп бир бирлери бла даулашып.

Сафар классха кирди да, сабийле бла жарыкѳ саламлашды. Сора сау ыйыкѳны дерсде болмагѳаны ючюн аладан кечгинлик тиледи.

— Сени кѳайры кетгенинги биз биле эдик, — деди ал тизгинде олтургѳан чачы сыйдам жюлюннген жашчыкѳ. — Ма сен сабийлеринги излей кетгенинги Амин айтхан эди.

Олсагѳатда Сафарны ышара тургѳан кѳзлери мудах болдула. Ол, андан ары айтыр сѳзюн тил тубюнде тас этип, бир кесекни сюелди.

Аны не айланнганы бла атангы башымы барды дегенча, сыйдамбаш жашчыкѳны нѳгери жингириги бла аны быгѳынына кѳатылды. «Да мен а не...» — деп жашчыкѳ, айтыр сѳзюн туюрююгю кѳатыш жутду...

Сафар, журналны ачды да, ким келгенин, ким келмегенин жокѳлады да, жангы дерсин башлардан алгѳа, былай айтды:

— Мен ангылагѳандан, школда сизни класс алчды. Аны айтханым, биз кѳуру да дерсге келип-кетип турмайыкѳ да, бир башха ишле да бардырайыкѳ, эсигизде эсе, мен аны юсюнден бу жолгѳа дери да айтханма; жырларгѳа, тепсерге, кѳобуз согѳаргѳа юйренсек не хатасы барды? Элни адамлары жыйылып, сизни оюнугѳузгѳа кѳарасала, кѳалай, кѳууанырыкѳларын билемисиз? Ким биледи, сизни арагѳыздан фахмулу композитор, не да жырчы чыгѳып кѳалыргѳа да болур.

— Сафар агѳай, ма бу композиторду, — деп, ол сыйдамбаш жашчыкѳны нѳгери аны аркѳасына кѳатылды. — Кѳыргѳыз кѳобузну аламант уста согѳады. Амин а аякѳ бурунлары бла тепсейди.

— Ол бек игиди. Кѳресиз да, кѳаллай адамла бардыла сизни арагѳызда.

Амин кесини аты айтылгѳанда башын энишге тутду. Ол нѳгер жашы аны уста тепсегенини юсюнден айтханда, жюреги бир кесек кѳтюрюлдю эсе да, аны аты айтылгѳанда Сафарны энчи эс бурмагѳаны ачыу тийди.

Сафар юйге берилген дерсни эки-юч адамдан сорду. Ол ыразы туююл эди сабийлени билимлерине. Алай тырман а кишиге да этмеди.

— Билмеген, ангыламагъан затын соргъан, уллугъа, гитчеге да айып туююлдо, — деди Сафар. — Алай билген да этмей, тынгылауну басхан а айыпды. Биз иги окъумагъанны, жаш, къыз да бслсун, той-оюн кружогубузгъа къошарыкъ туююлбюз. Ол эсигизде болсун. Тенглеринден айырылып къалгъан а айыпды.

Сыйдамбаш жашчыкъ, шош ёрге кётюрюлдо да:

— Мен энди хар заманда да иги окъуп турлукъма. Мени кесигизге къошарыгъызны тилейме, — деди.

— Композитор, — деп кюлдоле сабийле.

— Олтур, — деди Сафар. — Кёресе да, бюгюн сен дерсинги билмегенликге, «эки» салмайма. — Мындан арысында уа хайт де...

Дерс бошалгъандан сора Сафар, алгъынча, тебиреп юйге кетип къалмады. Турду директор бла бирге ишни юсюнден сёлеше. Ол устазлагъа оноу этип, иш планларын тинтип, кимге да аягъынг киргинчи, тыягъын кёргюзтюрге суймей эди. Кеси айтханлай, неге керекди ол анга? Бирсилеге айтханын этдирип ючюн, алагъа кесин иши бла, къылыгъы бла танытыргъа керекди. Ким да андан юлгю алсын. Устазланы барысы да биле эдиле, ишде Сафар кишиге бет этмезлигин. Аны завуч болгъанын кёпле суймегенлери да аны ючюн эди. Ала этилген оноугъа чюйре турургъа къолларындан келмегенликге, бир бирлери бла сёлешген заманда бу ишге ыразы болмагъанларын букъдурмай эдиле.

«Мени бла уа бир да ойнамасын. Школда он беш жылдан артыкъ ишлейме», — деп кеслерине кёл этдирген устазла да бар.

Эртденликде Раузат Сафаргъа кокаланды эсе да, Эргеш аны не хыйсапдан завуч этгенине уа тамашагъа къалыпды. «Сабийлени директоргъа юскюрген ол, келе келгенлей барыбызны ишибизге да сууукълукъ салгъан ол. Папам сау келсин, Эргеш агъай шашып турады. Кёп болмай, аны школдан къыстаргъа деп тургъанды кеси. Бюгюн а тутуп, завуч этеди...»

Сафар бир бирлени ол оюмларын халларындан таный эди. Болса да, иш кесин танытыр деп, иги умутлары бла, кёл баса, кишиге жукъ айтханы, менсиниюлгю болмай, биринчи кюнюн алай ашырды.

Эргеш бла Сафар ингирликде школдан бирге чыккыдыла. Сафар бу сууук кюн Эргешни кесин жиберип кыймай, юйюне дери ашырыргыа умут этди. Алай унамады Эргеш. «Къоркъма, мени юч аягым барды», — деп директор аз ышарып, Сафар бла саламлашып айырылды.

... Аны юсюнден кесине киши жуккы айтмагъан эсе да, элде Сафар Мариямны тилейди деп, хапар жюрюй эди. Амин да аны эшитгенли, Сафарны къатына барыргыа, кёрюрге да сыймей эди. Анасыны юсюне сюелип: «Этме былай, атам келсе, бетине не айтып кыарарыкыса», — деп сюелирге да базынмай, алгынча, анга сёз негерге да хазна табылмай ашыра келди кюнлерин.

Дахир бла Жамий да эшитген эдиле элде жюрюген хапарны. Ахыры да Мажир кыйтмаздан эсе, бу ишни болуруна ала да ыразы эдиле. «Жарлы Мажир, сау болса, эндиге дери бир жерден тауушу чыгарыккы болур эди, — дей эди Жамий эри бла ушаккы эте келгенде. — Энди Мариям да кыанаты кыатмагъан сабий бла юй мыйюшюнде атылып турмай, башыны мадарын этсе, хатасы жоккы эди. Алай бизни тиширыуларыбыз жарлы халккыдыла. Мариям, эрин унутуп, ёлсе да этмез ол ишни...»

Сафар жолоучулукдан келе келгенлей, Мариямны соргъандан арысында уа кыартла элде жюрюген хапарны кертилигине ишекли тыйюл эдиле. Бюгюн Сафар ёмюрге этмегенин этип, кеч кыалгъанына кыйгъылы болуп, Жамий орамгыа эки-юч кере чыккыды. Дахирге да тиледи аллына кыара деп.

Дахир бухар бёркюн башына терен кийип, башлыгын бойнуна чёргеп, тыягын да кыолуна алып, орамгыа чыккыды да, ашыгыншылы ёрге озуп баргъан Раузатны юсюне тюртюлюп кыалды.

— Ай таланган, Раузат, сенмисе? — деди Дахир. — Кыайданса бу заманда?

— Да бош, былай, бир жумуш бла чыккыганем, — деп кыйду Раузат, Дахирге артыккы кёз-кыаш бермей.

✓ Бюгюн школдаменг, кыызым?

— Хау, — деди Раузат, жюрюшюн тохтатмай.

— Сафар кыйда эсе да жоккыду.

— Ой, къоркъма, Дахир, ол кесине бек жылы жерчик тапханды. Бусагъатда ол сиз кыйгъылы тыйюл-

дю. Бек тансыкъ болгъан эсенг, Мариямлагъа бар, — деп Раузат Дахирни къатындан узайды.

... Аллах кѳргенден, Мариям Сафарны келгенин жаратмагъан эди. Раузат айтханча, Сафар аны башын эл хапарлыкъ этген эсе, жюрегине емюрлюк жара салгъанды. Ол хыйсапдан а Мариям Сафарны кѳрюрге угъай, атын эшитирге да суймейди.

«Эр кишиге адам ийнанырча туююлдю, — деп чамлана эди Мариям. — Сафарны къыз бети тюрленмеген къатыны ёлгенли хазнамы болады? Сабийлерини уа къайда болгъанлары белгисиз. — Аны уа кѳремисе, къатын къайгъы этип айланнганын. Эр кишиледе бет жокъду. Башхамыд, мен ёлсем, меники этерик да ол болуред...»

Сафар бу ингирде бери келгенине кеси да сокъуранды. Мариям анга ушакъ нѳгер болмады. Амин да печь аллына олтуруп, аузундан жангыз сѳз чыгъармай, отну ышыра да кесин аны бла булжута олтурады. Мариям а Сафардан узакъ тохтап, къонагъыны кетерине ашыкъгъанып кеси хали бла билдире сюеледи.

— Да иги болду, къар тюшгюнчю, биченчигигизни юйге келтиргенлери, — деди Сафар, тынгылай келип, айтыргъа сѳз тапмай. — Мен а анга къайгъы этип тургъанма. Тюнене ингирде тюз юйге киргенлей Дахирден аны соргъанма. — Мариям ол заманда да турду тынгылагъанлай.

«Мени отунум, биченим бла да не ишинг барды? Жолунга тебиде», — деди Мариям ичинден.

— Оллахий, Мариям, бу жол да болмады мени ишим, — деди Сафар. — Сабийлени хапарларын бир жерде бир киши билмейди. — Мариям, жашыны къатына чѳкдю да, печге отун сала:

— Къарайма да, бусагъатда сен сабийле къайгъылы болмазса, — деди.

— Ол айтханынг? — деп Сафар олтургъан жеринден ѳрге къопду. — Нек айтаса алай?

— Нек айтханымы уа кесинг биле болурса?

Сафар юй тубюнде ары-бери атлады. Сора Мариямны бла Аминни къатына чѳгюп:

— Не затны билирге керек эдим мен? — деди. — Мариям тынгылады. Амин да анасы Сафаргъа кѳзкъаш бермегенине кѳлю бир кесек хош болуп, башын ѳрге кѳтюрдю.

— Нек тынгылайса, Мариям?

— Сафар, мен сенден тилерик, бизге келе турма, — деди Мариям. — Ёлгенлеринг бла, сауларынг бла да тилеген этеме.

Сафар ёрге кьопду. Къулагъына бир ачы, огъурсуз таууш эшитилгенча болуп, башы тегерек айланды. Алаша юйчюк, къайыкъ тенгиз толкъунунда чайкъалгъанча, ары-бери ауду. Ол кьолу бла кёзлерин уууп, кесине эс тапдырыргъа кюрешди. Ингирли кьолун жукъгъа тийирмей сюелген Мариям, ёрге турду да, ашха-суугъа къармашды.

Билди ол, сёзю Сафаргъа ётгенин. Аны амалсызгъа къалып тургъанын да ангылады. Болса да, эс бурмады анга.

— Бек ышанганым сененг да, сен да кёзюмю аузума къапдырдынг, — деди Сафар кьолун мангылайындан айырмай.

— Сафар, жанынга тиймесин, — деди Мариям, бир кесек жумушай. — Юйде эр киши жокъ. Сюйген бар, суймеген бар, биреу къаркъ дер, биреу къуркъ дер. Халкъ сёзлюгю болургъа суймейме.

— Сен мени ангыламайса, — деди Сафар. — Бизни бла кимни да атасыны башымы барды?!

— Нек болмайд. Болур, аллахакъына. Биз а хуна тешигинденми чыкъгъанбыз. Аллах бирди, ёлгенлени, сауланы хатерлеринден не игиликге тюбесенг да бек къууанырыкъма. Алай бизни уа жерибизде кьой.

— Къаллайла сёлешесе, Мариям?

✓ Сафар юйден чыгып кетер мурат бла эшик таба атлады. Болса да, эшикни сабындан тутуп, башын къабыргъагъа тутуп сюелди. Ол бусагъатда бир зат да ангыламай эди. Кесин жангыдан уллу палахха тюшген сунду. «Жашауумда быллай бир абынырча, кимге да не хата этген болур эдим, — деди Сафар кеси кесине. — Жашау, мени быллай бир нек тюесе? Дуния жарыгъы сунуп турдум Мариямны. Аны аузундан алай сёзле чыгъарыкъ эди деп, кимни эсинде бар эди? Бир зат да ангыламайма. Хар заманда манга сёз нёгерге табылыучу Амин да къаштюйчюк болуп къалгъанды. Мени кёрсе, башын бир жанына буруп къояды. Бусагъатда ол анасыны юсюне сюелирге керек туюлмейди: «Нек этесе Сафаргъа алай», — деп».

Сафар башын кётюрдю да, болушлукъ излеген-

ча, Аминни кёзюне къарады. Бир жүрегин жапсарыр сёз айтырын, андан кёзлери бла тиледи. Жаш а анга бурулуп да къарамады. Мариям да бурмады анга эс. Ол кеси жумушу бла кюрешгенлей турду.

— Тынч кечели болугъуз, — деди Сафар кетерге хазырлана. — Мариям... Амин, сизни жаныгъызгъа тиерге уа бир да суймей эдим. Мариям, манга былай этерсе деп, жети жукълап тюшюмде да жокъ эди. Къалыгъыз, тынч кечели болугъуз.

Мариям артха бурулду да, суу жугъу къолларын ал ботасына сюрте:

— Тынчлыкъ аллах берсин, — деди. — Жашчыкъ, тур ёрге, Сафарны ашыр.

— Угъай, къымылдамагъыз, бу алабалыкъ сууукъда сиз эшикге чыгъып этеригигиз жокъду.

... Сафар кетди. Мариям да, Амин да аны босагъагъа дери ашырдыла. Сора Амин барып печь аллына олтурду, Мариям а биягъы жумушуна къармашып башлады. Ала бир бирге сёз айтмай эдиле. Мариям шапалыкъ этеди, Амин а отда отунланы чартлагъан тауушларына тынгылап олтурады.

— Аллах бирди, Сафаргъа къатыракъмыт да сёлешдик дейме, — деди Мариям Аминнге эшитдирип. Ол заманда да башын кётюрмеди жаш. — Сен да не айтаса ансы, Сафар энди бизни босагъабыздан хазна атламаз. Асыры огъурсузлукъ этдик. Ёмюрде бир ачы сёзюн эшитмегенбиз, юсюбюзге ёлюп тургъан адамгъа алай этмезге керек эдик.

— Аллай бир жанынг ауруй эсе, чап ызындан, — деди Амин эки отун жаркъаны бир бирге ышый, кесин жубата.

— Къаллайла сёлешесе? — деди Мариям артха бурулуп, жашына къарап... Ол бизни хапарыбызны билирге келгенди. Биз а...

— Не, биз а?

— Итни кыстагъанча, кыыстайбыз бир уллу кишини юйден. Кимни эсе да бирни сёзюне къарап, алай бетсизлик, адамсызлыкъ этерге жарамайды. Мен ачыуланганлыкъгъа, сен анга бир ариу сёз айтханлыкъгъа не боллукъ эди? Бир да къуруй эсе да, Назир тенгинг ушаат да, аны сорсуенг да. Сау ыйыкъны сабийлерин излеп элден элге, шахардан шахаргъа айланып келгенин биле эдинг да.

— Энди мен аны суймейме, — деди Амин. — Керекмейди, бизге келмесин.

Мариям, жашыны ол сёзлерин эшитгенлей, шапалык эте тургъан жеринден кетип, ундурукъгъа олтурду. Биле эди ол, жашыны Сафаргъа сарыуу не ючюн къайнагъанын. Халкъ айтханча, Сафар ачыкъ сюелип, аны тилеген заманында да, ол жашын мудах этмез эди. Алай Амин анасын аллай бир башсызгъа санагъаны уа, Мариямгъа ачыу тийип, хыны сёлеширге да кёлюнден къоркъуп, ёрге къобуп жумушун этерге да кёолундан келмей, борбайлары кыйылып олтурды.

— Бу санга быллай бир не хата этгенди? — деди Мариям, башын ундурукъ кзулакъгъа тыяндыра. — Тохтамай Сафар дегенлей айланыученг да. Айтчы, не бла жюрегинги кыйнагъанын манга. Нек тынгылайса, жашчыкъ? Мен санга сёлешеме?

Амин олтургъан жеринде ары-бери тепчип кёйду, жукъ айтмай.

— Бир хатасын кёрмеген адамынга кёл ашаргъа жарамайды, — деди Мариям, эки тобугъуна тыяна ёрге къобуп. — Огъесе, школда урушханмы этеди. Санга жукъ айтып а киши да ойнамасын, жашчыкъ. Аллах бирди, эшитмегенлерин эшитдирирме.

— Ол манга бир зат да урушмагъанды, — деди Амин. — Сафар школда хар кимден да мени сюеди.

— Сора не бёрю тюгюнлей кёресе да муну? — деп, Мариям таукел сёлешди.

— Ансы кесинг биле болмазса. Ол кюн Раузатны айтханын эшитгененг да. Мени папам а анданмы аман кишиди. Суймейме мен, Сафар бизге келмесин.

Мариямны кёзлери къарангы этдиле. Сора энишге чёкдю да, жашыны бойнундан къучакълап, жюрексинип жилияды. «Бир къара къаргъа ниесе да айтханды деп жюрегинги нек кыйнайса?» — Мариям ол сёзлени жашына жарты-къурту ангылатды.

* * *

Завуч школда жалан да сабийлени угъай, биргесине ишлегенлени да устазы болгъанын биле эди Сафар. Аны ючюн а ол аланы сёзюню кертилигине — жашау кертиликге, ахшы умутлагъа, игиликге ийнандырыр-

гъа керек эди. Сафар биринчи жыйлыуларында окъуна: «Устазны иши сабийлени жүреклеринде ёмюрден ахыргъа жашарыкъ туююл эсе, аллай адам бек алгъа кесин алдайды», — деп сёзню кесгин салып тохтагъанында, терс сёлешесе деген адам болмагъанлыкъгъа, кёпле артыкъ бюсюремей, къуш-муш болдула. Сафар аланы ол халларын ангылагъанда да, кишини жанына тиерча жукъ айтмады. Эшитмеген кибик этип, кесини оюмун андан ары бардырды:

— Устаз коллективде жарашыусуз, кючбюсюреу, махтанчакъ адам да болургъа болур. Кертиди, аллай адамны терслигин кёзюне тутаргъа, тюз жолгъа салыргъа керекди. Болса да, мени акъылыма кёре, ишни башы, устаз кесини борчун къалай толтургъанындады. Ол сабийни юсюнде болгъан жетишимсизликлени бармакъгъа чёргеп, аны бла демлешип турмай, школну босагъасындан атлагъан сабийни дуниягъа жангыдан туууун жалчытыргъа, аны жашаугъа кёз къарамын тюрлендирирге керекди. Окъуучу устаздан элгенирге угъай, аны классха киририн ашыгъып сакъларгъа керекди. Ол бир кюнню ичинде тамам болуп къаллыкъ иш туююлдо.

Бусагъатда жетинчи классда окъугъан Асланбеков Кямалны барыгъыз да бек уста таныйсыз. Жашырмайма, аны школгъа мен келтиргенме. Атасы урушда жоюлгъанды, жангыз анасы бюгюнлюкде аны кёзюне къарап жашайды. Жашау къыйынлыкъы Кямалгъа кезиуюнде билим адыргъа къоймагъанды. Сабий ишлеп, башын кечиндирирге кюрешгенд. Бюгюн а ол биллим алыргъа сюеди. Алай ол жыл саны бла классда бек тамата эсе да, окъууда бирси сабийледен кёп да артха къалады. Анга барыбыз да болушур орнуна, быртак этебиз. Тюрт сёзле бла жүрегин сындырабыз. Ма былайда Раузатха жукъ айтсанг, жанына тиед, от болат да къалад. Алай тюнене, къарасам, Кямал китапларын да къолтукъгъа уруп, дерсден чыгъып барды

— Къайрыса? — дейме мен анга. Ол тынгылайд.

— Къайрыса, Кямал?

— Юйге.

— Нек? — дейме.

Аны уа Раузат: «Дерсинги билмейсе, алты классны бошагъанынга документлеринг жокъду. Мында

бизни да, кесинги да башынгы аурутма да, юйюнге барып, бир затха жара», — дегенди да, классдан кыстагъанды.

Ол неге ушагъан ишди, Раузат? Ол сабий жашны жүрегине сен салгъан жараны, бир киши да сау эталыкъ тюйюлдю.

— Охо-охо, айтып боша да, мен да айтырма. Бизде да барды аууз, — деди Раузат, бети тюрленип.

— Энтда да кыайтарып айтама, элде окъумай кыалып тургъанла бек кепдюле, — деди Сафар. — Аны юсюнден Эргеш агъай да айтырыкъ болур эди, эсигизге салайым, бизни школубузну орта школга тюрлендирлик хапарлары барды. Ол а элге бек уллу кыууанч боллукъду...

— Раузат, не айтырыгъенг? — деди директор, Сафар селешип бошагъандан сора.

— Бир зат да угъай, мен айтханлыкъгъа иш тюрленгенми этерикди? — деди Раузат жеринден тепмей. — Сиз айтхан — тюз, биз айтхан а — терс.

— Кызым, Раузат, адам селешген заманда, эс буруп тынгыларгъа керекди. Адам айтханнга тюз багъа бичмеклик уллу ишди, — деди Эргеш агъай...

— Барыгъыз да манга кыадалып турасыз, — деди Раузат.

— Тохтагъыз, айтыргъа унутуп барама, — деди Сафар, Раузатны сёзюн беле, стол юсюнде чачылып тургъан кыагъытланы бирге жыя. — Мен сабийле бла да селешгенме, школда той-оюн кружок кыуаргъа керекбиз. Эргеш агъай, мени акылыма кёре, ол ишни Раузатны бойнуна салсакъ, хатасы боллукъ болмаз. Анга болушхан а барыбыз да этербиз. Биринчиден, Раузат кыобузгъа жан салгъан адамды, экинчиден а сабийле бла бир тилли болургъа, алагъа айтханын этдирирге кыолундан келликди.

— Тюздю, — дедиле устазла. — Ма былай, тепсерге, жырларгъа хаппа-хазыр болуп турады кеси да.

— Кыюгъуз мени жеримде. Хау, энди ол кыалгъанед мен этмеген, — деди Раузат жеринден ёрге кётюрюле. — Папам ёлмесин, ол иги иш болса, манга жетдирмезегиз.

— Раузат, айтма алай, — деди Эргеш агъай. — Коллектив ол уллу ишни санга буюра эсе, бир зат биле болур. Кёресиз да, жангы завучубуз, биринчи кюн-

ден окъуна биз унутуп тургъан не къадар затны эслегенди. Сау болсун дерни орнуна, анга жууап этерге кюрешибиз. Педагог болса — алай болургъа керекди...

Хар кюн сайын Сафар нёгерлерине уруш келтирген жашау къыйынлыкъны, ол сынатхан ёксюзлюкню жилауун этип турууну къояргъа заман жетгенин ангылата эди. «Биз сабийлени физиканы, литература-ны, историяны, географияны окъургъа юйретюу бла чекленмей, аланы жашаугъа хазырларгъа керекбиз — къууанч жашаугъа, — дей эди Сафар. — Бизге, ёсюп келген тёлуге да, жашауну татыуун ангылатхан игиликди. къууанчды. Уруш сынатхан къыйынлыкъла уа бизге жашау дерсидиле. Адамланы къууандырыргъа ашыгъыргъа керекбиз. Хар игилик, хар жүрек учу-нуулукъ, тамблагъы жашауубузну баш кючюдюле...»

Раузат, школда этилген оноуну эсине да алмай, айтылгъан сёзню сансыз этип къойгъанда да, анга къычырмады Сафар. «Мен завучма, мен айтханны этмей къояргъа киши да тюйюлдю эркин», — деп кёкюрегин тюймеди. Алай этер ишин экинчи кере да аны эсине салыргъа уа керек эди. Этмеди аны да. Тынгылап турду бир ауукъ кюнню. Эргеш агъай да сагъынмады, «Кружок нек ишлемейди? — деп.

Озалла кюнле. Иш а биягъы ызы бла барады. Алгъынча. Тюрленнген жалан да бир зат, — эртденликде Сафаргъа иш планын кёргюзтмей, анга къол салдырмай дерге кирген адам жокъ эди. Ол да кёплеге ауур кёрюне эди.

Раузатны кружокну къолгъа алдырмагъан да ол низам эди. «Мен кюн сайын план да салып, кече белине дери дерге да хазырланып, дагъыда кружокну ишиндамы бардырлыгъем? Андан манга тюшерик хайырны кесигизге къоюгъуз, — дей эди Раузат. — Тапхансыз бош адам, тойлада секире айланыргъа...»

Сафар тойда кеслерини хунерлерин кёргюзтюрге къолларындан келлик жашланы бла къызланы жыйып, кружокну ишин кеси къолгъа алгъанда да, Раузатны ары нек жүрюмегенин киши жокъламады. Директор да — угъай. Сафарны иши тириле барып, оюлуп къалгъанда да киши сормады, былай нек болду деп.

Беш-алты къызчыкъ кружокга келмей тохтап къалдыла. «Сафар деп бир палах чыкыгъанды да, кече сайын школда жашланы, къызланы да бир отоугъа

жыйып, къаукъалакъ этдирип айланады», — деген хапар элде кѣплени элгендирген эди. «Алай этерден къалсагъыз, къызымы школгъа да жиберлик туюлме», — дегенле да бар эдиле.

— Биз этген къыраллыкъ ишди, — деди Сафар, аллайланы юлерине барып. — Сабийлеригизни ариу къылыкълы болурларын сизден аз суймейбиз. Мен саулукъда аланы тырнакъларына кир къондурмам.

— Кесинги сабийлеринги оноуун эт, бизникилени уа жерлеринде къой, — деп бек къаты болуп сюелген къарындашы Харунну къатыны Ханифа болду. — Атасы тѣшекде тарала тургъанлай, Фатиматны тойлагъа жюрюр кюню жокъду.

«Кѣзюмю чыгъарып аузума къапдырдынг», — деди Сафар кеси кесине, келинини огъурсуз бетине къараргъа базынмай, башын энишге тутуп, тюп эрни къалтырай. Алай Сафар «Мени сабийлерими тюп этген, оноусуз къойгъан да сенсе», — деп айтмады келинине.

— Раузат тюз айтады санга, — деди биягъы Ханифа. — Дунияда жюрюмеген адетлени чыгъарып айланмагъыениг да, башынгы оноуун этгиенг. Энди, аллах ючюн айтсакъ, къарындашынгыдамы жокъ эди санга къыйыны? Бюгюн аны хайырындан курсабай болуп айланганынгы нек унутаса?! Аллахымы алдайым, ол ѳлген кюнде да къойсам сени юйюме. Жашарбыз, сен къарамагъанлыкъгъа, ѳлмек. Тюзлюгюбюз а аллахха туурады.

— Келин, терс сѳлешесе, — деп Сафар теренден ахтынды.

— Не «келин» хапарды ол. Мен сени келининг къачан болгъанма? Бар да, ол кока сѳзлеринги Жамийге айт. Бар да Дахирге махтан. Бизни бла уа ишинг жокъду. Аллах бирди, къызны школдан тыйып, тарыгъа барлыкъма, бу адамны хатасындан этгенме деп. Ишинг болмасын мени сабийлерим бла...

✓Кулина юйден чыкъды да, анасыны бла Сафарны къатларына келди. Сафар башын энишге бошлап къойду, аны кѣзюне къарамай. Ол а артыкъ бек базынмай, арсар бола, Сафар таба атлады да, къолун анга узатды. Алгъа Сафар аны алай этгенин эслемеди. Ханифа уа:

— Иги къолунгу узатып сирел, ол бек кюсейди сизни, — деди.

Ол сёзлени эшитген Сафар, элгенген этгенча, башын ёрге хыны кётюрдю да, Кулинаны кёолун тутду.

— Не болгъанды сизге? Халкъны юсююзге нек къаратасыз? — деди Кулина.

— Сени жууукъларынг кимле болгъанларын билтеу билсинле, — деди Ханифа, эки кёолу бла къара къатапа жыйрыгыны этеклерин къагъа.

— Анам, терсле сёлешесе. Жууукъгъа кёлкълалды этерден алгъа, жууукълукъ жюрютюрге керекди, — деди Кулина. — Не бла кёуандыргъанса сен Сафарны? Не бла жюрегин жапсаргъанса?

— Аузунгу тый ансы, бусагъат суу кылычны келтирип, юсюнге ууатама, — деди Ханифа. — Ата-нга налат. Аллай бир жанынг ауруй эсе, бар да бир-гесине жаша. Ол да, сен да манга этген игилигигизни кесигизде кёюгъуз.

Ханифа, бу жолгъа дери Кулинагъа алай ачы бир заманда да сёлешмеген эди. Атасыны терслигинден аны жашаууна тасха тюшгенде да, Кулинаны жюрегин жапсарыргъа, анга кёл этдирген да Ханифа болгъанды. Бююн а ол кызына айтыр сёзюн артха салмады. Сан этмеди ол, эки кёолун сууукъ суугъа тийирмей жашата келген кызыны жанына тиерме деп. Жюреги сынып тургъан сабийини жанына тиерме деп кьоркъмады.

Сафар бла Кулина сюеледиле, Ханифа уа кёуяды аузуна келгенни айыртламай:

— Кёрюрге, кимге аман боллугъун. Бююнден арт жанында мени кызым школгъа барлыкъ туююлду. Сен этген игилик олду бизге. Сенден сора да бардыла законну билгенле. Пласт бла ант этеме, сын кьатдырырма. Партпелчигинги кёолунгдан терк туююрюрге. Фатиматны атасы партейшиди. Аллай кишини сабийине артыкълыкъ этерге киши эркин туююлду...

Кулина Сафарны кёолтугъуна кирди да, акъыртын-акъыртын атлай, анасыны кьатындан бир жанына алып кетди...

Сафар атлай эди эки аягын кючден алып, келини этген огъурсулукъ аркъа жиклерин кьалтырата. Гюняхы кесини болсун, Ханифа туугъанлы да кьайыларына бир уллу келинлик этип кьыйналмагъан эсе да, акъылсыз сёз айтып жанларына тиймей келе келгенди. Харун юйден айырылып тебиреген заманында,

малны, ырысхыны да юлеширге тюшгенде этген кылыкъсызлыкъына туурадан тамаша этип къарап тургъан болмаса, акъдан-къарадан сёз айтмагъан эди. Сафаргъа суймеклиги, намысы, хурмети уа халкъгъа туура эди. Ол Нарсанада окъуп тургъан заманында, эрин да аллына этип, аны кёре аз бармагъанды. Сафар элге келип ызына къайтыргъа тюшгенде да арт асырауун аны артмагъына салып болгъанды.

«Тюнене ким эди, бюгюн а кимди бизни келинибиз, — деди Сафар кеси кесине. — Мен урушха тебиреген кюн ол къалай кылыкъсызлыкъла этген эди. Нальчикге дери ызымдан келип, поездге минерге тебирегенимде, белимден тутуп, жибермей, таш-агъач ашап жилигъан эди... Бюгюнню ишге кёре, аланы барысы да кёзбау болуп чыгъадыла. Кесине жетген кюн Ханифа келинибиз кимни да аякъ тюпге урургъа угъай дерик туююлду. Пай-пай, таланган, къудрет, андан кыйынлыкъынгдан да сен сакъла...»

Ханифа юйге жюрексингенин тыялмай къайтханында да, Харун жангыз къарындашыма алай кылыкъсызлыкъ нек этесе демеди.

— Къатын, болмагъан затла бла кесинги кыйнама... ким да къайнайды, — деп ол этген ишге ыразы болуп къалды. — Сен кычырып, эшекни атмы этериксе. Иш этмегиз сиз аны, ол аман къанды. Энди бизге сабийлерини дертин не бла жетдирирге билмей, бу чий сабийни кече сайын элтип, жетген жашла бла къаукъалакъ этдирирге кюрешеди. Аурууум къарнынга...

— Сафар, аллах ючюн, анамы айтханларын сансыз эт да къой, — деди Кулина, ата къарындашыны сагъышларын буза. — Тата тёшекге тюшгенли, бизни да башыбызны суугъа атарыкъ этгенди, кеси да адам болмазлыкъ болгъанды. Тёзюп къой, тилейме.

— Да тёмей не этериксе, — деди Сафар Кулинаны къолун билегинден ычхындыра. — Тюзюн айтсам, орамгъа чыгып, бетими алай жерге сугъар деп а турмаем. Юйге кирип, ол къартны да бир сорайым деген акъыл бла бурулгъанем сизни таба. Пай-пай, кырып къойит да келинибиз...

— Тилейме, унут.

— Унутуп, унутмай да, мен аны бла туююшгенми этерикме. Къарындашым, келиним да эл халлы адам-

ла болсала, кимден да манга игиед. Жерни башын кѳрген, эртде, кеч болса да, тюбюн да кѳрлюкдю. Ёлгеннге дарман табылмайды. Къыйын эсе да анга тѳзесе. Алай, къарар амалтын, къагъанакъ сабийле, арбазынгдан, юзmez сууну жутханлай, думп болуп кетселе уа... — Сафар андан ары сѳз айталмады. Ол тюкюрюгюн кючден жутду.

Кулина да кесинде бир уллу терсликни ангылагъанча, башын энишге бошлады, баш бармагъын тиш орталарына салып, къаты къысды. Тишлери бла не къаты къысса да ачымай эди аны бармагъы. Бусагъатда Кулина Сафардан айырылып кетерге амал тапса, неден да сайларыкъ эди. Кесин кѳкде, жерде эсе да билмей, алай атлайды, борбайлары къыйылып, къоллары бла тѳгерегинде тыяныр жер излей. «Сафар, къолтугъунга бир жабышма къой», — деп тилейди ичинден эринлери къургъакъсый.

Сафар эшитмейди аны, къатында адам бар-жокъ эсе да сезмейди ол. Бир кесекден а Сафар эс жыйды да, Кулинаны муратын ангылагъанча, аны къолтугъуна кире:

— Ма алайды, эгечим, — деди. — Жанынга тиймесин, сизге кѳл ашагъан жерим жокъду. Келиннге да этмейме кѳлкъалды. Заманында кѳп ариу сѳзюн эшитгенме, къолундан кѳп туз гыржынын ашагъанма. Бюгюн а не, — хар ким кеси башы къайгъылыкъ.

Сафарны кѳл этдирген сѳзлери Кулинагъа бир кесек кюч-къарыу бердиле эселе да, ол ангылай эди ата къарындашыны кѳлкъалдысын, ангылай эди сабийлени юсюнде ким терс болгъанын да. Аны себебинден а ол не кесин, не атасын, не анасын ариулап сѳлешмедди. Тынгылагъанлай барып турду, Назирни бла Марзиятны ахыр кече жолгъа ашыргъаны кѳз аллына келип. Харунну тюрт сѳзлеринден сора, Назир, жетген киши кирик, къарангы кечеде Марзиятны да аркъасына кѳтюрюп, жолгъа тебиреп къалгъаны Кулинаны бюгюн да сейир этдире эди. «Юйге къайт, кесибиз бараллыкъбыз», — деп тилей эди Назир Кулинагъа. Алай Кулина къайтмады. Жалал-Абадха дери биргелерине барды. Аланы биргелерине кирди юйню ичине да.

— Сафаров, биз сау кюнню излейбиз сени, — деп алагъа къарагъан тиширыу къычырыкъ этип жия-

гъанда да жунчумагъан эди Назир. «Айып этмегиз, бу жолдан сора быллай иш боллукъ туююлдю», — деп таукел сюелди Назир. Тиширыу а жилияды, сабийлени табылгъанларына къууанып, Марзиятны да къойнуна къаты къысып.

— Балам, Сафаров, нек инжилтдинг мени быллай бир? — деди биягъы тиширыу, кезлерин сюрте, жүрексиннгенин тыялмай. — Бир да къуруй эсе да, къайры баргъанынгы Ануаргъа айта барсанг эди да.

Кулина бара тургъанлай тыркъ деп тохтап къалды да, Сафарны кезюне къарап:

— Сафаров! — деди. — Сафаров!

Кулинаны не айтханын ангыламады ол. Сафар, аны кезюне къарап аз ышырды да:

— Къайт юйге. Мен да ишге барыргъа керекме, — деди.

— Сафаров, — деди Кулина дагъыда. Сафар жүрегин къандырын кюлдю. Кулинаны башын кекюрегине къысып.

— Тохта, жибер мени, айтма къой.

— Ариу къызса сен, юйге бар. Татагъа салам айт. Ананг къойса, ингирде мен да сизни таба айланым, — деди Сафар. — Кеч бола турама. Сафар терктерк атлап кетди. Кулина:

— Сафаров! — деп дагъыда бир ненча кере айтды. Аны эшитгенде, Сафар жүрюшюн тохтатмай, башын артха буруп дагъыда кюлдю.

... Кулина ол кюн окъуна уруп Жалал-Абадха кетди. Бара эди ол жолда кеп сагъышла башын алып, Машина сакълап да кюрешмей, аны къуууп жетген машиналагъа да къол кетюрмей. Излеген адамын тапмаса, жүреги жарылып къаллыкъ суна эди Кулина. «Аллах сакъласын, андан эсе ёлюп къалайым», — дей эди ол аман сагъышланы башындан къыстаргъа кюреше. Кулина Назирни бла Марзиятны ашыра келген кечесинде алагъа тюбеп жилигъан тиширыуну не атын, не тукъумун билмегенине жарсый эди. Айхай да, бюгюн ол анга алай бек керек боллугъун билсе, ким болгъанын жик жиги бла жазып жанында сакъларед. Бюгюн а аны бет орамы да туююлдю эсинде. Сабийле юйю андан кечгенли да бир ауукъ заман озгъанды. Кулинаны бир кел этгени, ол оруслау тиширыу жашауу келген адам эди, сабийле бла кете-келе

айланмай, элинде кьалгъан болур. Ол жерли уа болурмеди тиширыу? Ким билсин?

Кулина кеси кеси бла ушакъ этиуюн тохтатмай эди. Сабийлени юсюнден бир хапар билип кьайтса, Сафар аланы не гюняхларын да кечип кьоярыгъына ийнанып эди. Иш алай болса, Кулинаны кеси кьууанчы да — чексиз...

Кулина жаулукъ кьанатларын да артха атып кюн ортагъа шахаргъа кирди. Ол базаргъа жюрюучю жолун тутханлай барады. Базарны кенг ачылгъан кьабакъ эшигине жетгенде уа, Кулина, биреу билегинден тутханча, жеринден тепмей, тохтап кьалды. Алайда ары бла бери, чепкен сокъгъанча, жюрюйдюле адамла. Кулина да сюеледи, хар кимни кёзюне энчи кьарап, аланы бетлеринде кесини насыбын излей. Киши тохтамай эди аны кьатында, анга кимни сакълайса деп, соргъан да — жокъ.

— Эсингде тьююлмюдю мында ол ёксюз сабийле туруучю юй? — деп сорду Кулина кьолунда ауур жюгю онг имбашын энишге чёкдюрюп келген жаш тиширыучукъну аллын тья. — Бир келгенем, алай кьарангы кече эди да, кьаллайла баргъанымдан шашып турама.

— Хапарым жокъду, — деди тиширыу, жюгюн сол кьолуна ала, — мен элден келгенме.

Кулина дагъыда тохтатды базардан чыгъа келген бир тиширыуну, ол да, пальто жагъасын артха эте, биринчи тиширыуну сёзюн кьайтара, жолуна кетди.

Да не хадагъа этсин да Кулина, ким элде, ким шахарда жашагъаны бетинеми жазылыпды муну? Хар базардан чыкыгъанны тохтатып а кьалай турсун бу. Мылы тартхан аякълары сууукъ болуп башлагъанда, ары-бери атлап аякъларын жылытыргъа кюрешди. Сора ол базардан чыгып, бир кесек бара да тохтай, ауурлугъун глоч тьягъына жюклеп да эс таба баргъан, иги да жашауу келген алаша бойлу толу кишини ызындан жетди да:

— Тилейме, айып этме, шашып турама, мында ол ёксюз сабийле болуучю юй кьалайда болуучед? — деп сорду. Кьарт сол кьолу бла кёзлюклерин тюзете, бир кесек тынгылады да, сора:

— Да, кызым, ол сабийлени мындан эртде кьурутхандыла, — деди. — Биз кесибиз анга кьууанып

жашайбыз. Аланы жер жутар эсе, эки кёзден бирин кьоймаучелле. Ох дедик, ала мындан кьуругьанлы. Ала этмеген аманлыкь жокь эди. Ой, анасыны уа, бир кече ала тереклериме тюшюп, бир кертмелерими жьыртхан эдиле да, аны адам сёз бла айтып ангылаталмаз. Мен дунияда жашагьанлы юч жьыйырма бла жети жыл болуп келед, алача харам жьыйыннга уа бир да кёз ачмагьанма.

Ойнагьанмы этесе, ол иш кимге да ачыу тиерик эди. Мен ол тереклеге салгьан кьыйынны бир аллах кеси болмаса, адам улу ангыларыкь тьююдю. Кёгетлери жетип, энди жьыйыкь деп тургьанлай, кечеден тапнга думп этип чыкьсала боламыд. Аланы алай кёргенден сора, кьатыннга айтама да: «Насыбыбыз да баред сабийлерибиз болмагьанына». Ким биледи, ол кимилдиле бизге этген палахны, бизни сабийлерибиз да бирлеге этерге тюшсе уа? Кьой-кьой, ол кимилдилени мындан кьоратханлагьа жаным кьор болсун. Ох дедик.

— Мен сизден ол ёксюз сабийле туруучу юй кьалайда болуучу эди деп соргьанем.

— Ма анда, ол кёпюрчюкню кёремесе? — деп кьартчыкь тыягьын алгьа тутуп кёргюзтдю. — Тюз да андан ётюп, онг жанынга бурулуп, тикчикден энишге тюшгенлей, юсюне тирелип кьаллыкьса. — Кулина кетгенден сора да, кьарт, кеси кесине бир затла айта, жеринден тепмей ауукь заманны сюелди. Кулина, кьарт айтханча, келип кёптюреуюзю иги женгнген тытыр бла сюртюлген эки кьатлы юйге тирелгенден сора, муну не хьйсапдан излегенин билмей, армау болду. Армау болгьаны да анданды, кимни излейсе деп соргьаннга не айтырыкьды? Бусагьатда бу юйде кийим тигедиле, фабрика ишлейди мында.

Ким биледи, Кулина жумушун ол кьартха айтырыкь эсе да, аны хапарына тынгылай келгенинде, кьатындан теркирек кетерге ашыкьды. Ызына кьайтып, кёзлюккю кьартчыкьны излерге таукел болгьанында уа, кьалай эсе да бир сейирлик сезим, аны атларгьа кьоймады. «Сен андан табарыкь хайыр жокьду, — деп, биреу кьулагьына шыбырдагьанча, эшитилди. — Ол билсе да айтмаз санга тюз хапар».

Сора не этерге керет да Кулина? «Хапарны Сафарны кесине айтып кьойгьандан игиси жокь эди, —

деди Кулина, — кѡагыты, тили бар. Ол бир мадар этеред...»

Алай сабийледен толу хапарны алгѡа кеси билирге сюе эди. Ол аны ючюн Сафардан нохтабау излеп угѡай, халкѡны, Сафарны аллында да атасы-анасы этген айыпны жулур ючюн, Кулина сагѡыш эте келген заманда, ол айып ёмюрден ахыргѡа аланы юслеринден кетмезлигин да биледи. Энди ол сабий тюйюл эди. Алай халкѡ айтыр: «Харип, Харунну юйдегиси кѡыйын заманда ол ёксюз сабийлени кѡатында туталмады эсе да, сау кѡаллыкѡла, энди уа излеп тапдыла. Игиед, харип, Харун ёлгюнчю ол сабийлени бир кёргени. Кѡарындашдан туугѡанла кесиникиледенми башхалла, харип. Не этди эсе да, жанлары саулай кѡатларына жыйдыда. Ала алай этмеселе, тюп болуп кетерелле жарлы сабийле...»

Болса да, ол сагѡышла Кулинагѡа артыкѡ кёл этдирмей эдиле. Халкѡ махтап, атасын, анасын да алтын тахтагѡа миндирсе да, — ол кече Харун этген жандауурсулукѡну сабийле бир заманда да унутмазла. «Тата», — деп, аны тегерегине айлануучу сабийле, энди ол жашагѡан орамны да озмазла. Аны ючюн Кулина алагѡа айып салмай эди. Ким этерик да олду.

«Сафардан башха адам бизни бла сёлешген да этмез эди, — деди Кулина. — Дагѡыда атам-анам бюгюн да анга кёл ашайдыла. Кѡалай ачы сёлешип кетди бюгюн анам Сафаргѡа. Энди ол Фатиматны да, мени да аман болурубузну сюе болурму дейсе? Аллах кёкден тюшюп келип айтса да ийнанмам анга. Охо, алай айтайыкѡ, былайда ортагѡа Раузат киргенди дейик. Аллах кёргенден, ол тюнене ингирде келип, анам бла кѡуш-муш этгенин жаратмагѡанем. Да ол айтханнга ийнанып, ичинден чыкѡгѡан сабийлерини ата кѡарындашларына чабаргѡа телими болгѡанет да анам? Сафар а тамата кѡарындашыны кѡатынына бет этип, аузун ачып сёз айтмады. Терсге тюз деген адамы аллах кѡурамаз...»

Кулина артха айланды да кёпюр кѡулагѡына келип тохтады. «Кѡышхы кюнню жаны бир кѡарыш, — деди Кулина. — Кеч бола турады». Ол кѡонакѡбай излерге да угѡай тюйюл эди. Алай кѡайры кетгенин юйде киши билмегени эсине тюшгенде уа, жолгѡа

атланыргъа таукел болду. «Атыу Малкъаргъа баргъанлай» болуп къалгъаны уа ачыу тийип, кесини къайдагъысын да унутады. «Мени аузум балта бла жарылмагъан ушайды да. Ол заманда мында быллай адам ишлеучю эди, аны таныгъан, аны кѳрген? — деп соргъанлыкъгъа ким да башымамы урлукъду, — деп Кулина кѳпюр къулагъындан айырылды да, биягъы эки къатлы юйню къатына тигелеп тохтады. Аны ичинден адам ауазла, дагъыда башха дауурла эшитиледиле. Алай тышына чыкъгъан адам а — жокъ. Кулина уа сюеледи, аузун жаулукъ къанаты бла жабып, аууз тылпыуу бла кесин жылыта... Кюн бата, базарны къаты бла келген жолуна чыкъды.

XI

Кюнле тюзелип, замансыз жаугъан къарны терк эритдиле. Тѳгерек алгъыннгы халине келип тохтады. Жалан да биринчи сууукъладан сора терек башлада бир чапыракъ да къалмагъанды. Орамлада уа алгъынча — букъу, мамукъ бахчалада да — адамла кѳп. Колхозчула эртденден ингирге дери бахчалада къалгъан къулгъан мамукъну жыядыла. Къар жауса да тынчаймаучудула ала, тирликни тынгылы алып бошагъынчы. Бусагъатда уа алагъа кюнлени тюзелип кетгенлеринден уллу къууанч иш жокъ эди.

Мариям да жюриюдю кюн сайны иште, халкъ бла болса, къайгъыларын, сагъышларын унутханына жүреги ырахатлыкъ таба. Алай юйде, иште да аны башындан кетмеген сагъышла уа бар эдиле...

Мариям Сафарны юйден ачыкъ къыстап жибергени ючюн кесине тырман этиуюн къоймай эди. Тюзюн айтханда, Раузат жаншагъанлыкъгъа, Сафар аны юскуне сюелип, анга кел, бир юй болайыкъ деп, ѳмюрде да айтмазлыгъына ийнанып эди Мариям. Табу, Сафарны аллай умуту болса окъуна, ол Мажирни бетин этмей, аны тѳшегине кирирге базынмазына да ийнанып эди Мариям. Сора, аны да биле тургъанлай, бир тюз адамны жүрегин сындыргъанына къыйналады Мариям. Дахирлагъа барып, Сафарны аллына сюелип, терс болгъанма, кеч деп айтыргъа уа аны да къолундан келмейди. Кѳп сагъышла аны ол затха таукел этмейдиле, ким биледи, иш керти да Раузат айтханча

эсе уа? Алай болуп, Сафардан кечгинлик тилей барса уа, аны эшитген халкъ кюлюр, бек алгъа уа Сафарны кесини кёлю кюлюр.

Мариям сагъышларын башындан атаргъа кючкъарыу тапмай эди. Айхай да, насып болуп, Сафар, ол ингирдеча, салып юйге кирип келсе, анга айтыр сёзле табарыкъ эди Мариям. Кеч деп тилемесе да, не да этип, терслигине сокъураннганын билдирлик эди.

Сафар а Аминни дерсде кёргени сайын аны кёзлеринде, бет орамында Мариямны сыфатын таный, аны бла кёл басып турду. Ол жашчыкъны ышаргъанына къараргъа, сёлешгенине тынгыларгъа сюе эди. Сафар юйге берилген дерсни анга терк-терк нек соруп тургъанын а Амин ангыламай эди. Аны хатасындан жашчыкъ устазгъа алгъыч суймеклигин тас эте окъуна башлады. Алай Амин дерсин иги билмей келгенликге анга тырман этмеучю эди. Сафар бирси сабийлеге да туюл эди тырманчы. Ангыламагъан затларын а, тохтамай аладан излеп турмай, тирелген жерлерин кеси жаппа-жангыдан ангылатып башлар эди. Аны ючюн сабийле Сафарны бютюн бек суйюп, дерсин окъумай, терен билмей келирге уялыр эдиле.

Хар заманда ишден сора мамукъ бахчаны кыйырында жыуя жолчукъ бла эл ичине чыгып къалыучу Мариямгъа, нек эсе да бир ингирде школну къаты бла озаргъа тюшдю. Кеси да билмеди, бютюн бу жолну нек сайлагъанын. Ол школну арбазына киргенде жунчуду. Сора тегерегине къарамай, биреу ызындан къуугъанча, терк-терк атлап кетди. Кетди, уллу жолгъа чыкыгъанлай, жүрюшюн акъыртын эте, башын артха буруп, школну арбазына, терезелерине кёз жеттирди. Алай кёрмеди киши. Жалан да бир кесекден Эргеш агъай, аны ызындан Раузат, тышына чыкыдыла. Мариям алайда бираз заманны мычыды. Болса да, аладан сора школну эшигин ачхан болмады...

Мариям орамны ол баргъан ырбынына тюшюп, аллына келе тургъан адамны жүрюшюнден танып, амалсызгъа къалды. Бир жанына бурулургъа уа — онгжокъ. Жүрюшюн бузмай, аны таба барып турургъа да — алай. Мариям тохтады. Тохтады да, артха бурулургъа умут этди. Къарагъанында, Раузат да ызындан къаршы келе тургъанын эследи.

Эки ырхыны ортасына тюшюп кьалгъанча, амалсыз болду ол. Не алгъа, не артха жокъ жол. Уллу жолну кесип, экинчи жанына ётейим деди Мариям. Алай, ол арсар бола тургъунчу бир машина жетди да, жолну букъусун кёкге кётюрюп, тегерекни кьалын ёзен туман басханнга ушатып кьойду. Мариям букъуну кесинден кьыстай, эс тапхынчы, ол эки адам аны эки жанындан бирча келип тохтадыла. Мариям тузакъгъа тюшген кьанатлыча, санларын кьымылдаталмай, сын болуп сюелди. Алгъа Раузат тохтады аны кьатында, насыбын, айтыр сёзюн да урларгъа хазырланган обурча. Ол хыйлачы кёзлерин Мариямгъа тиреди да, аз ышарды, саргъылдым тишлерин ачып.

— Жол болсун, — деди Сафар, кесин эки тиширыугъа да бирча сёлешген сундура. Сора аланы кьатларына келип тохтагъанына бир кесек да жунчуп, аладан жол ташларгъа умут этди.

— Не тап заманыгъызгъа тубедим, — деди Раузат, экисине да халал жүрегин ачаргъа кёрешип, биягъы ышаруун эте. — Охо да, аллыгъызгъа менден аман жолукъмасын.

«Шайтанла, жинле жолукъсунла аллынга», — деди Мариям ичинден.

— Югемисе? — деди Раузат Мариямгъа. — Кён турлукъ туююл эсенг, сакълайым.

Аны сакълагъаны, жол нёгерлиги да керек туююл эди Мариямгъа. Кока сёзлери — бютюн да.

— Бюгюннге дери Мариямдан айырылмай айланган кибиксе, тейри — деди Сафар Раузатха, бир эр киши тенги бла сёлешгенча.

— Сен а, адамны жүрегине жетерча бир чанчхы сёз айтмай кьояренг да, — деди Раузат. — Раузат сени кьатынгда сюелирге бир бек термиледи десенг, аллахынгы алдарса.

— Жанынгамы тийидим, Раузат? — деди Сафар. — Барыбыз да ёлмейик, айып этме.

— Хо да, харип, айып этерикле этмесинле ансы, мен айып этсем, этмесем да андан не санга, — деди да, Раузат, жолуна кетип тебиреди.

— Тохта, Раузат, бирге барайыкъ, — деди Мариям аллына сюелип тургъан Сафарны жолун кесип ётерге болмай, онг жанында суу ызыны юсю бла атлай.

— Кет-кет, аллахчю, сен да, сени хатангдан не сёзле эшитип барама былайда, — деди Раузат, атлашын тохтатмай. Мариям да аны ызындан къаршы тебиреди. Алай Раузат андан узайды.

Сафар а турду, жеринден тепмей, битеу насыбын, ахшы умутларын да биреу алып кетгеннге санап, энди ала бир заманда да артха къайтмазлыкъларына ийнанып. Энди аны Айы, Кюню да чыкъмазлыкъ сунуп. Ол айып салмай эди Мариямгъа. Айыпны — кесине, ыспасны уа анга эте эди. Алай ол Мариямны сие эсе, жашау отун ол тиргизиригине ийнана эсе, анда не айып. Иш былайды дегенни айтып, Сафар сёзню ачыкъ салмагъанлыкъгъа, тоџлада хар жаш да аны бла тепсерге жан атыучу Мариямны жаш заманында да суйюучю эди. Алай аны ол мураты не Мариямгъа, не жууукъгъа, не тенгнге белгили болмай, Сафарны биргесине къалгъан эдиле. Хар игиликни да кесинден эсе Мажирге болурун суйюучю Сафар, Мариямны юсюнде аны муратын эшитген заманда, аллына чапмагъан эди. Аузунгу да ачма, мен Мариям ючюн ёле турама демеген эди. Ол угъай эсенг, Мажирден Мариямгъа келечиликни кеси окъуна жюрюте эди. Ол иш анга бек кыйын эди.

Мажир къыз бла сёз тауусуп, алыргъа-барыргъа жетгенлей, Мажирни жууукълары аякъ тиреп тохтагъанларында да, ёчюле тургъан отну тиргизирге кюрешген Сафар болду. Аякъ тирегенлери да Мариямны жууукълары Мажирге шарайып табып угъай, эки юйюрню арасында бола келген кёлкълалдыланы чурумгъа тутуп.

... Мариямны атасы Исмаил Совет властны ал кюнлеринден окъуна кесин танытхан, элде кёзге кёрюнген адам болуучю эди. Жамауат хар жерде да аны оноугъа тюртюп, ол айтханны тюзге санап келгенди. «Оллахий, Исмаил алай айтханды», — деселе киши ишден артха турмагъанды. Колхоз къуралып, анга бапчы керек болгъанда да, халкъ бек алгъа Исмаил ючюн къол кётюргенди.

Тейри, Мажирни атасы Шаухал да ишге, намысха жетген заманда да аллына кёплени ётдюргеменди. Исмаил да, Шаухал да бир бирге табыла, кёп жылланы эл аллында жюрюй келедиле да, жылланы биринде араларына сууукълукъ тюшеди.

— Ахыры да, жылкы фермагъа мен оноу эте эсем, ишиме къатышма, — дейди Шаухал Исмаилгъа. — Жылкы къайсы къышлыкъда кечинсе иги боллугъун алыкъа сени киби кёплеге юйретирге къолумдан келликди. Къой тамата жууугъунг эсе уа, мени къышлыгъымы сыйырып жетме да аны кёлюне, башха игилик изле аны башына. Ма алайды ахырысыкъысхасы.

— Биз да сен ёлмегин деп, сен да кесим ёлмейим деп тургъанны къоярменг, Шаухал, — деди Исмаил. — Къой, аманнга кетмейик.

— Аманнга кетип, не этеригенг манга?

— Шаухал, тейри, адамы, тюз алай этерсе деп а турмаем. Мен сени атынгы дунягъа айтдыргъанма. Мени хайырымдан бюгюн-тамбла Москвагъа тебиреп тураса. Москвагъа! Ары халкъны ахшы адамлары жыйыллыкъдыла, сени да аладан бирлерине санап жиберибиз.

— Тийишли туююл эсем, бир атлам да этдирме, — деди Шаухал. — Бош къоркъутаса. Мен да атама излемейме къышлыкъны игисин, колхоз ючюн къарным буруп кюрешеме. — Шаухал бир кесек жумушагъанча болду. Алай элге оноу этип келгенли кёжюне къарап киши да алай къаты сёлешмеген Исмаил, кесине тынчыкъ тапмай, кабинетни ичинде кёп ауукъну турду.

Сёзсюз, ол бусагъатда акылы бла, сабырлыгъы бла да Шаухалдан онглу болургъа керек эди. Исмаилны андан арысында Шаухалны аузуна чапмай тынгылагъаны да аны ючюн эди. Алай ол тынгылай келди да:

— Шаухал, не бек чибинлесенг да, иш мен айтханлай боллукъду, — деди. — Ангыладынгмы? Мен айтхан боллукъду.

— Угъай, къарындашым, биз да башыбызгъа берк киебиз, — деди Шаухал, олтургъан жеринден ёрге къобуп, къамичисин къолунда ойната. — Колхозда сенден аз къыйыным мени да жокъду.

— Аякъ тиреу бла ишинг барлыкъ туююлдо, Шаухал. Сени жолгъа атландыргъан Исмаил, андан тыяргъа да къолундан келликди...

Шаухалны Москвадан тыйдыла. Аны алай нек болгъанын кёпле ангыламадыла.

Исмаил бла Шаухал болгъан ишни бир бирлерине, халкъгъа артыкъ билдирирге суймей эселе да, ол кюнден арысында эки шуёхну арасына сууукълукъ тюшюп жашай келди.

Сора Мажир Мариямны алыргъа тебирегенде уа, ол иш арагъа сылтау болуп тюшдю.

— Къанлы жаубузну кызы бизге керек туюкълуду, — дедиле Мажирни ахлулары.

— Угъай-угъай, аллах бергенча, тап иш бола туррады, — дегенле да болдула. — Бизге какасын кётюрген кишини кызына какаларыбызны жуудурубуз. Олму аманды бизге!

Ол чырмаулары суймеклик хорлап чыкъды. Артда жаш юйюр чачылды эсе уа, — ол а къадарны ишиди. Энди юйде Мажирни орнуна аны жашы Амин сюелди, — эр киши сартына. Ким биледи, ол заманда суймеклик хорланып къалса, андан сора кёп да турмай душман дунягъа салгъан ёрген Мажирге артда этерин алда да этсе, тукъумгъа Мажирден жаратылгъан чирчик ташада къалыр эди. Энди уа — не, таныгъанла Аминге Мажирни жашы дейдиле. Сора, Мажир кеси жокъ эсе да, аты айтылгъанлай турады. Аны аты дуняда жашайды.

Бёлек жылны ичине жангыздан сора сабий туумаргъанына жарсычу эди Мажир. Ким биледи, ол игликге уа болурмеди. Бююн эки-юч ууакъ сабий бла не халда жашареди Мариям... Угъай-угъай, дунягъа адам кеси ырысхысы бла жаратылады. Ёлген кеси жарлыды ансы...

✓ Сафар сагъышларындан къутулгъандан сора да жеринден тепмей турду. Жолгъа нек чыкъгъанын унутуп, къайсы жанына барырын билмей. Къалай керек эди бусагъатда анга сёз нёгер, кеч болса да, халкъгъа туура боллукъ муратын айтып, суусабын къандырыргъа. Бир кезиуде Мажир аны болушлугъуна тыянганча, ол да тыяныр адам. — Сафарны къыйынлыгъын ангыларыкъ тенг. Мариям, аны ангыларгъа керекмейди? Иш Сафар айтханча болса, экисини да жашау чыракълары жангыдан жанарыгъын нек ангыламайды ол?

... Сафар Харунланы арбазгъа арсар бола кирди. Кирди да, чапыракълары жарты акъгъан жюзюм терекни тюбюне барып, эшикни ачып, уруп юйге кирип ба-

рыргъа базынмай тохтады. Ол таныгъан Ханифа аны кыыстап жиберсе, ол анга эндиге дери кёре келген кыйынлыкъларын унуттурлукъ ачыу боллугъун биле эди. «Ахырысы-кыысхасы, бу Батырбийланы юйлери ушайды да, — деди Сафар, кеси кесине таукеллик ала. — «Мен сени юйюнге келмегенме, къарындашымы юйюне келгенме», — десем дауму этерикди бу. Келиним, энди уа кыыздырма къанымы. Бирси эртдем-блача тынгылап кетерик а бир да сунма. Боллукъду сенден кётюргеним. Ненгден къаллыкъма. Жангыз къайыным урушдан къайтханды деп, къууанып аллымамы чыкыгъаненг? Аны ючюнмю къор-садагъа боллукъма санга. Не уа къарындашымдан туугъан сабийлени менден искилтин этгенинг ючюнмю?

Огъесе, кеси ёмюрлеринде кёзюнг къара болсун деген Мадинаханны бла Сафарны къанат къатдырмагъан сабийлерин юйюнгден кыыстап жибергенинг ючюнмю? Боллукъду. Озма!»

Олсагъатда эшик ачылды да, Ханифа босагъадан тышына да атламай, гитче къара чоюнчукъну ичинде кир сууну арбазгъа тёгюп, эшикни артха хыны этип къойду. «Ма санга», — деди Сафар...

Дагъыда ачылды эшик. Фатимат башын тышына чыгъарды да:

— Кулина юйде жокъду, — деди. — Къайры кетгенин билмейбиз. — Ол бир кесек тынгылагъандан сора: «Ишден къайтмагъанды. Тата уа жукълап турды», — деп анасыны сёзлерин къайтарды.

Сафар аузунда тишлерини кыыжырыкъланган тауушларын биринчи кере сездиди. Ол акъ тишлери бла добор эринлерин чайнады. Сора арсарсыз юйге кирип барды жели бла. Топуракъ печни юсюне ёре сюелип, табакъ-аякъ бла кюреше тургъан Ханифа Сафарны кёрмегенча этип къойду. Фатимат да, къушдан буюкыгъан тауукъча, юйюню мюйюшюне мугурчукъ болуп сюелди. Сафар уллу къара кюбюрню къатына тюртюлюп тургъан эски шинтикни Харун жатхан ундурукъну къатына жууукъ тартды да, анга олтуруп, къарындашыны тёшек тауусхан кюл бармакъларын ууа:

— Тата, къалайса, харип? — деди. — Хорлатып къойгъанса да жарлы сен.

Харунну жылы жилимукълары бир бирге кирип тургъан жукъа жыякъларын жууа, жастыкыгъа акъ-

дыла. Ол Сафарны кѳолларындан ёмюрде сезмеген жылыуну сезди. Жаш заманында атдан кетип, юйге алып келгенлеринде, ууалып тургъан санларын атасы, кёлю тола, зыбыр кѳол аязлары бла сылагъанда, аладан келген жылыу сезилди Сафарны кѳолларындан. Харун Сафарны кёзюне ёрге, белине дери кётюрюлюп алай къараргъа умут этди. Алай анга къарыуу жетмеди къартны. Сора Сафар ёрге кѳобуп, башын кётюргенде, Харун санларын кымылдатаалмай, ауур ынчап кѳойду. Бурун сыртыны терлегенлерин сюртюрге да кѳолундан келмеди аны. Ол заманда Сафар хуржунундан кесини кѳол жаулугъун чыгъарды да, ундурукъну аллына тобукъланып, Харунну терлегенлерин, кёз жашларын да сыйпады.

Харун ёчюле тургъан кёзлерин уллуракъ ачаргъа кюрешип, Сафар таба да бир къарады. Алай ол аласбулас кёрген кёзлерин энишге бошлап кѳойду.

Харун тёшекден, жашаудан да эрикген эди. Аны хар заманда алчи кийиучю бухар бёркю, юсюне букъу кѳонуп агъырыкъда тагъылгъанлай тургъанлы, жыл жарымына жууукъ бола эди. Жашау кезиудю деселе, ийнанмаучу, ол жашаугъа угъай, жашау анга кѳуллукъ этген сунуучу Харун, аллахны къадарына бой салып, аллахдан бу дуниядан эсе ол дуниясын иги этерин тилеп, кюнлерин алай ашырады. Алай бирде, кесине кюч-къарыу алып, ундурукъгъа олтуруп, терезеден тышына къараса, атлы да, жыяу да алгъынча жашау сургенлерин кёрюп, кеси уа хайт деген заманында тёшек болуп къалгъанына тиш билей, бюгюнню къадарына чамлана, мудах болуп, сау кюнюн не къатынына, не кызына сёлешмей ашырады. Юч жыйырма жыл дегенинг неди таулу кишиге?! Хайт деген заманы — ташны сыгъып, суу чыгъарырма заманы. Алай, кеси ёмюрюнде, ауруп башымы жастыкъгъа саллыкъма деп жети жукълап тюшюнде болмагъан Харун, тёшекке тюшюп тохтагъанында, ёлюм къыйынлыгъыны сагъышлары башын басып, «Къоркъгъанынга жолукъгъун», — дегенлей болуп къалды. Дарманнга, эфендини дууасына да ийнанмаучу Харун, аурууу сел болуп, жанына бир салкынлыкъ табар ючюп, не да этерик эди. Алай, энди анга дарман-дары да жарамазлыгъына ийнанып, жашар кюнлерин санай тургъанына тюшюнюп тохтагъанды. Бюгюн Са-

фардан, юйдегисинден да тансыгъын алалмай тургъаны да аны ючюн эди.

— Энди сиз кѣп жашагъыз, манга дохтур жарамыз, — деди Харун, кѣлю тола, Сафарны айтханына жууап халда. — Жаным, саулукъда сени юй болуп кѣрсем, кесими анда тынч жатарыкъ сунама. Сен а биреуню юйюне киргенсе да, тынгылайса... башынга бир мадар этмей. Эшите турабыз хапарларынгы. Алай анча заманны ичинде жеринден бир тепмеген не ишди бу? Атасы кѣп къанымы бузгъан эсе да, Мариям кеси бир заманда да аман адамгъа саналмагъанды. Бети къызаргъан тиширыудан сен аманлыкъ кѣрмессе... Ахыр боллукъ иш эсе, башынгы эл сѣзлюк этип айланмай, уруп этип къояргъа керекди.

Харун ол сѣзлени, башын кѣтюрмей, кеси кеси бла ушакъ этгенча айтып турду.

Сафар Мариямны бла кесини юсюнден ол сѣзлени кѣпледен эшитген эди. Анга кимле суйюп, кимле хыйлалыкъ бла айта эдиле, Сафарны акъылын билир муратда. Сафар а — не, бирлеге тынгылап къояр, бирлеге тырман да этип, сѣзлерин кесер да, экинчиде аны юсюнден жукъ айтмазча этер. Бюгюн тамата къарындашына уа не айтсын. Аллай бир жаны ауруй эсе, кеси тѣшекке туюшуп тохтагъынчы, ол ишни бир жанына этсе эди уа.

— Къой-къой, Тата, сен аякъ юсюнге бир болгъуенг ансы... Бусагъатда ол ишле къайгъылы туюлбюз, — деди Харунну жууургъанын ѳргерек тартып, аны кѣкюрегин жаба.

Харун жашауундан туюнлюк эсе да, Сафар айтхан сѣзле анга кюч-къарыу бергенча болдула. Ол эки къолун ундурукъгъа тиреп, тѣшегин ѳргерек кѣтюрюрге кюрешди. Сора тамагъын ариулай, ауазын жарыкъ чыгъара:

— Эй, къатын, къарайма да, жангыз къайынынгы сыйлар къайгъыда туюлсе, — деди. — Ой, таланиган, алай кѣп келип да къыйнамай ушайды да...

Ханифа ол заманда да, аузун ачып сѣз айтмады. Аркъасын Харунга бла Сафаргъа бургъанлай, печь юсюне сюелгенлей турду, ниесе да бир затла бла жубана.

Аны сѣз айтмагъанына Сафар къууаниган окъуна

этди. Аны ауазын эшитирге сыймей эди Сафар. Ол бир ачылса энтда да юсюне айланып, жүрегин сындырлыкъ сунуп, аркъасы къалтырагъанлай турду. Къарындашы башлагъан сёзге къошулмай, тынгылап къойгъаны да аны ючюн болду. Келини алгъынныгы Ханифа болса, айтыр эди ол: «Угъай, мени ючюн къыйналма, келин, бусагъат кетген этеме», — деп. Ала этген ишлени барын да унутуп, кёзлери ёчюле тургъан къарындашыны хатеринден, не да этип, кёллерин алыргъа кюрешир эди. Болса да, биле эди ол, бусагъатда аны сёзю, кеси да Ханифагъа керек болмагъанларын. Келини, анга этген огъурсузлугъуна сокъуранып, бусагъатда къор-садагъа болуп сёлешсе окъуна, Сафар ала кёзбау сёзле, жалгъан сёзле болгъанларын ангылап, жүрегин анга алгынча ачмаз эди. Сафар энди кеси ёмюрюнде анга «келин» деген сёзню айтмазлыкъ, ол затха тили айланмазлыкъ сунады.

Ханифа да, Сафарны акъылын ангылагъанча, къайынына кёз-къаш бермеди, артха бурулуп бетине да къарамады. Ол кетип тебирегенинде да Ханифа сюелген жеринден тепмеди.

Сафар кетгенден сора Харунну юйюнде бир бирге сёз айтхан адам болмай турду. Юйге кючден жуууша келген къарындашын изгилтин этген Ханифагъа иш былай болургъа керекди деп, юсюне сюелирге Харунну къолундан келмей эди. Туугъанлы аны айтханын жерге салмай келген Ханифа, энди Харун суу тилесе окъуна тюрт сёз айтмай бермейди. Туура алай туююл эсе да, анча заманны тёшекде жатхан Харунну не аз чюйре сёз бла да жанына тийсе, кёлю толуп, кюнюн аман сагъатлы болуп ашырады. Бусагъатда ол Ханифагъа къарындашымы ашыра чыкъмадынг, терс болгъанма, кеч деп айтмадынг десе, аллыкъ жууабын биле эди къарт: «Кетигиз, хыликгяла. Къачан къарындашла болдугъуз сиз. Арбазыма жангыз атлам этгенине да туююлма ыразы. Ёлген кюнюнде да къоярыкъ туююлма юйюме. Алай ким уялтырыкъды сизни. Тюнене мен айтхан сёзледен сора, аны бети болса, бюгюн салып юйюме кирирмеди? Ёмюрюм сизни арагъызда кетген жарлы жаным...»

... Ингир сайын Сафарны юйге кеч келип башлагъаны себепли Дахир бла Жамий элде жюрюген халпарны кертилигине арталлы да ишекли туююл эдиле. Иш алай болгъандан арысында уа, Сафар муратын влагъа айтмагъанына жюреклери кыйналып, сёзню ачыкъ этерге да базынмай турдула. Къартланы тюрленгенлери Сафарны да сагъыш этдирмей кыймады. «Да эрикген болурла, харип, — дей эди ол кеси кесине. — Тата айтханлай, была мени атамданмы туугъандыла. Алайсыз да азмы болады мен аланы юслерине тюшюп тургъанлы...»

Болса да, «Сау болугъуз, кыйыныгъызны ёмюрде да унутмам», — деп, юйден чыгып кетерге Сафарны къолундан келмей эди.

Сафар, Харунладан къайтханлай, кеси отоуна кирди да, патеген чыракъны уллуракъ жандырып, тамблагъы дерелерине хазырланыргъа киришди. Ол заманда къартланы ушакълары аны къулагъына жарты-къурту эшитилдиле:

— Сен эр кишисе, — деди Жамий Дахирге, — не уягълыгъы барды аны... Сафар... сабий жаш туююл ушайды да. Уллу иште айып жокъду. Кеси ёмюрюнде былай буюкъгъанлай бараса.

«Ишни уа табы энди башланганды, — деди Сафар кеси кесине. — Ой, мен атбашны аллах урсун. Угъай-угъай, тилейме, жукъ айтмагъыз. Тангны атма къюгъуз ансы, жюрегигизни мындан кёп кыйнамам. Тангны бурну бла кеси башымы мадарын кёрюме... Пай-пай, жашау не сейирди. Тюнене аталыкъ-аналыкъ этип туруп, сора бюгюн юйден кет деп къалай айталлыкъдыла была манга? Жамий, харип, сл жарлы Дахирни онгун алып тура кёреме. Да, харип, анга да айып этмейме. Тынчмыды, къартлыгъында эки эр кишини кечиндирген...»

Отну ышырып кюрешген Дахир, Жамийни зорлугъу бла жеринден ёрге къопду да, Сафар тургъан отоу таба атлады. Алай дагъыда, артха бурулуп, ундурукъгъа олтурду да, онг къолу бла аны къулагъына жабыша тынгылады. Жамий аны алай кёлсюзлюгюне къолу-башы бла кёргюзтюп, ыразы болмагъанын билдирди.

— Аллахынг бла тилейме, кесинги тыйычы, Жарнес кызы, — деди Дахир, сакъалын сылай. — Бар да, кесинг айт, ахырысы-кысыхасы. Биргенге жашап тургъанлыкъгъа, асыры уялгъандан башын кетюрюп кезюнге къарамагъан адамгъа не деп айтырыкъса? Алай болмайды, Жарнес кызы.

Сафар окъуй тургъан китабын бир жанына тюртдю да, ёрге кьопду. Ол кьулакъларын жабып, къартланы ушакъларын эшитмезге кюрешди... Сора бир кесекден ундурукъ тюбюнден чемоданын чыгъарды да, тап-тап бюклеп, кийимлерин анга жыйды, китапларын да бир бири юслерине салды. Олсагъатда Жамий:

— Сафар, жашым, чыкъчы бери, ушхууур ашайыкъ, — деди. — Тюшде да хазна батмагъанса ашха. Чыкъ бери, жашым, ачдан ёле болурса.

Сафар, угъай-хо дерге да болмай, отоуну тюз ортасында арсарлы сюелди.

— Ары элтейимми, жашым? — деди Жамий дагъыда. — Алай къарт да сени бла олтурургъа сюеди.

... Не ышарыргъа кюрешсе да, Сафарда болгъан мудахлыкъны ким да ангыларча эди.

— Келчи, былайгъа олтур, — деп, Жамий печь аллында кеси олтуруучу лапунну алып, Сафарны шинтигини юсюне салды. — Жашым, бу кьонакъ болуунгу къачан кьоярыкъса? Кесинги ушатып олтурчу столгъа.

... Хант къангада олтуруп, ушакъ эте келген заманда, сёз сёзю айтдырып деп, Дахир:

— Да, тейри, жашым, санга бир айтыр сёзюбюз да баред, — деп башлады. Жамий, башын кымылдагытып, анга ыразылыгъын билдирди. Ол заманда Сафар кьолунда агъач къашыкъны табакъгъа салды да, аууз къабынын кючден жута:

— Дахир, не айтырыгъынгы билеме, — деди. — Анса да азмы кыйнадым сизни. Не уллу ахлум болса да, сиз этгенни этерик болуреди манга. Билеме эрикдиргеними.

— Оу кюнюм, нек айтаса алай, — деди Жамий, — аллахакъына, кезюме тюшсенг уумазем. Биз сени кёлюнге жетала болмакъ деп, анга кыйналабыз ансы. Сен къалай эрикдирирег бизни. Аллахым сакъласын.

— Анга бир тюрлю ишегим жокъду, Жамий, — деди Сафар. — Энди ёмюрден ахыргъа сизни юсюгюзге тюшюп турмайым да, тамбладан озмай, башымы мадарын кёреим...

Къартла бир бири кёзлерине къарашдыла. Ала айтыр сёзлерин тауусуп, армау болуп къалдыла.

— Да, жашым, бизден эрикген эсенг, аны иши башхады, — деди Дахир. — Энди бюгюн сен алай этсенг, халкъ тюз кёрмез.

— Ёлюп къалайым андан эсе, — деди Жамий. — Аны эшитген не айтыр? Жерге батайым андан эсе.

— Тейри, Сафар, бизде уа мурат башхаеди, — деди Дахир. — Ёлген ёлгенликге, къалгъанла жашау этерге керекдиле. Тюзюн айтсам, къайгъынг башынгдан аууп тургъанлай, былай болсун деп оноу этерге базыммай тургъанбыз ансы, ёмюрюнгю былайлай ашырмазынгы да билебиз. Оллахий деп айтайым санига, Жарнес къызыны зорлугъу болмаса бюгюн да нузуму да ачарыкъ туююл эдим. Уллу иште айып жокъду, кимни да оноуун бизни кибиклери этедиле. Энди уа бу ёлде жүрюген хапарны баямын биз нек биллик туююл эдик дегенни айтып, ахырысы-къысхасы, жаныбызгъа окъуна тийип турады. Ингирили ургъанса да отоуунга киргенсе да кетгенсе, Жарнес къызы уа, кир да айт деп, эки аягъымы бир уюкъгъа сугъуп, аман сагъатлы этгенди. Ахыры да, барыбызгъа да туура боллукъ иш эсе бу, нет да муну, — айтыргъа керекди.

— Алайды, алай, жарлы, — деди Жамий, — Аны ючюн сен уялгъан да, буюкъгъан да этме. Къуру санига төре туююлду ол.

— Энди бирле айталла, Сафар Раузатны тилейди деп, бирле айталла угъай, ол ётюрюкдю, Мариямны тилейди деп. Биз билген а бир зат да жокъ.

Сафар столдан ёрге къопду да кеси отоуу таба атлады.

— Тохта, жашым, — деди Жамий. — Этме алай. Къарт айтырыкъгъа да бир тынгыла...

Сафар не ары, не бери бармай, сюелгенлей турду.

— Ахыры да, иш болурдан къалса уа, мен Мариямгъа ыразыма, — деди Дахир, ундурукъ къулакъдан жан жаулукъну алып, къолларын, эринлерин сюрте. — Биз этер иш бар эсе, къолгъа алайыкъ. Ал

лах кёргенден, бек ыразы боллукъма, аллах буюруп, Мариям сени кьолунга тюшсе. Алай, ким биледи, эрини бир жерден бир тауушу чыкьгынчы Мариям ол ишни этер деп ийнанмайма. Алай энди аны Мажирни сакълаунда магъана барды деп да билмейме. Сагъыш эт, жашым, болмазлыкъ иш эсе, бу хапарланы тохта-тыргъа керекди.

— Иш этилсе, хапар тохтады да кьалды, — деди Жамий, столну юсюн жыя. — Аллахакъына, Мариям бизден бир да кьачмасын. Энди биз айтханлыкъгъа, ол да шырт деп тебиреп кьалмаз. Алай «Келечи кьаты болса, кели баш эрге барады», — дейдиле.

— Энди ол да, аманна-ахшыны билмезча, сабий кьызы туююлдо. Дагъыда, не десенг да, тиширыуну иши — тиширыуду. Биз тюз болгъаныбызгъа аны ий-нандырыргъа керекбиз, — деди Дахир. — Жашым, сен хо дей эсенг, ким биледи, Мариямгъа Жарнес кьызы тюбеп этерик бар эсе да, аны да кёрейик, угъай-угъай, башха адамны жиберейик дей эсенг да, ол да жанынг суйгенлей.

Сафар, жукъ айтмай тынгылай эсе да, сёзню былай ачыкъ салынганна ыразы болуп сюеле эди. Ол Мариямны тилейди деп, халкъда жорюген сёзден кьоркъмай эди Сафар. Аны кьоркъууу башха эди; Мариям ол айтханга бой салмазлыкъы, Сафарны кесинден угъай, башхаладан эшитген сёзлери окъуна, аны жюрегине ёткуп, юйюнден кьыстап жибергени, — ол затла Сафарны ахшы умуту толмай кьаллыгъына кьоркъуу сала эдиле. «Энди Мажирни сакълама. Душман огъу аны эртде оба этгенди», — дерге уа Сафарда кюч-къарыу жокъ. Алай айтхандан эсе уа, ол ёмюркюн кьатынсыз ашырыргъа, бек уллу кьыйынлыкъгъа тезерге — кече-кюн да кёз туурасындан кетмеген Мариямдан кьурлай кьалыргъа хазыр эди.

Сафар отоуна кирди да, юй тюбюнде кирити салынып тургъан чемоданын, стол юсюнде уа бир бири юслерине кьаланып тургъан китапларын кёрюп уялды. Кьартладан уялды, кесини эссизлик ишине уа айып этди. Сора чемоданны терк окъуна чачды да, кийимлерин чыгъарып, тургъан жерлерине салды.

Кеси юйде болгъан заманда, Сафарны отоуна кьартладан бири да кирмегенди. Жумушларын тышындан сёлешип айтып болгъандыла. Бу ингирде уа

Дахир кеси кеси бла ушакъ эте, ары баргъанын Сафаргъа билдире, отоугъа кирди. Сафар тышындан келген къонакыгъача, жарыкъ болуп, шинтик салды олтурургъа.

— Сен да олтур, — деди Дахир Сафаргъа, — жашым, ниесе да мен айтханыга тынгылап кыойдунг? Жанынгамы тийген болурма деп, кыйналып турама. Халкъны сёзюне кыарап, терси болдум дейме?

Сафар хапарын башлардан алгъа кёп сагъыш этди. Ол Дахирге айтхан элге жайыллыкъды деп угъай, анча заманны биргесине айландыргъан хапарны башлап кыояргъа базынмай. «Мен ишни болушун айтсам, Дахирни кёлюне уа не келир? — деди ол ичинден. — Начас, кесине тап тюшюрюрге кыорешеди десе уа?»

— Оллахий, Дахир, — деди ол, иги кесекни тынгылап тургъандан сора, — ийнан сен анга, Мажир эсеме тюшсе, дуняда барымы-жогъуму да унутама. Мен аны ахыр сагъатында кыойнума кыысып тургъанлай айтхан сёзлери кыатынын, жашын кёргенимлей кыулагъыма эшитилип, тюз тели болургъа жетеме. Ой, жарлы кюнюне, ол дуняда жашаргъа кыалай термиле эди...

Дахир тёммегин кючден кётюрюп, ёрге кыопду да, терен ахтынып:

— Ой, жарлы сен а, — деди. — Аллах тыпырын кыурутурукъ, кёзю кыйып, аны да кыалай ургъанед. Жарлы Мажир. Антым, ол адам бла ышармай саламлашмаучед. Халкыбызны тюп этди, тюп боллукъ сокъур... Осуятын а эталгъанмед, насыпсыз?

Сафар, не кёрешди эсе да, аузундан сёз чыргъаралмай, кыол жаулугъу бла кёзлерин сюртюп кыойду.

— Да, — деди Дахир, — кёп ахшы жашларыбыздан айырылдыкъ. Урушну энди мени жауум да сынамын. Аллах дунягъа тынчлыкъ берсин. Биз жиялп этерик жокъ, жашым, Мажирни жатхан жери кенг болсун, харип. Ким биледи, аны ёлгенин айтмагъанынгы игими окъуна этген болурса дейме. Бу кыйын заманда ол жарлыланы жиялтып не табарыгъенг. Кыазауатда ёлген адам, ашын-ысхатын этмесенг да, жаннет ахлусу болады дейдиле. Аллахутала ол дунясын тапханладан этсин. Оллахий, ол мен таныгъан Мажир, кеси ёмюрюнде аллында тауукыгъа юш деген болмаз.

Не палах да аллайлагъа болат да... Ой таланган, Сафар, не аман хапар айтдынг. Билийим харип, аны аллай бирден тауушсуз болуп тургъанын... Да не этериксе, энди аны орнуна сиз жашагъыз...

XII

Жангыдан суукъла тутдула да, элде жашау тюрленди. Орамны букъусу, тереклени чапыракълары, мамукъ бахчала да къар тюбюнде къалгъандыла. Кюнню узунуна юйлени ожакъларындан чыкъгъан къалын боз тютюн да, юзмелтча созулгъанлай, кёк кенглигине ёрлейди. Эндиге дери сабанлада, терек башлада кечиниучю къанатлыла да, ферма тийресине къысылып, кюнлерин мулхарда ашырадыла.

Къардан, суукъдан да къоркъмагъан, ол угъай эсенг, табигъатны бу халине къууанган а жалан да сабийледиле. Ала элни огъары жанында тёшге жыйылып, кими чанасы бла, кими саржеси бла андан эришип учадыла. Амин да, школдан келгенлей, ийнекни халжардан чыгъарып, суугъа сюрюп къайтды да, кеси ишлеген саржелерин да къолтукъгъа уруп, тёш таба къууулуп кетди.

Ол заманда Мариям, эшикни ачды да, башын тышына къаратды. Жашын арбазда кёрмегенден сора уа, аны атын айтып, юч-тёрт кере къычырды. Жашдан хапар болмагъандан арысында уа, ол орамгъа чыгып, дагъыда къычырды.

— Тейри, Мариям, бусагъатда Аминни уа тапмадынг кёреем, — деди аланы хоншуларында жашагъан устаз тенгини арбазындан орам таба чыгъа келген Сафар.

— Э жаш, школдан келгенли, ашагъан да этмегенди. Къайры кетгенин а билмейме, — деди Мариям.

— Кёп болмай, саржелерин да алып, будуман болуп, тёш таба атып бараед.

— Ой, зийнадан туугъан а. Кёремисе аны сен...

Сафар урушдан къайтып келген кюнден берисинде да, Мариям анга бюгюнча жарыкъ бир заманда да сёлешмеген эди. Сафар аны къатына жууукъ келип, къолун бергенде да, арсарсыз саламлашды. Алай, башын кётюрюп, Сафарны кёзюне уа къарамады. Сафар Мариямны къолун тутханлай бир кесекни сюелди. Ай-

тыр сёз тапмады ол анга. Сёлеше тургъан тили тутулуп къалгъанча болду. Мариям бир затдан элгенгенча, къолун Сафарны къолундан хыны ычхындыргъанда да, ол къол аязын алгъыннгы халында тутханлай турду.

— Кел, жууукъ бол, — деди Мариям. Сафар ол сёзлени жарты-къургу эшитди да, башын ёрге кётюрюп, Мариямны кёзюне къатып къалды.

— Барып, Аминни чакъырып келейим, — деди Сафар къолларын бир бирге уууп, бармакъларын бюге да аланы таууш этдирип, жунчугъан халин юсюнден атаргъа кюрешип.

— Тоба, Сафар, сабийлени учителлери чакъырып башласала, уллу намыслары кётюрюллюкдю, — деди Мариям. — Къайгъырмаз, ач болса, кеси келир.

— Мен Аминни школда сабийлени барындан да энчи кёреме.

— Да сау бол, Сафар, бизден къайтмаса да, аллахдан къайтсын. — Мариям алай айтды да, такъыйкъаны ичинде терен сагъышха кете: «Иесин суюсенг, итине сюек бер», — дегенлей а болурму сени ишинг, — деп шыбырдады кеси кесине. — Сафар, ёлгенлерим бла сауларым бла къаргъанып айтайым, хомухса. Кесинги да, мени да эл хапарлыгъы этип, не къолунгу, башынгы къалтыратып айланаса. Акъылынгда болгъанны айтханлыкъгъа, ким да сени аузунгамы урлукъду. Ол жарлы Мажир, мени тилеучю заманында, Сафар кеси суююп ёле тургъанлай, андан келечилик айта нечик келиучю эди? Ол заманда да тюз бусагъатдача жунчуучу эди...»

Мариям сагъышларындан къутулуп, башын ёрге кётюрдю да, сууукъсурагъан бетин бота тубюне сугъа:

— Сафар, орамда нек сюелебиз? — деди. — Кел юйге, алай туююл эсе, жолунга бар. Мен сууукъдан къабышама. — Мариям, терк-терк атлап, юйге кирди. Сафар да аны ызындан. Мариям аны шинтигин печге жууугъуракъ салды да:

— Сафар Саматович, олтуругъуз, — деди.

— Ой юйюнге, Мариям, мени атамы атын сенми атагъанса.

... Мариям ол сёзлени не ючюн айтылгъанларын биле эсе да, айып этмезин а тилемеди. Онг къолоу бла

шинтикге тыянганлай, тынгылады. Сафар аны кьолун ууучуна жыйды да, кирпичлерин кьакьмай, солуун кьысха ала, кёзлерине кьатды.

— Мариям... ангылаймыса?..

— Тилейме, жукь айтма, — деди Мариям, Сафардан узагыракьгьа кетип.

— Угьай, айтыркьма, Мариям, — деди Сафар, жюрегин жылытхан кюч анга таукеллик бере. — Сен биргеме болсанг, дуниягьа жангыдан тууарыкь сунама. Дунияда хар игилик да манга келлик сунама.

Мариям жюрексинип жияды, тюз да Мажир жыйгьан киеу нёгер аны ат бойнуна алып, юйюнден чыгьарып кетген ингирдеча.

— Ол мени кьолумдан келлик иш туйюлдю. — Мариям ол сёзлени Сафаргьа кючден ангылатды.

— Алай кьылыкьсызлыкь этме, — дейди Сафар Мариямны бетине кьарай. — Этме алай. Тилейме, жиягьан этме.

— Сафар, халкьдан уялмай...

— Жаным, ол жалан да санга бла манга тёре туйюлдю. Аны ючюн бизге айып этерге кимни да ата-сыны башымы барды. Айтдырмай кьоймай эсенг, элде бизни бу ишни этерибизни дурус кёрмеген адамгьа тубеген окьуна этмегенме.

— Сен а, хар кимге айтып нек айланаса? — деди Мариям, жаулукь кьанаты бла жиямулкьларын сюрте.

— Оллахий-билляхий, бир кишиге аузумдан сёз чыгьармагьанма.

— Сора хар ким да кьайдан билет да?

— Антсыз болсун билген. — Сафар Мариямны эки кьолун да кеси ууучуна кьысды.

— Ой, кьалай уялмагьан тиширымума мен.

— Айтма алай. Дунияда да жокьду сенден намыслы, сенден адепли да, акьыллы да. — Сафар Мариямны кьолларын кёкюрегине кьысды.

— Кьой, тилейме... Ой, мен эки атылайым.

— Тилейме, жукь айтма.

— Бизни былай кёрсе, Амин кесин суугьа атар, — деди Мариям. — Алайсыз да, бир кюн ол кьаражух Раузат келип, болгьанны жаншап кетгенди да, сен ол ишни этсенг, мен юйде бир кюн да жашарыкь

туйюлме деп турады... Жерге кирейим андан эсе. Кесими дуняда ол жангыз чирчик ючюн жашагъан сунуп турама.

— Къоркъма сен. Ол бизден бир жары да кетмез. Жаным саулукъда, мен аны мудах этмем.

— Жанынга тиймесин, ёмюрде эр киши сынамай къалсам да, мен Амин ыразы болмагъан ишни эталыкъ туйюлме...

* * *

Кёкюрөк туймелерин да тешип, бёркюн да къолуна алып, орамны тюз да орта сомун алып баргъан Сафар, бусагъатда дуняда кесинден насыплы адам жокъ суна эди.

Тёгерегине кезиу къарап, хар адам да, кёкде учхан къанатлыла да кесине сукъланган суна эди. Душман огъу салгъан жүрек жарасы, бюгюн да къараларын тешмеген тиширзуланы юсюнден сагъышлары да кетдиле олсагъатда андан кери. Хар зат да мындан бир он жыл алгъадача ариу, монг кёрюнеди Сафаргъа. Нарсанада окъуучу заманында, элге келсе, тийрени жашлары, къызлары да жыйылып той этиучю кюнле аны кёз аллына келип, кесин тойда сюзюлген сунуп атлайды. Сафар Мариямны тойгъа тартса, бирси къызла аны къызгъанып чам этиучюлери къулагъына эшитилип, кеси кеси бла ушакъ эте, алай барады.

Да ол заманда Мариямны махтанганында да бар эди сылтау. Ойнагъанмы этесе, Нарсанада окъугъан жаш, тойда къуру да аны бла тепсерге сюйюп турса. Тойлагъа, къызлагъа да энди къошула башлагъан Мариямны насыбы алай тутханына уа азламы сукълана эдиле.

— Къуру да мени бла тепсеп турма, къызладан уялгъан этеме, — деген эди бир жол Мариям Сафаргъа. — Ма барысы да бизге къарап турадыла.

Сафар а: «Ниетда сора, мен а сени бла тепсеп тургъа сюеме», — деп къойгъан эди.

Ол заманда Мажир тойгъа чыгъып:

— Тейри, шуёхум, къыз сайлай а сен да билесе, алай ариу къызла бла тепсерге уа биз да сюйюучюбюз, — дегенни айтып, Мариямны сыйырып кетгенинде, Сафар той ортасында сюелип тургъан эди, ары-бери

тепмей. «Городской жаш, суйген кызынгы нек сыйыртдынг?» — деп, бирси кызыла чам этип, анга кюлгендеринде, Мариям, барып кыбузчуну тартуун тохтатхан эди.

— Кёремисе аны, барыбыздан да гитче болуп, бизге оноу этиуюн. Кызы, тарт кыбузунгу, — деп, Мажир Мариямны тойгъа экинчи да тартхан эди. Ол тепсей келип, кызыны иги, адамыча кыакыгъанында, Мариямны бети Мажирни бетине аз жетди.

— Сабий кызыны бауурун аласа, ант ызынгдан боллукъ, — деди Мариямдан кёзюн алмай сюелген Сафар. Мариям анымы эшитди.

— Энди мен сени бла тепсерик туйюлме, — деп Мажирни той ортасында кыюп, кызыланы кыатларына келип сюелди.

— Жаш, председателни кызын ёпкелетдинг, — деди кыбузчуну кыатында сюелген ауузлу кызы. — Жазыкыны суйген жашындан да сыйырып, белин сындырып кыоя эдинг. — Кызыла кюлдюле. Мариям а, ёпкелеп, кетип тебиреди.

— Ой куйюнге, этме алай, — деп Мажир Мариямны билегинден тутду. — Мен ойнагъан этгенме. Аллахынг ючюн, кеч.

— Кет, сабийчик болма, тойда жаш кыакыгъанды деп кесинги ёпкелетме, — деди биягъы кызы. — Ол сени суйгенден этеди алай. Сенден аманга уа биз да санамайбыз кесибизни. Тойда жаш кыакыгъанды деп бир заманда да этмегенбиз алай. Жангыз кыарындашым ёлмесин, бир жол шинтик оюнда манга бир жетдирген эдиле да, ёшюнюмден кыан сийген сунганем. — Жашла, кызыла да, кюлдюле. — Тойгъа келсенг, оюнга тёзерге керекди.

Сафар Мариямны ызындан атлады.

— Аллах ючюн, кетме, — деди бирсилеге эшитдирмей. Танг аласы бла мен да жолгъа атланырыкыма. Сора эки айдан алгъа келаллыкъ туйюлме.

— Кетсенг — кет. Мен не этейим да анга, — деди Мариям.

— Мен тилеген этеме.

Мариям артха туракълады. Сора ингирли хар кимге да сёз жетдирип сюелген кызы, аны таба атлап, кыолтугъундан тутду да:

— Сабий болма, — деп Мариямны къызланы къатларына келтирди.

Къобуз согъулду. Сафар терк-терк атлап барды да, Мариямны абизехге тутду.

— Энди къуру кесинг тепсеп тур мени бла, — деди Мариям Сафаргъа...

Бююн Сафаргъа къанат битдирген, ол къууанч кюнлени къайтып келгенлериди. Къартлагъа сёзюн сатмай бермеучю Сафар, эшикден киргенлей, ундурукъ аллында алаша шинтикчикге олтуруп, эски жамай тургъан Жамийни кётюрюп къучагъына алды да, тегерек айландыра келип, ундурукъгъа олтуртду.

— Э жаш, не этесе? Ол аман тели башымы бютюн да къатышдырып къойдунг да, — деп кюлдю Жамий. — Къайда айланганынгы да билдирмей, юден жюзюп кетиучюнгю къоярменг. — Жамий ёрге къобуп, Сафарны къулагъындан тутду. — Ачыймыды? Ма алай керекди санга.

— Энди айтмай кетерик туююлме, — деп Сафар Жамийни къолун къулагъындан ычхындырды да, биатъында этгенича, аны къойнуна алып тегерек айландырды...

Жамий сормай биле эди Сафарны жүрек къууанчыны себебин. «Огъурлу кюнде, жашым, — деп кеси кеси бла ушакъ этип къойду ол. — Огъурлу кюнде. Насыбы артдан келиучюледен бол.. Алай сен да къоюп кетсенг, биз жарлыла не этерикбиз? Диними хакъына, энди сенсиз а тураллыкъ туююлбюз...»

Ол сагъышла башын басхан Жамий мудах болду. Жылы, мамыр юйюню ичине сууукъ жел ургъанча кёрюндю анга. Сора эте тургъан ишин да къойду да, башындан сагъышларын чачалмай, кесине сёз нёгер излеп, амалсыз болду. Тирменнге кетген Дахирни келирин ашыгып сакълай эди ол. Эшикге чыгып, орамгъа дери барып къайтханы да аны ючюн болду.

«Аллах бирди, не кирпичдесенг да, биреуню юйюне жиберип а къоярыкъ туююлме, — деди Жамий ич юйде кеси кесине мурулдай, столда не зат эсе да ызлап кюрешген Сафаргъа тышындан къарап. — Ёлгенлерими жаны ючюн, аны умут а бир да этме...»

Дахир эшикден киргенде, хар зат да энди тап болукъ сунуп, Жамий бир кесек жарыды. Аны тонун,

бёркюн да тешип, ёрге такъды. Олсагъатда Сафар тышына чыкъды да:

— Ой кююнге, Дахир, тирменнге барыргъа керек болгъанын манга айтсанг эди уа, — деди.

— Жашым, энди мен саулукъда, санга аллай жумушла бла кюреширге жарамаз, — деди Дахир отха жууукъ олтура. — Харундан а не хапарынг барды?

— Да биягъынлай турад, харип, кюнюн санай.

— Да дуня дегенинг алайды да, — деп къойду Дахир, теренден ахтынып, кесеу къыйыры бла отну мыдыхын ача. Дагъыда бир кесекден, — аякъ юсюбюзге айланган къадарыбызда, дунияны кесиби элтирик сунабыз. Кимге да ёлюр кюнюн унутхан иги туююлдю...

Жангыз къарындашыны атын адамла махтап айтсала, кимден да Сафаргъа иги эди. Не этсин, аманын эшикге атхан тынч туююл эди Сафаргъа. Кеси да турду кёп заманны Харуннга кёл ашагъанлай, аллына тюбессе, жол ташлап, ёмюрде да тешилмезча, жюреги алай туююлюп. Энди уа барып, аны тешекде жашау-гъа термиле жатханын кёрсе, анга аллахдан сау-лукъ да, игилик да тилейди. Атасыны ахыр кюнлери кёз аллына келип тохтар да, терен сагъышха кетер.

Эки дунияны да шагъаты эди атасы Самат. Аякъларын къатхан чабырлары къысып, айла бла кююне келмей, киши сюрююню ызындан айланычу Самат, жангы дунияны туугъанына къанат къагъып тюбеген эди, тюшлерин тюнюнде кёргенине къууанып. Ол чалгъыгъа жабышса, санлары жыйырмажыллыкъ заманындан эсе женгил ойнап, жыйынны аллында алай тебиресе, нёгерлери ызындан жеталмай, тамаша болур эдиле. Жыр, хапар айтып да ол кёплеге хорлатмагъан киши болгъанды.

Самат ёлюр ауруудан тешек болуп тохтагъанда, эки жашын да къатына чакъырып: «Къарайма да, мен бу дунияны ташларыкъ болурма, — деген эди. — Анса да не заманлы жашайма. Жашаумда кёп зулмулукъ, ыспассызлыкъ сынадым эсе да, ата жерим мени ачитмады, къаядан атмады, сууукъдан юшютмеди... ачдан ёлтюрмеди. Экигизден да тилеригим, ата жеригизге сакъ болугъуз. Ол кёп кюнде сизни киши-лигигизни сынап. Халкъ бла болсагъыз, ол сизни ачдан ёлтюрмез, мудах этмез. Кёрдюгюз, бу жол дуния

къатышханда, кеслерин эркин жашауну душманларына алдатып, не къадар адам кеслерин жойдула. Аланы сау къалгъанларына да ёмюрде эшек жауурлукъгъа берилген намыс берилмез... Ала саудан ёлю бирлелле. Терс жолну сайлагъанлагъа алдатмагъыз кесигизни...

Харун, жашым, жанынга тиймесин, кесинги артыкъ суйюучю болма. Энди Сафаргъа аталыкъ этерик сенсе. Алыкъа къанаты къатмагъанды аны. Сакъ бол. Жашым, Сафар, мени ол дуняда тынч жатарымы сюе эсенг, таматанг айтханнга тынгылаучу бол. Ол заман-да абынмазса...»

Харун атасыны осуятына табылмады эсе да, Сафар бююн аны адам сёгерин суймейди. Элде уа бар элле Харуннга сарыуларын къайнатханла: бир хаталары болмай аталары, эрлери жоюлгъанла, Дахирча жети жукълап эсинде болмагъан зарауатлыкъны сынап къайтханла да. Бююн Сафар Дахирге, дагъыда бирсилеге да къошулуп, Харунну сёксе, тёшекге тюшюп тохтагъанына кёл кенгдирип къойса, кесине намыс келмезин биле эди. Ол угъай эсенг, Сафар: «Къартлыкъында муну жеринде къоюгъуз», — дегенни айтып, тырман этген адамлары да болгъанды. Алай, Дахирге уа не айтсын ол. Бир зат бла аны жанына тийгенден эсе, не уллу къыйынлыкъгъа да тёзерге хазыр эди Сафар. Бу жол да Дахир Харуннга кёлкъалды сёзлерин башлагъанда, Сафарны тынгылап къойгъаны аны ючюн болду.

... Сафар эшикке чыгып, къучагъы толу отун кийирди да, аланы печь аллына салып, сора юсюню къар жугъусун къагъып, кеси отоуна кирди.

Аны сагъышы, бар акъылы да бюгече Мариямладады. Ол Дахир не айтханын, Жамий не соргъанын да эшитмейди. Бюгече чыракъ жарыкъ, юй да жылы анга. Ёмюрде болмагъанча, алай. Аны жылытхан, юйню жарытхан да Мариямны сёзлеридиле, бетден бетге къарап: «Хо, Сафар, сен айтхан», — демеди эсе да, аны бой салгъан халы, Сафарны суймеклиги уятхан сезимиди. Ол сыртындан ундурукъгъа тюшюп, энди дуняда аланы араларын бузарыкъ кюч табылмазлыкъына ийнанып, къууанчын жүрегине сыйындыралмай жатады, бирде кеси бла ушакъ эте...

Мариямны юйю да ол сагъышладан къуру тюйюл эди, энди къураллыкъ, тамбла келлик жашауну юсюн-

ден этилген сагъышладан. Былайда Мариямны сагъышлары терен да, шургулу да эдиле. Биринчиден, Мажирни юсюнде эте тургъан бетсизлиги, экинчиден, Аминни мудах болуп сюеллиги. Андан тышында, халкъны сёзю. Тиширыу башы бла Мариямгъа ол затланы хорлап чыкгъан кыйын эди. «Сабийлерини, ёлгенлерини хатеринден ёмюрлерин аз къатынламы ашыргъандыла, къара кийип, — дейди бирде Мариям, мангылайын сууукъ ундурукъ къулакъгъа тиреп. — Бир заманда да аллайлагъа киши айып салмагъанды. Ыспас этгенди. Мен да этмейим Аминни мудах, ол жарлыны да къабырында тынч жатма къояйым...»

— Анам, бюгюн бизге ким келгенди? — деди Амин.

Мариям жукъ айтмады. Башын ёрге кётюрюп, мудах кёзлерин жашына бургъанлай турду. Иш былайды деп жашы бла ушакъ этер къарыуу жокъ эди аны. Кюч-къарыу тапса да, хапарын башларгъа базынмай эди. Аны эрге барама деген сёзю, жашха атангы ёлген хапары келгенди дегенден башха тюрлю эшитилмезлигин ангылай эди Мариям.

— Ким эсе да юйде тютюн ичгенди, — деди Амин печь аллында папирос кыйырны отха ата.

Мариям ёрге туруп, ундурукъ къулакъда шынтагы жаулугъун белине къаты кыйсы да, Аминни къатына барып, алаша шинтикчикге чёкдю. «Хо да, бу мени жухумама урлукъду, — деди Мариям. — Алай ичимден чыкыгъан сабий манга айып этип сюелгенден эсе уа...»

Мариям отну ышыра олтурду, айтыр сёзюн башлаялмай. Бусагъатда ол огъурсуз хапарны айтып, Аминни кечесин жукъусуз ашыртхандан эсе, кеси отда кюерге да угъай демезча халгъа келип тохтады. «Сафар энди бизге келмесин», — деп Амин андан айтмагъанын биле эди Мариям. Болса да, Мариям Аминнге айтыр сёзлерин кёлюнден жарашдырды да, кеси хапарына уллу магъана бермей, сансыз кибик этип башлады:

— Жашчыкъ, алгъын сен Сафар Саматович бла бир бек шуёх болуученг. Энди уа... Кёлюне тийип тураса ниесе да.

Амин сёз айтыр орнуна бурнун тартып къойду.

— Амин мени бла сёлеширге окъуна унамайды

деп айтханды ол а. Жанынга тийген эсе, айтчы манга. Аллахакъына, сени бла уа кишиге да бет этерик туйюлме.

— Бир да кесинг а биле болмазса, манга соруп турмасанг а.

— Аллахакъына, бир зат да билмейме.

Жаш башын эниште тутуп, къолунда жонгурчха бла жерни чучхугъанлай турду.

— А-а, билдим, аны нек суймегенинги. Дерсинги ги билмегенсе деп урушхан этгенди.

— Хау санга.

— Сора уа? Нек жашыраса менден?

— Ма хар ким да, ол бизни юйде туругъа суюд дейдиле сора уа.

Мариям ёрге къонду да, барып биягъы ундурукъ къуланъны къучакълап жияды... Ол заманда Аминден да чыкъдыла кёб жашла. Амин, кёзлерин къол сыртта бла сюрте, сытылды.

— Кимни да бизни бла аталарыны башларымы барды, — деди Мариям, жүрексенип, сёзлерин кючден ангылатта. — Кимге да не хата этгенбиз. Жарлы юйюбюден чыкъмай, кишини сёзюне, ишине да къатышмай жашайбыз.

Амин ёрге кётюрюлдю да, анасыны аллына барып суюлди. Сокъуранды ол айтхан сёзлерине. Терслигин бойнуна алгъаны анасына не айтып ангылатыргъа билмей, жетген кишича, сагъыш этди. Сора, акъыртты узалып, анасыны башын сылады. Жашыны къол аязыны жылыуу ананы жаулугъундан, чачындан да ётюп, жүрегин жылытды. Алай Мариям бютюн да бек жиягъанында уа, Амин да анга къошулуп тохтады.

Жашыны ол халин кёрген Мариям, эс жыяргъа, кесине кюч-къарыу алыргъа керек эди. Жашы аякъ юсюне болгъанлы, ол бюгюннге дери аны жиялап кёрмегенди. Мариям Мажирни кийимлерин кюбюрден чыгъарып, къагъып-согъуп, кюе от салып, дагъыда уриу тап бюклеп, сытылгъан заманында да анга кёл этдирген, атасыны сау-эсен къайтырына ийнандыргъан да Амин бола келгенди. Амин, жетген жашлагъа тагъылып, эшек бла отунга барып, эки аягъын юшютюп къайтхан кюнюнде да кеси тёзюп, Мариямгъа кёл этдирген жашды. Бюгюн а анасына тенг болуп жиялды.

Кёп затла тюшедиле жашны да эсине: тийрени адамлары атасын урушха ашыра чыкыгъанлары, ол да аланы биргелерине баргъаны, Мажир аны къойнуна алып, къаты къучакълап, уппа этгенинде, Мариям төгерегине да къарап: «Не этесиз, къартладан да уялмай», — дегени Мажир, машинагъа минер жерине жетгинчи, аны къойнундан тюшюрмей баргъаны да Аминни кёз аллына келип тохтадыла.

Мажир алайда жашына ахыр сёзюн айталмады. Ол машина жеринден тепгинчиннге дери Мариямгъа бла Аминнге кезиу къарай, аладан тансыгъын алалмай турду.

Амин ол кюн атасыны къатында ахыр кере сюеллигин билсе, анга эс буруп къарар эди. Къарарет да, сора аны сыфатын ёмюрден ахыргъа биргесине сакъларед. Энди уа, суратына къарап тургъанлыкыгъа, бир затын да эсине тюшюралмайды: не кюлгенин, не атлагъанын, кёзлери, къашлары къаллайла болуучусун да унутханды...

Мариям ёрге къопду да тюп эрнин ачитхынчы къапды. Сора кёзлерин жаулукъ кванаты бла сыйпай, Аминни башын кёкюрегине кыса:

— Къоркъма, сен ыразы болмагъан ишни ёмюрде да этмем, — деди. — Ким билед, санга да, манга да алай тап болурмеди дегенем ансы. Аллах сакъласын, сен былай эте тургъанлай, ёлсем да угъай..

Амин анасы нени юсюнден хапар айтханын ангыламай эди. Эсине да алмады аны айтханларын. Амин жалан да анасы жилягъанын тохтатханына къууанды. Ол къууанч анга атасыны юсюнден сагъышларын да унуттурду.

Юйню ичи бир кесекге шош болду. Мариям да, Амин да сёз айтмай, сюелгенлей турдула. Сафарны манга жоралагъанла кызыларын берсинле, кеслери барсынла деп, аякны къаты тиреп тургъан Мариям, озгъан кюн, тюз да Жамий келип кетгенлей, къалай тюрленип къалгъанына кеси да сейир этип, терен сагъышха кетипди. Къалай ариу, къалай ийнаныулу сёлеше эди Жамий. Мариям бу ишни этмесе, дунияда кесинден насыпсыз адам болмазлыкъ сунуп къойгъан эди.

Сёзсюз, Жамий кёлюнде болгъанны бурмай айта

эди. Ол Сафар да, Мариям да, Амин да насыплы болурларын суйгенден келген эди Мариямны юйюне.

— Мариям, жүрегим санга да, Сафаргъа да тюздю, — деген эди Жамий. — Сизни насыплы болуругъузну къалай сую эсем да, жарлы анама ол дуняда алай жарыкъ бетден тубейим. Насыбыгъызны уа экигиз да бирге болсагъыз табарыкъсыз. Башсыз тургъан иги туйюлдю, къызым. Биз жашауну кере келгенбиз. Бара баргъан дуняда бирле ёмюрде юсюнде болмагъанны туудурурла да, жанынг саулай башынгы жерге сугъарла. Тюзюн айтсам, мен аны ючюн да къоркъмайма. Кесинг сагъыш эт, сени жашауунг энди башланганды. Ой юйюнге, алыкъа къыз сыфатынг тюрленмегенди. Кёресе, урушдан къутулдукъ эсек да, заман къыйын заманды. Белинге дери балчыкъгъа батып, эр киши, тиширыу ишни да этип, къачаннга дери турлукъса? Я аллах деп айтама, ийнан сен анга, бек суйген адамым Сафар кибик бирге тубесин. Аллах насыбынгы алмасын, насыбынг тутуп турады. Ол аман къарт да, мен да жаныбыз саулукъда сизге аталыкъ, инилыкъ да этерикбиз. Ёлсек а сиз да тезерсиз. Аллахны аты бла ант этейим, жаным саулукъда санга бешик быстыр жуудурмазгъа...

— Халкъ айыбы кёзюмю чыгъарыр, — деди Жамий сёлешип башлагъанлы да тынгылауну ийип тургъан Мариям.

— Ол айыпны мен бойнума алама, — деп суюлди Жамий. — Кимни да не иши барды. Ол жалан санга тере туйюл ушайды да. Урушдан берисинде элде аз тиширыу башына иш этмегент да. Жокъмед аланы уа эрлери. Къадар бир деп биреу къалмай битеу халкъгъа къыйынлыкъ сынатды эсе, сора ёмюрден ахыргъа аны къарасын кийгенлей турургъамы керекбиз. Угъай, балам, жилагъан бла, къара кийген бла ёлгенлени сау этерик болсакъ, аны иши башха. Кёргенме аллайланы да, — бушуу болгъанлай кесине дуняда жүрюмеген куйсюзлюкню этип, андан ауруу табып, аякъ юслерине болмай кетгенлени. Ол затны дин да дурус кёрмейди. Тынгылама, мен айтханнга тюз жууап бермесенг кетерик туйюлме.

— Аллахакъына, Жамий, былай деп айталлыкъ туйюлме. Бек къыйын ишни жүклейсе мени юсюме.

— Тутхан диним бла ант этейим, бу иш санга тап-

сыз тюшерик болса эди, аны ючюн деп, юйюнге жаныгыз атларыкь туююл эдим. Кесинг эшите болурса, Харунну да кыйын хапары барды. Теркирек кыура-лыргыа керекбиз. Харун Сафаргыа этген кюнюн кеси тапхийет. Алай, не десенг да, кыарындашны иши кыарындашды.

— Э кыыз, турма былай сирелгенлей, мени да жаншатханлай.

— Аллахакына, Жамий... Не этерге да билмейме. — Мариям алай айтды да, кыалай эсе да ичин бир сууукь кыалтырауукь алды.

— Сагыш эт, балам. Сёзю ачыкь этген кыйын эди ансы, аллах бирди, энди уа юйюнгден чыкьмам...

Ол эскериу алгыа Мариямны тюшондеча, кёрюнюп турду. Актылын башына жыйды да жашыны белинден ёргесин кыойнуна кыысып тургыанын кёрюп, алгыа аны башындан уппа этди, сора энишгерек ийилди да кёзлерин тили бла жалагыанча этди. Мариям жашын ол халда эркелетмегенли кёп заман бола эди. Жокь эди аны сабийин эркелетир заманы. Колхоз иш, сора юй жумуш. Элде изеуге жюрюгени уа. Жыл сайын азлагыа кирпич этмегенди, азлагыа балчыкь малтамагыанлы. Керегет да аны ючюн эте эди. Аты кыурурукь уруш тохтагыанлыкыгыа, элде болгыан эр кишилене бармакыларынг бла санап чыгыаренг. Аланы да кёбюсюню кими ахсакь, кими чолакь. Сора Мариям, алайлагыа болушургыа керегет да? Не уа, жашлары урушдан кыайтмай кыалгыан кыартлагыа да, кесича-лагыа да. Ол кюнню узунуна колхоз иште туруп келип, дагыда ингирине бирлеге барып болушса, кыалай эсе да жюреги бир асылукь тапханын айтып кыууаныр эди.

Сора анасыны алай арып, аман сагыатлы болуп тургыанын кёрген Амин, эркелетмейди деп, анга кёлкыалды этген угыай да, сёзю бла, жумушу бла да кёлюн алыргыа кюрешир эди. Амин ангылайды, — ол алай таралмаса, ким биледи, анасы бюгюн да эркелеттирик болмаз эди. Болса да, ол анасыны арталлы да тюрленип тургыанын а ангыламай эди. Аны сёзю, кыылыгыы да бирси кюнледен башха эди.

— Анам, аны ючюн жилай эсенг, охо, Сафар Саматович бизге келе окыуна турсун, — деди Амин. — Мен угыай демейме... Ол бек иги адамды. Ма былай,

школда учителлени барысын да сыкъдырып турады. Ой, сабийле уа къалай сюелле аны. Ма ол бизни тепсерге, жырларгъа да юйретеди. Кёп турмай сизге концерт кёргюзтюрюкбюз...

Амин Сафарны юйге келиуюню юсюнден кёлюнде болгъанны айтмады эсе да, ана жүрек аны акъылында болгъанны ангылай эди. Аминни сёзлери анасын жапсарыр ючюн айтылгъанларын ангылай эди Мариям. «Угъай, бир да, эки да айтма, анам, Сафар манга ёмюрге да аталыкъ эталмаз», — деп Амин кесин бир жанына салып тохтаса, Мариям жарый тургъан кюнюн къарангы туман басып, ол туман ёмюрге да ачылмай къаллыкъ сунар эди.

Былайды деп, ол кёлюнде болгъанны жууукъгъа, тентнге айтмагъанлыкъгъа, сүймеклик анга тынчылыкъ бермей, кечесин, кюнюн да аманны кебинден ашыра эди. Мариям, бир башха иши болмай, Сафарны кёрюр ючюн, Дахирланы орамны кюнден эки-юч кере озар эди. Алай ол Дахирланы къатларына жетгенлей, аны бир сейирлик сезим бийлеп, санларын къалтырауукъ алып, алайда битеу халкъ анга къарап тургъанча, башын ёрге кётюрюрге уялып, терк-терк атлап кетер эди.

Сафарда тутхан ишин ахырына жетдирирча тау-келлик жокъ эди да, Жамийни экинчи да къайтып келирин, Сафарны юсюнден энтда да айтырын ашыгып сакълай эди Мариям. Хар кюнден, хар сагъатдан да айтып туруун. Бусагъатда уа Амин, Сафарны махтай келип, тыркъ тохтап къалгъанына ыразы болмай, аны кёзюне тилекчи болуп къарады. «Айт, Сафарны юсюнден, энтда да айт. Тохтамай айтханлай тур». Бу иш башланганлы, Мариям, Аминден уялгъанча, кишиден да уялмай эди. Энди, сүймеклик огъары аягъына минип тохтагъанлы уа, дунияда аны жолун кесерик, аны къаласын оярыкъ кюч жокъ суна эди.

Да сүймеклик жашауунда Мариямгъа экинчи кере къайтып келди эсе, ол терсмиди да? Аны сёзюн этерге, ортагъа сууукълукъ салыргъа, кимни да не иши барды? Аны кимден да бек Амин ангыласа сюе эди Мариям.

— Жашчыкъ, сен айтханча, Сафар школда хар кимни да алай сыкъдырып жашай эсе, ол иги адам болмаз, — деди Мариям.

— Къара анга, — деди Амин, башчыгъын ёрге кётюрюп... — Ол хар ким бла да тюйюшюп айланганмы сунаса? Ол алай тюйюлдю. Билемисе, Сафар Саматович бизде завучду. Ма бир ингирде биз ала жыйылыу эте тургъанлай, эшикни жеписинден тынгылап тургъанбыз да, Сафар Саматович а сабийлени иги окъутмайсыз, дерсте иги хазырланмай келесиз деп, бир къаты селеше эди.. Ох, анасыны, ол Раузатха уа бирле айтханед да. Сафар Саматович, селешген заманда ахыры да къычыргъан этмейди. «Раузат, эгечим, бизни ит юргеннге санамай эсенг, не кёп айта эсек да, ишинги аякъ юсюне салыр акъылда тюйюлсе. Бююнню дерсинги жаратмагъанма, эгечим. Бизден уялмай эсенг да, сабийледен уял, юйюнге», — деп ма былай сабыр айтып къойгъанед. Дагъыда Раузат жилип, ма Сафар Саматовичге аманла айтханед. Ой, сен аны иги билмей кёреме? Сора алгъын алай болмаучеди, энди отличниклени суратларын коридоргъа такъгъан этедиле. Ма Сафар Саматович айтханды, мени суратымы да доскагъа тагъаргъа аздан къалгъандыла. Ох, анасыны, биринчи четвертде эки тёрт алгъанма да, аны ючюн къойгъандыла.

— Жашчыкъ, сени да былайса деп билмейме, — деди Мариям жашыны жүрегин теренирек билир муратда, — Сафарны бир сөгесе, бир махтайса.

— Къара анга, мен аны къачан сёкгенме? — деди Амин, олтургъан жеринден ёрге къобуп, желкесин къашый.

— Да юйге келмесин, кёзюме кёрюнмесин деген сен тюйюлменг да? — деп Мариям, жашыны башын ёрге этип, кёзлерине къарады.

Амин андан арысында жукъ айтмады. Ол алай не ючюн айтыучусун Мариям билмеген кирик этгени ачыу тийди, мудах болду Амин. «Санга уа не, — деди ол кеси кесине. — Жашла уа: «Ананг эрге барады», — деп мени къозутуп. Мен а сенден къоркъгъанем ансы, школгъа бармай окъуна тохтарыгъем. Кесинге жашла алай бир айтхиелле, кёрюрем сора...»

— Сен мени акъыллымса, — деди Мариям, Аминни къулагъындан тутуп. — Билмеген затынг жокъду. Алай, таматала этген оноугъа къошула турма, жашым.

— Да кесинг айтханенг да: «Энди, атанг келгинчи куйде эр киши оноуну этерик сенсе», — деп.

Мариям башын энишге бошлады да, эки кьолун кёкюрегине кьысды, кёк кюкюреуден элгенгенча. Мажирни ахыр жолгъа атландыргъан кюню, андан сора къара булутлагъа, Мажир къалагъан хуналагъа, ол орнатхан тереклеге къарай ашыргъан заманларын эсине тюшюрюп. Болса да айтмады ол: «Юйюмю оноун санга кьоюп кетген киши анда да бир ёлсюн», — деп. «Бизге уа не, — деди ол кеси кесине. — Жазгъа, кырдыкга да жер бла бирге кьууана жашайбыз. Замансыз жоулгъанла кеслери болдула жарлы. Кёп кьыйынлыкъ, бушуу, ачлыкъ сынадыкъ эсек да жашайбыз дуняда. Жашауну тамбласы бюгюнден эсе иги боллугъуна ийнана. Кьобуз согъабыз, тойда тепсейбиз, бушууларыбызны унута...»

Кёрмей эди Мариям, жашыны кьатында сюелгенин, билмей эди кеси сагъышы, тюрлениую бла аны сабий жюрегин жангыдан элгендиргенин. Къара боран жетип, юйюню башын алып кетгенча, сууукъсурап сюелди Мариям, сын болуп, кьымылдаса аууп кетерикча...

— Эт, жашым, оноу эт, — деди Мариям, эс жыйып. — Сен айтхандан чыкъмам. Сен эр кишисе.

— Угъай, анам, — деди Амин, жетген кишича, — энди кьуру да не айтсанг да этип турлукъма. Ма энди кьышда да отуннга барыргъа да кьолумдан келликди. Ийнекни да мен саууп турлукъма. Кёрюрге, школда да отличник болмасам. Къарачы, мен къалай узун болгъанма. — Амин анасыны кьатына сюелип, кесин аны бла ёнчеледи...

Мариямны кёлю толду. Алай кесин тыйды, жилирмады. Алайда кесин тыяргъа кюч-къарыу да тапды.

XIII

Аз, кёп заман озду эсе да, Сафар эртдеден сакълагъан кюн жетди, сабанчыны, къанатлыны да кьууандыргъан жазча, эртденликде тау башлагъа кьакъгъан кюнча. Кёк кюкюреуле, кара булутла да тау артына аууп, кюн тыякъла элни кьучакълап тохтагъандыла. Ала бюгюн Дахирланы арбазны бютюн бек жылыта-

дыла. Кеси ёмюрлеринде келин келген, къыз чыкъгъан арбазгъа сукъланып жашай келген Дахир бла Жамий, бюгюн а дунияда кеслеринден насыплыгъа бир жанны да санамайдыла. Элде хар ким да кеслерине сукъланнган сунадыла. «Жокъну керек тапдырыр», — деп хар заманда жюреги таукелликден толу Дахир, бир жолгъа эки къой сыйыннган багъыр къазанны арбазда орнатып, отха-суугъа да онсегизжыллыкъ заманындача узалады. Жамийге да къанат битип, аякъ тубюнде чёп сынмай айланады, кишиге ышанмай кеси шапалыкъ этип. Дахир кеси айтханлай, жокъмед да ол эки къартны уа аллай бир насыплары.

Ала туугъанлы да къууанча чакътырылып, адет бла бармай бир заманда къоймагъандыла. «Къой-къой, харип, сизден кёлюбюзмю къалады, быллай бир затны келтирип неге къыйнала эдигиз», — деп аланы аз кюн азла жюреклерин къыйнамагъандыла. Ол сёзле этгенизни сизни жашыгъыз къатын алып, кызыгъыз эрге барып къайтарлыгъыбыз жокъ деген магъанада айтылыучуларын Дахир да, Жамий да ангылэй эдиле. Болса да, алада бюгюн этгенибизни тамбла къайтарырла деген акъыл бир заманда да болмагъанды. Ол угъай эсенг, ала халкъны ичинде кимден да иги этерге кюрешип болгъандыла.

Барелле элде, къартланы этгенлерин ёлген кюнлеринде къайтарайыкъ дегенле да. Болса да, аллайлагъа къартланы къыйыналарын игилик бла къайтарыргъа тюшюп къалды. Ётюрюкден не асыу, бу къыйын кезиуде жууукъ, тенг да аллай бир зат келтирликдиле деп, Дахирни, Жамийни да эслеринде болмагъанды. Тюзю уа, адамланы тойгъа чакъыргъан заманда ала бир зат келтирликдиле деген акъылдан кенгде эдиле къартла. Ингирикге хар ким да къолларында ауур жюклери бла бир бири ызларындан арбазгъа кирип тебирегенлеринде уа, Дахир да, Жамий да тамашагъа къалдыла. Бек къолундан келмегенни да бар эди келинге жыйрыкълыгъы, бек сыйлысындан болмаса да шешасы, Дахирге — жан жаулугъу, Жамийге — сапыны.

Сафарны тилеги бла Дахир тойгъа Харунланыкъыланы да чакъыртды. Алай Ханифа: «Аурууум къарныгызгъа», — деп къойду. Кулина къор-садагъа болуп

кюрешгенде да иймеди. Ол анасына бой бермей тибирегенде уа, билегинден тутуп, артха атып, эшикни кылычын этди.

Харунладан адам келмегенин Дахир уллу эсге алмады. Алагъа жиберген адамындан хапар окъуна сормады.

... Ол кече алгъышны уллусу Дахирге бла Жамийге этиле эди. «Туудукъларыгъызны къууанчларын да тюз былай этигиз, — дей эдиле жыйылгъанла Дахирни бла Жамийни къолларын тута. — Энди ёмюрде да уруш кыйынлыгъын сынамагъыз. Сафар бла Мариям толу юй болсунла да, аладан жаратыллыкъ жанла ата-ана жылыуларындан бир заманда да айырылма-сынла...»

Къобуз согъулуруна ыразы болмагъанла да чыккыдыла тойгъа келгенлени арасындан. «Аллах бирди, — деди от башына ётюп олтургъан сары шинли къатын, жарты къабылгъан лёкъумун столгъа сала. — Туугъанлы да Сафардан суйген киеуюм болмагъанды да, аны хатеринден келгенме ансы, кыыз сыфаты тюрленмей, жер къапхан жарлы Мадинаханны унутуп, къобуз сокъсагъыз, бир такъыйкъаны да олтурлукъ туйюлме мында. Угъай жарлы, угъай, бир да, эки да айтмагъыз. Алайсыз да, жарлы кюнюне, ол бюгюн башын къабыр къангасына туюе болур...»

Тиширыу кесин жилиамсыратып, жаулукъ къанаты бла кёзлерин сюртдю.

— Аллах бирди, э къатын, не бек сытылсанг да, ёмюрюмде биринчи кёрген къууанчымда уа, къобуз сокъмай къоярыкъ туйюлме, — деди Жамий, эки кёолун ал ботасына сюрте. — Бу халкъ мен айтханнга сыйынырыкъ эсе, алайсыз боллукъ туйюлдю. Туугъанлы халкъда жюрюй келген адетди ол, бушууну къууанч бла унутхан.

— Суйгенигизни этигиз. Сиз къобуз согъуп, мен мында тураллыкъ туйюлме, — деп ол сары шинли, орта жашаулу къатын жеринден ёрге кётюрюлдю.

— Э кыыз, соргъанны айыбы жокъду, аллай бир кокаланырча, Мадинаханнга къачан эгеч болгъанса сен? — деди Жамий, бир кесек ачыуланаракъ да болуп. — Аллай бир сюе эсегиз, керекли кюнюнде биригиз табылсагъыз эди уа анга. Кёремисе, аны сен! Кесин жууукъчукъ этип, жилиамсыратханын! Андан

эди ашын-ташын этгенинг? Андан эди сабийлерин кѳанат тюбюнге жыйгѳанынг. Сен Мадинаханнга менден бек инжилмегенсе. Менден бек жилигѳан да этмегенсе.

— Кет-кет, э кѳыз, мен бери сени бла тѳойюшюрге келмегенме, — деди сары шинли тиширыу, эки кѳолу бла этеклерин кѳагѳа, бир кесек жууашып.

... Жамий былайда кесин терсге санамады эсе да, кѳууанч кюнюнде юйюне келген тиширыуну юсюне сюелип, алай ачыкѳ сѳелешгенине сокѳуранды. Ол бирси тиширыуладан уялгѳан да этди. Сора ол эшикге чыгѳып тебиреген кѳатынны билегинден тутду да:

— Тели болма, э кѳыз, — деди. — Кѳанымы кѳыздырдынг да айтмаз сѳюзюмю да айтдырдынг. Кесигиз билгенликден, ѳмюрюмде бир кѳууанч кюнюм болгѳанды да, ол кюн мени жерге кѳаратмагѳыз. Тилеген этеме, э кѳыз, олтурчу жеринге. Келинни да кѳрмей, кѳурманлыкѳдан да ашамай кѳайры кетериксе.

— Э кѳатын, Жамий аллай бир тилегенде нечикле этесе, — деди кѳатынладан бири. — Кел бери, жеринге олтур. Ёлгенлерими жаны ючюн, Жамий тюз айтады, биз бир тынгылы той кѳрмегенли не кѳадап заман озуп барады. Кѳойчу, ахырысы, бизни да кѳзюбюз-башыбыз бир ачылгѳанлыкѳгѳа не боллукѳду. Биреуню кѳууанчында кесин алай бир жанына салып тохтаргѳа жарамайды.

— Да энди, мени той-оюн этмесинле деп кѳаты болгѳан жерим да жокѳду. Алай ол жарлы Мадинахан эсиме тѳшдю да, айтмазлыгѳымы да айтдым, — деп кетип тебиреген тиширыу артха кѳайтып, жерине олтурду.

— Аланла, кѳобуз, кѳобуз дейсиз да турасыз, кѳобузчугѳуз а бармыды? — деди кѳатынладан кѳайсы эсе да.

— Да унутмай тура эсе уа, Жамий да бюкдюраллыкѳды санга аякѳ, — деди, стакан толу дугѳума чайгѳа лѳкѳумну булгѳап кюрешген, кѳаражаулукѳ, алаша кѳарт кѳатынчыкѳ.

— Кет, э кѳыз, кѳобузну тюеклери кѳайсы жанында болуучусун да унутханма, аллах бирди.

— Алай эсе уа, иги кѳыз кибики, бизге кѳобузчу тап, — деди биягѳы кѳарт кѳатынчыкѳ, чайгѳа бул-

гъаннган лёктымну кириулери бла чайнай. Къатынла кюлдюле.

— Аланла, сиз той деп тургъанлыкъгъа, эр кишиле эркин-этерик эселе да бир соругъуз, — деди биягъы сары шинли тиширыу. — Сора ол кесини акъыллы сёлешгенине къууанып, олтургъан жеринде ары-бери тепчиди.

— Аллах бирди, къарт, сёзге болуп, унутуп турады ансы, эндиге дери къобуз таууш чыгъармагъаныбыз ючюн, этибизни окъуна ашарыкъды, — деди Жамий.

... Элде Раузатдан сора къобузчу жокъ эди. Аны чакъыртыргъа уа бек алгъа Жамий кеси базыммады. Жыйылгъанладан да кёпле биле эдиле, Сафар Раузатны тилейди деп, элде жүрюген хапарны. Алай ол хапарны бюгюн киши сагъынмай, ичлеринде биширип къойдула. Раузатны чакъырыргъа деселе да, Сафар ол оноуну этилгенине ыразы болмаз эди. Алай бозадан къызгъан къартла: «Аланла, къобуз таууш нек чыкмайды?, — дегенни айтып, бир бирге къарашханларында, Эргеш агъай, ич отоуда Сафарны биргесине олтургъан устаз жашладан бирин тышына чакъыртды да:

— Бусагъатдан барып, Раузатны да, къобузун да бери терк, жетдир — деди. — Биз барыбыз да мындабыз, кеси да ол бери келмей нек къалгъанды?..

— ... Бир да, эки да айтма, — деди Раузат, кесин чакъыра келген жашха. — Сейирсе сен, мен не айтып барлыкъма ары.

— Бармасанг, Эргеш агъай сени да, мени да этибизни ашарыкъды. Халкъ сени сакълап турады. Бюгюн директор ары бармай къалыргъа жарарыкъ туююлдю деп айтхан этгенди. Сен а эндиге дери юйде олтуруп тураса.

— Сен мени ангыламай, хапар айта тураса, — деди Раузат. — Сафар мени бёрю туююнлей кёредди. Сен а манга аны тоюнда къобуз сокъ деп кюрешесе. Директор, аны ючюн ишден къыстарыкъ болса да, жангыз атлам эталлыкъ туююлме.

— Ой юйюнге, Сафар иште бир сёз айтханды деп, алай этерге жараймыды? Тилейме, тебире. Ой юйюнге, Эргеш агъай, санга да, манга да атабыз кибики кишиди. Ол жибергенди мени бери...

Жаш олсагъатда Раузатда болгъан кыйынлыкъны ангыласа, аны аллай бир кысмаз эди. Раузат школда Сафар бла сёз болгъанын капегине да кёрмей эди. Аны борбайларын кыйгъан башха затды. Ол сагъыш эте келген заманында, бу ишни юсюнде да терликни жалан да кесине салады. Башсызгъа, келепенге да Раузат кесин санайды. Аллына келип тургъан насыбын аякъ тюпге ургъанына кюеди ол. Тюсюн айтханда, биринчиден, аны жүрек отун кюзгъагъан суймеклик угъай, жашау тиричилиги, экинчиден а, кесин бирсиледен энш болурун суймеу. Къыз башы бла жашау дебери сабийли къатынла тенгли бир бармагъанына кюеди. Неге керек эди анга ишлеген, жашагъан жеринде да эр кишиле бла демлеширге. Кёз туураларында шинжи болуп сюелирге. Айхай да, Раузатны бюгюнню акъылы болса, ол затланы бирин да этмез эди. Не заманда да таулуну арт акъылы хорлаучуду.

Ол сагъышланы барысы да озгъан жауунну жамычы бла къууагъаннга ушай эдиле. Аны Раузат кеси да биледи. Аны ичин кюйдюрген да олду.

... Раузат арбазгъа киргенлей, Жамий сууда жүзген баппушча, этеклери жел эте, аны аллына барды да, Раузатны къолтугъуна кирип, босагъагъа дери келтирди да, шапалыкъ эте айланган къызлагъа айтды:

— Турмагъыз, къобузчугъа жер жарашдыргъыз.

Столгъа олтуруп, дуня хапарын къыздыра тургъан къатынла, Раузатны алай кёргенлеринде, ушакъны башха жанына бурдула:

— Ах кюнюм, э къыз, бу уялмай бери къалай келгенди?

— Э къыз, не айтханлыгъынгды ол?

— Эшитмегенмисе?

— Не затны, э къыз?

— Кет-кет, анга сёз ангылатыргъа кюрешген, сен андан да телисе.

— Кет-кет, э къыз, сизден тели къачан болдум.

— Бош жанынга тиеди, ол тюз айтады, — деди ючюнчю тиширыу. — Битеу халкъ эшитген хапарны сен асыры эшитмей тураса.

— Жангызым ёлмесин, бир зат да эшитмегенме.

Хапарны биринчи болуп башлагъан тиширыу, башы нёгерини къулагъына жууугъуракъ тутуп:

— Э кызы, Сафар Раузатны тилеп, алгъа-баргъа жетип тургъанлы, жыл да бола болуреди. Энди уа, кѳресе, болгъан ишни.

— Аллахынг ючюн, бурмай айт?

— Бир сѳзню буруп айта эсем, ма бу санга къарап тургъан кѳзлерим къармалсынла.

— Тоба-тоба. Харип, Раузат не башсыз эди. Дагъыда салып, аны тоюна кѳбуз согъаргъа келгенди.

— Керти да башсыз. Аллах ючюн айтсакъ а, сайлау манга берилсе уа, мен а Раузатда тохтарыгъем. Не десенг да, учитил, эрге бармагъан кызы.

— Жангызым ѳлмесин, Мариям да бир да адам айып салыр тиширыу туююдю. Бюгюн да кызычыкъ кибикди.

— Да, не десенг да, аны такъмагъы барды. Кызыны иши кызыды.

— Аланла, не болмачы зат бла кюрешесиз, — деди бек кыйырда олтургъан къара къатынчыкъ, чикилисын тап кысаргъа кюреше. — Мени сагъыш этдирген, бу жарлы Раузатны уялмай бери келгениди...

Кѳбуз таууш къатынланы сагъайтды. Эртдеден бери, бирге былай жыйылып, жүрек къандырып, ушакъ этмеген акъсакъал кишилени да. Кѳп эди аланы эсге тюшкюрю затлары: халкъ, тюшюн тюнюнде кѳрюп, колхозлары да айнып, он бармакълары балгъа батып, алай жашап тебирегенлей, ѳмюрге эсде болмагъан, къара булут эллерин басып, жашауну кечеден тангига тюрленип къалгъаны бюгюн да, душман аякъ тюпге тюшгенден сора да элгендире эди аланы. Гитлер бизге чапханын эшитгенлеринде, аланы кѳбюсю кѳулакъгъа кырау къакъгъанча да кѳрмеген эди, деменгили кыралыбызны ѳмюрге да киши хорлаялмазлыгъына ийнанып. Болса да, душман арбазларына кирип, киндик къанлары тѳгюлген жерлерин, кѳп жылланы кюрешип кѳурагъан колхозларын да аякъ тюп этгенлерин кѳргенлеринде уа, — ары дери сынагъан кыйынлыкъларын, бушууларын да унутхан эдиле. Баш аулары алынмай къалгъан келинлери да, эшиклерине къара кирит тагъылып къалгъан отоула да аланы бюгер ючюн кѳймагъандыла. Картох машокну бухчагъына жабышыргъа эр киши тапмай къалгъан тиширыуланы кыйынлыкълары уа. Къартла, аз боллукъду деп ашыкъ унну элерге унамагъан

тиширыуну, жерге салынган урлукъну он бармакълары бла чучхугъан адамланы, бетчигинде къотурчугъун къобарып, аузчугъуна элтирге кюрешген сабийчикни да кѳргендиле. Аланы замансыз къарт этген къыйылыкъланы къайсы бирин санагъын... Бюгюн а Жамийни бозасындан да иги тартып, къарт санларын тойда ойнатадыла.

Къартла Дахирни тойгъа тюртдюле да: «Ой таланган, бюгюн тепсемесенг, къачан тепсериксе? — дедиле. — Силкин, жаш заманынгы эсге тюшюр.

Дахир артха туракълады. Алай дагъыда ортагъа тюртдюле аны. Жамий а, кишиге сѳз айтдырмай, тойгъа чыкъды да:

— Э киши, не багъалы этесе, санларынгы къымылдат. Къалай тепсерге керек болгъанын кѳргюзтейик былагъа, — деди.

— Жарнес къызы, тели болма, — деди Дахир.

— Бир да, эки да айтма, — деп Жамий тепсеп башлады.

✓ Сафар нѳгерлери бла эшикге чыкъды да, халкъдан узагъыракъда тохтап, Дахирни бла Жамийни тепсенлерине къарап турду. Ол тойгъа алай къарайды, дуняда кесинден насыплы адам болмагъанча, чууакъ кѳкде бир бирлерине кѳз къысхан жулдузла да, дунягъа жарыкълыкъ берген толгъан ай да кесине сукъланган сунуп.

Бу къууанчлы кечеде жүрек къайгъысын къобуз тауушу бла чѳкдюрюрге кюрешген жалан да Раузатды. Ол, тойдан бир жанына кетип сюелген Сафарны кѳргенинде, туруп юйюне кетип къалыргъа кѳп кере кезледи. «Сен мурдарса, — деди Раузат Сафар таба кѳз къыйыры бла къарап. — Адам этинден тоймагъан мурдар. Сен мени жүрегиме ѳмюрлюк жара салдынг. Сени сындырыргъа уа мени да келликди къолумдан. Бусагъат къобузуму да алып кетип къалайым да, тоюнга суу къуйгъанлай этейим. Ол заманда Мариямны да сынар жүреги. Кѳремисе аны сен, аз-аз ышара, юйюме от салып къойгъанын. Къалай уялмагъан адамды ол. Мен Сафарны юсюнден сагъынганымда, кесни суугъа атаргъа жетдирип, бюгюн а этген ишин кѳремисе... Охо, харип, ол мен кѳрген Сафар сени кѳп кюнлени жылтыр. Ол заманда уа мен да кѳл кенгдириме...»

Раузат сагъышларын ары да, бери да ура келип, кьобуз согъууун дыркъ деп тохтатды. Сора башын кьобузну юсюне салып, кекюрегине тамаргъа хазыр болуп тургъан кез жашларын кючден тыйды.

Жамий аны халинден таныды не болгъанын. Сора къатына жууукъ барды да:

— Къызым, тели болма, — деди. — Халкъны кесинге кюлдюрме. Ызы бла уа:

— Аланла, кьобузчуну да бир кесек солума кьоюгъуз, — деди. — Хар ким столугъузгъа олтуругъуз.

— Не солугъан хапарды ол, — дедиле бир бирле. — Тарт, маржа, Раузат, кьобузунгу тамагъы къарылыр деп къоркъмай эсенг...

Биягъы кьобуз таууш арбазны толтурду. Алгъын багъалы этгенле, энди тойгъа кеслери чартлап чыгъадыла, бир бирге ал бермей. Алай узакъ бармады ол къууанч. Ашагъан, ичген, тепсеген да тохтады. Халкъ суу къуйгъанча болуп къалды. Ол сагъатда Харунну ёлген хапарын Сафаргъа айтыргъа Дахирден сора киши базыммады.

— Энди, жашым, аны орнуна да сен жаша, — деди Дахир...

Сафар кьол жаулугъу бла жылы кез жашларын сюрте, башын энинге тутханлай орамгъа чыгып кетди. Тойгъа келгенле да кийинип, кими юйюне, кими Хирунлары таба тебиредиле.

«Ой, начас, ёлген кюнюнде да хатангы жетдирмей кьоймадың да, — деди Дахир кеси кесине. — Ой мажюсю уа... Я аллах, сен кеч. Ёлген адамны юсюден къаллайла жаншайма...»

Тойну ёчюлюп къалгъаны ачыу тийген къатынла, Хирунга, Мариямгъа да сёз жетдирдиле:

— Кет-кет, не аман аягъы бар эди кьурурукъну. «Аягъынг киргинчи — тыягъынг», — деп.

— Э къыз, ол огъурлу адам болса, баш иесин да къапмазед. Иш этме аны, ол аман сыйдам бетди.

— Бу адамла кеслерине жетмеген зат бла нек кюреше болурла? Ёле тургъан Харунну аякъ юсюнеми саллыкъ эди Мариям. Энди, ишни былай болуп къалгъанына, ол сизденми аз жарсый болур.

— Харун бюгюнню марап тургъанча этмесе, ол дуняда да бир ёлсюн. Ёмюрю адамны кезюне ышарып къарамай кетди...

Дахир Сафаргъа бушуу кюнюнде да этди къарындашлыкъ. Тюзю, дууагъа халкъны алай кѣп жыйылгъаны да Сафарны бетинден эди. Арбазгъа кирген адам болуп, Сафарны къатына келип, анга ахшылыкъ, саулукъ, энди къарындашын унутдуруп бушуу кѣрмезин тилемеген болмады. Дахир а юйде, арбазда да хар жумушха кѣз жетдиреди, оноу этеди.

Бар элле Дахирни ол ишине бюсюремегенле да, Харунну, Дахирни да эртдеден таныгъан, аланы къалай келе келгенлерин билген адамла. Дахирге ыспас этгенле да бар эдиле. Бир заманда Харун Дахирге итлик этген эсе да, бюгюн ол дерт тутуп, аны ёлгенине къууанып къоймай, юйге кирсе Ханифагъа, Кулинагъа, тышында Сафаргъа кѣл этдире айланнганына жүрек ыразылыкъларын айта, сюелгенле.

Ол кюн Дахир бой салмагъан жалан да бир иш болду: ёлюкню жууаргъа анга буюргъанларында, къатына да къоймады. «Бир да, эки да айтмагъыз, — деди Дахир. — Энди алгъынча тюйюлме, ёлюкню жүрегим кѣтюралмайды...»

Сафар биле эди, Дахирни аякъ тиреуюню сылтауун. Алай ол аны ючюн Дахирге айып этмеди. Ол угъай эсенг, Харун ёлген кюн Дахир анга ол халда билек болуп сюелликди деп акъылында да жокъ эди. Болса да, Сафар Дахирде болгъан уллу адамлыкъгъа энтда да бир кере шагъат болуп, ёмюрден ахыргъа къуулланып жашаса да, кесин аны кишилигине баз болалмазлыкъ сунуп сюеле эди.

— Дахир, халкъны сакълатма — деди чюйсакълал, арыкъсуу къартычыкъ. — Ёлюкню тиширыулары тюрлерине мындан кѣп атып турсакъ, аллах кечмез. Къарайбыз да, бу ишни этерге сенден тийишли адам жокъду. Аны айтханым, сен эте келгенсе бу ишни.

— Оллахий деп айтама, къарындашым, менден а санга тийишлиди ёлюкню жууаргъа, — деди Дахир. — Сен эфендисе, мен сени таныгъанлы алыкъа беш ууакты намазынгы къоюп билмейме.

— Къой-къой, юйюнге, сен а не болмачы хапарла бла кюрешесе, — деди биягъы къартчыкъ.

— Къалай болмачы болады, алан, — деди Дахир, ауазын бир кесек кѣтюрген да этип. — Сиз, бу эфенди-

ле, кесигизге тап тышмеген жерде, халкыгъа ууаз берип, актыл юйретип тебирейсиз. Ант ызымдан болсун, ётюрюк айта эсем, Харунну къан къайнатхан заманы болса эди, бусагъатда юйге кишиге сёз айтдырмай кириренг. Бир да къоркыма, Сафар сау болуп, ёлююн ыспассыз атдирлик туююлду. Мен а — не, бир заманда ол ишни ырысхы ючюн деп этмегенме, аллах туурадады, сууаплыкъ ючюн эте келгенме. Жамауатны кёлюне да бир башха зат келмесин, Харунну юсюнде мен ол ишни эталлыкъ туююлме.

— Дахир тюзду, кысмагъыз, — дедиле бир кыауумла...

Ол даулашла Сафарны жүрегин такъыр этдиле. Бююнлю тынгылап турду эсе да, былайда Дахирге да бир кесек кёл ашады. «Тамата, жарлы Татаны, аллай бир хапарлыкъ этмей кёйсанг да боллукъ эди, — деди кеси кесине. — Не этейим, ол ёмюрюн халкыны ийнагъы болгъанлай ашырса, кимден да манга иги эди. Кесине уа, кесине?..»

Чюйсакъал къартчыкъ, юйге кирди да, тиширыуаны тышына чыгъарды. Сора Сафаргъа:

— Жаш, кел мени бла, — деди. — Суу сен къуй.

Сафарны санларын къалтырауукъ алды. Сууукъ тин-тери басды аны. Угъай дерге да халкъдан уялып, барып жангыз къарындашыны ёлююн юсюне сюелирге да базынмай, сын болуп сюелди. Ол уруш аулакълада кеси кёлу бла аз тенгин асырамагъанды. Азланы ахыр тылпыуларына тынгыламагъанды. Алай бююн а базынмайды къарындашыны ёлююне къараргъа. Бююнлю къартла тилеп кюрешгенде да кирип кёралмагъанды аны.

— Жаш, нек тураса? — деди биягъы чюйсакъал Сафаргъа.

— Сафарны кёюгъуз, — деди Дахир. — Абдеси болмагъан адамны не этесиз.

Къартла Дахирни айтханына кёулакъ салдыла. Ол заманда Сафаргъа да жан кирди...

XIV

Жамий, Дахир да, асыры ариу кёргенден, тиллери бла жалагъанча этип жашай эселе да, Мариямда жарыкылыкъ эсленмей эди. Ол былайды деп айтмагъан-

лыкъгъа, Харунну ёлююнде кесни бир уллу терсге санап турду. Бу затны юсюнде адамланы сёзлерин да эшите эди. Алай аны жүрегин бютюн да жандыргъан а Раузат болду. «Эл аузу элек», — дегенлей, кимни не айтханы да Мариямгъа терк жете эди. «Мажирни, Харунну да къапды Мариям. Энди кезиуню Сафарны юсюнде кёрейик, — деп айтханды Раузат дегенни айтып, хапарны Мариямгъа сууутмай жетдирдиле бирле. Къалай ачы хапар эди ол, Мариямны жылына келген жүрегин юшютюрча. Сафар эшитген эсе уа ол хапарны, Мариям анга бютюн да къоркъады. Хапарланы, жүрекни да басарча, ана жокъ, эгеч жокъ. Аны сёзюн этгенлени арт этеклерин алларына къапларгъа да жокъ адамы. Былайды деп, Жамийге тарыгъыргъа уа базынмайды Мариям. Ол анга эс бурлукъ туююлдю не да тынгыларыкъ туююлдю деп угъай, аны да эшитмеген хапарын айтып жүрегин жандырмайым деп.

Ала бирге жашагъанлы эки айгъа жууукъ заман болду эсе да, Сафар, юйге киргенлей, Мариямдан алгъынча уялады. Хапар айта келгенде, сёзюн ахырына жетдирмей, къызарып тохтайды.

— Дунияда менден насыплы болурму? — деди Сафар бир ингирде Мариямны жыягъына жыягъын салып. — Нек тынгылайса?

— Насыпны магъанасын ангыламагъанынга сейир этип тынгылайма. Мени акъылым бла насып деген затны сёз бла айтып ангылатыргъа къыйын болур. Ким биледи, бара баргъан дунияда биз да санаргъа болурбуз кесибизни насыплыгъа.

Сафар Мариямны ол сёзлеринден сора терен сэгъышха кетди. Былайда, кесин бир акъылсыз, тели сёз айтханнга санады да, уялды. Сафар Мариямны къууандырама, бир уллу кёлуне жетеме деген акъыл бла айтхан эди ол сёзлени. Андан не келсин, айтханына ийнандыралмады Мариямны. Ол угъай эсенг, Мариямны анга кёлю кюлдю да, андан ары айтыр сёзюн жутуп къоярча чекге жетдирди.

Алай Мариям Сафардан эсе кесин акъыллы сундуруп селешгенине сокъуранды да, аны кёлюн не бла алыргъа билмей, армау болду. Бусагъатда Сафар жарыр ючюн не этерге да хазыр эди. Кеч, терс болдум десе, Сафарны жүреги бютюн да къыйналлыкъ суна

эди ол. Алай бир кесекден а барып къатына чөкдю да, башын Сафарны аркъасына салып айтды:

— Да сен тюзсе. Биз кимге не хата этгенбиз. Жашагъан дуньябызда бизге да быллай бир кюн туугъанлыкъгъа не боллукъ эди. Болса да, бирле бизни насыбыбызны къызгъанадыла. Биз бу ишни этгенибизге кюйгенле да бардыла элде. Ангылайма, кепле сени манга къызгъаналла. Мен а кишини айтханын да эсге алмайма, насыбыма къууанама. Сени насыплы этсем, бюткюн да къууанырыкъма...

Сафар артха бурулду да, Мариямны кетюрюп тобукъларына олтуртуп, сёз айталмай, кеп заманны кёз къарамын тиширыуну кёзлеринден алалмай турду.

* * *

Сафар эртден, ингир да Харулагъа жетип, хапар алыгъанлай, аны оноуу керекли жерге сёз жетдиргенлей турду. Болса да, Ханифа анга туюлгенлей, тил тутханлай ашыра келди кюнлерин. Юйде Сафарны тоскюне ёлген, кюнню узунуна кёзюне къарап турса да тансыгъын алалмагъан жалан да Кулинады. Фатимат да, нек эсе да, анасына ушаш бир къаштой. Сафар аны алайлыгъын хар кюнден да эслеп турэды. Ол Фатиматны кесине юйюрсюндюрюп ючюн азмы кюрешди. Энди хайт деп жетген къызгъа орамда, юйде тюбесе да кеси бийиклигине дери кетюрюп эркетемей кюймаз. Фатимат ол заманда да эки кёзюн жерге тиреп кюяр.

Не уа Сафар сабийлерин излей Туркестан шахаргъа барып, анда сабийлеринден да бир тюрлю хапар билмей, саудан ёлюп артха тебирегенинде, кеси къарнын тездюрюп, Фатиматха къызыл кюлан жаулукъчукъ бла орталарында тешикчиклери бла эки тегерек къалач алып салгъан эди портфелине. Фатимат ата къарындашыннан ол саугъаланы ала туруп да, башын кетюрюп кёзюне къарамагъан эди.

Алай ол Сафардан кутулгъанлай, чабалгъаны къадар чабып, юйге кирди да, жаулукъчукъну да, къалачланы да анасыны кюлуна тутдурду да, солууун кючден ала:

— Ма... ма неме бергенди. Ма... Ма Сафар бергенди, — деди.

— Ол айтханынг а кимди? — деди Ханифа, къа-

лачланы бла жаурукчукъну къол аязы бла кезиу сылай.

— Къара мынга сен? «Ким Сафар». Ма бизни Сафар.

Ханифа андан арысында кызына жукъ сормады. Ол ёрге къопду да, жаурукчукъну тёрт бюклеп, къара кюбюрге салды, къалачладан а бирин эки тенг этди да, жартысын Фатиматха тутдурду.

... Фатимат жаурукъну кюбюрге тюшгенин жаратмады. Бер, кысхан этеме деп, анасына ачыкъ сюелирге да базынмай, сюелип турду, къалач жартыны да къол аязына кысханлай. Фатиматны жаурукъну башына кыысып орамгъа чыгъаргъа термилиююнде магъана бар эди. Сау элде бир адамны да жокъ эди аллай ариу, аллай омакъ жаулугъу. Бар эсе да Фатимат кишиде кёрмегенди. Аны себепли уа, Фатимат бусагъатда ол жаурукъну кыысып, орамгъа чыкъса, не уа школгъа барса, битеу халкъ анга къарар эди. Ох, анасыны уа!

«Бу тауушлукъ зат къайдан чыкъгъанды?» — деп хар ким да тегерегине басынып сорсала, ол а айтыред: «Татаны къарындашы Сафар келтиргенди», — деп.

Болса да, жаурукъну юсюнде Ханифа Фатиматны ахшы муратына жетерге къоймады.

... Жаурукъ къара кюбюрге тюшгенли иги кесек заман озгъан эсе да, Фатимат аны кёз аллындан бир да кетералмайды. Ма бюгюн да Сафар босагъадан атлагъынлай, Фатиматны эсине дыркъ деп кызыл къолан жаурукчукъ тюшдю. Юйде Харунну бушууу бир кесек сынтыл болгъан эсе да, Сафар юйге киргенлей, Кулина, аны тобукъларына башын салып, сытылмай къоймайды. Ол алай этсе, Ханифа да таралыр, Сафар да къол жаулугъу бла кеси жилимукъларын сюрте, Кулинаны башын сылай олтурур. Фатимат а алагъа кезиу къарай, кеси жумушун этип тургъан болмаса, не сыфатында, не халинде бир тюрлениу эслемезсе. Ой таланган, атасы ёлген кюн да чыкъмагъан эди аны кёзюнден жаш.

Кулина, Сафар юйге кирип бир кесек тургъанлай, биягъа этичюсюнлей, сытылып башлады. Ол заманда Ханифа ёрге къопду да:

— Э кызы, сени башынга къачан акъыл кирликди? — деди. — Мен тынгылауу ийип тургъанлыкъ-

гъа, хар жолдан жашчыкъны юсюне аууп таралсанг, къарным бурады. Тау кибики кишини ырыслагъан эт. «Балтасы суугъа кетген, сабын да ызындан ата эди», — дегенлей этмегиз...

Анасыны ол сёзлерине Кулина кимден да бек къууанды. Алай къууанды, алай да, башха болмай, атасы сау болуп аллына келгенча. Кулина башын ёрге кётюрдю да, жаулукъ къанаты бла кёзлерин сюртдю.

— Жашчыкъ атангы жашарын бизденми аз сюе болур эди, — деди Ханифа. — Жарамайды алай... Ханифа, ол сёзлени тамагъын ариулай, шош таууш этип, кючден айтды, аллахутала анга бу уллу къыйынлыкъны бергенинде да, ууалып тёшек болуп тохтамай, уллугъа, гитчеге да кёл этдиргенине бир кесек ёхтемленген да эте...

Олсагъатда Кулина ёрге турду, къайнай тургъан чоюнну башын ачды да, агъач къашыкъ бла узалып хантны тузун кёрдю.

— Амма, унутуп турама ансы, юйде туз атына жукъ жокъду, — деди.

— Аллах бирди, алайды. Энди бу заманда уа къайры барсын адам. Фатимат, хоншуланы киминде бар эсе да, бир туз ёнкюшчюк берсинле, — деди Ханифа. Ол заманда Фатимат эринди, жыйырылды.

— Турма, хайда терк бол, — деди биягъы Ханифа.

— Да эшикде сууукъду сора уа? —

— Къабышмагъыенг, эшикге чыгып къайтханлыкъгъа. Юсюнге не таба эсенг да къапла да, бар.

Фатимат ёрге къопду да, ундурукъ къулакъгъа атылып тургъан эски пальточугъун аркъасына къаплап, юй ортасына сюелип тохтады.

— Нек тураса? — деди биягъы Ханифа.

Фатимат, анасына жукъ айтмай, эки къолу бла башын кёргюзтюп къойду.

— Да кесинг аяп, къысаргъа унамай тураса ансы, сенден ариу жаулугъу болгъан сау элде да жокъду, — деди Ханифа, барып кюбюрню ачып, Сафар саугъагъа келтирген къызыл къолан жаулукъчукъну чыгъарып, Фатиматны башына кеси къыса. — Аны алгъандан аллах айырмасын, — деди. — Керти да не ариу зат эди бу. Аллах бирди, муну санга кёзю къый-

гъан да бек кыйынды. Бар, хайда, бар энди былайда кьубулуп турма.

... Сафар бери не заманда келсе да, Ханифаны, Кулинаны да аш-суугъа кьармашдыра турмай, терк окъуна ызына атланып кетиучю эди эсе, бюгюн а ушхуур ашамай кетмеди. Сёзсюз, ол алай, Ханифаны кёзбау сёалери ючюн угъай, кьарындашындан туугъанланы кёллерин алыр ючюн этген эди. Кеси ёмюрлеринде бушуу, кыйынлыкъ, ол угъай эсенг, ачлыкъ не болгъанын сынамагъан сабийлеге, ата ачыуун кётюрген кыйын эди. Сафарны жанын ашагъан бютюн да Кулинаны инжилиуюдо. Атасы ёлгенли аны кирпичлерини мылысы кьуруп киши кёрмегенди. Энди бюгюн а анга кёл этдирлик, жылыу берлик да Сафарды. Аны Сафар кеси да ангылайды. Аз да бош заманчыгъы болгъанлай, чабып Харунлагъа жетгени да аны ючюн эди.

Кулина Сафарны аллына аш салды да, бир жаныракъ кетип сюелди. Фатимат ундурукыгъа тыянып, кьолунда китабын ёргерек тутуп, орус литератураны окъугъанын Сафаргъа кёргюзтюрге кюрешип, юйге берилген дерсин окъуйду, Ханифа уа ингирили анга киши сёз нёгер болмагъаны ючюнмюдо, не билейим, баям, алай окъуна болур, печь кьатына кетип, алаша шинтикчикге олтуруп, бир эски кьара жыйрыкьны сёгюп кюрешеди, аузундан сёз чыгъармай.

— Сафар, санга бир хапарны айтыргъа бек эртден термилеме. — деди Кулина. — Алай, жюрегинги керексизге кыйнап кьоярмамы деп кьоркьама ансы.

Сафар кьолунда кьашыкьны ичинде шорпасы жартысындан эниште тигелеген агъач аякыгъа бошлады да, тобугъуна салынган жан жаулукъну кьолуна алып, аны кыйыры бла эринлерин сюрте, башын ёрге кётюрюп, тынгылагъанын билдире, Кулинаны кёзюне кьарады. «Айт, нек тынгылайса?» — дедиле Сафарны кёзлери. Кулинаны кёзлери уа: «Угъай, базынмайма», — дедиле...

— Да бай-сыйлы бол, — деди Сафар ёрге кётюрюле. — Кете барайым. Ахшы кечели болугъуз. Хайт дегиз. Кулина, кёзлерибизни чий этип тургъанлыкъгъа, ёлгеннге, саугъа да болушалмакъ. Белни кьатыракъ тартып, бир кесек кёл этерге керекбиз.

— Аллах бирди, жашчыкъ тюз айтады, — деди

Ханифа ёрге кѳобуп, этегинде халы кѳыйырланы ууучуна жыйып, отха ата. — Ол жашаса кимден да манга иги эди. Жашчыкѳны да сыйы тѳппемде болсун ансы, мени ол жарлы киши жарагѳан жериме не сабий, не кѳарындаш, не эгеч жарарыкѳ тѳйюлдѳ. Не этериксе, аллах берген кѳыйынлыкѳны кѳтюрмей жармайды. Бир да ол ѳлген кѳнден арысында кесими дунияда жашарыкѳ сунмай эдим. Аны ючюн а, кѳресе, не ашауубузну, не жашауубузну кѳймай тургѳаныбызны. Аллах бирди, ѳлген кеси жарлыды ансы, сау адам кесин ѳлтюрмейди...

Сафар эшикке чыгѳып тебиреди.

— Мен айтханнга кѳулакѳ салмай кѳйдунг, Сафар? — деди Кулина аны ызындан.

— Да, Кулина, бир хапар айтгырыкѳма дединг да, турдум тынгылап, алай аузунгдан бир да сѳз чыгѳармадынг. Айт, тынгылмайма, — деди Сафар. — Алай, тюзю уа, не айтырыгѳынгы билеме.

— Кимден эшитгенсе? — деди Кулина сагѳайып. — Ким айтханды?

— Кесим билеме, — деди Сафар. — Сени жюрегинг кѳыйналып тургѳанын да билеме. Мариям бери келирге уллу кѳллю болуп тургѳан сунма. «Аягѳынг киргинчи — тыягѳынг», — дегенлей болгѳанды ла, бери келген угѳай да, орамгѳа чыгѳып адамгѳа кѳрюнюрге окѳуна уялып турады.

Кулина, Сафар ѳмюрде аны эсинде болмагѳан халпарны айтханына сейир этди. Сора: «Керти окѳуна, — деди ол, — бизни быллай кѳнюбюзде, Мариям келип, кѳайгѳы сѳз нек берлик тѳйюл эди? Ол бизге нек эриширигел? Бушууну иши — бушуу.

— Тюзю уа, Мариям алыкѳа Дахирге окѳуна кѳрюнмегенди. Эртде окѳуна жашха, кѳартха да туура этип кѳояргѳа керек эди аны, — деди Сафар. — Алай кѳрдюнг, бизге болуп кѳалгѳан ишни. Кулина, мени дуния жашауундан бир зат ангылагѳаннга санай эсенг, бизни кесибизден кѳалмаса, Мариям келинлик аталлыкѳды...

Сафар, Мариямны махтагѳанына, Кулинадан уялды. Кулина уа турду тынгылап, сѳзню неден башларгѳа билмей.

— Хайда, кѳал, тынч кечели бол Кулина, — деди

Сафар. — Жукъдан керекли болуп, тынгылап турсагъыз унамам.

— Сафар, аллах бла тилейме, бир кесекге сабыр бол, — деди Кулина. — Мен кесим Мариямдан асыры уялгъандан жерге кирлик болуп турама. Барып кёрюрге керемем. Барыбызгъа да кёлю кюле болур. Бир бирлерин тутмагъан къарындаш, эгеч да манга не игилик этерикди дей болур. Мен аны аллай бир суюме, атам ёлмесин, келин деп окъуна айталлыкъ туююлме. Мен аны туугъан эгечиме санайма. Бу ишни болгъанына аллай бир къууаниганма, дуниягъа кесими жангъдан туугъан сунганма.

— Сау бол — деди Сафар, онг къолун Кулинаны имбашына сала. Иги болса, бизге, кесине да иги. Къал, ахшы кечели бол.

— Тохта, Сафар. Мен да бюгюн, тамбла эте, айтыр сёзюмю айтмай, заман озуп барады, — деди Кулина. — Сен сабийлени унутуп тура болурса деп, ичимде жаным жокъду. Аланы юсюнде манга тынчлыкъ бермеген бир зат барды...

Сафар башын энишге бошлады. Мудах болду ол. Сафар къолу бла Кулинаны билегин сылады да, аузундан сёз чыгъармай, кетип тебиреди.

— Сафар, сабийле кеси тукъумларын жюрютмейдиле, — деди Кулина. — Эшитемисе, сабийле Батырбиев деп жаздырмайдыла. Сафаровду аланы тукъумлары...

Сафар арбаздан чыкъгъан жерде буруугъа кючден жетип, анга тыянды. Къыш чилледе кёк кюкюреген таууш эшитилди аны къулагъына. Юйлени терезелеринден чыкъгъан чыракъ жарыкъ жюз тюрлю болуп кёрюндю аны кёзюне. Сафар къоллары, тобукълары къалтырай энишге ийилди да, ууучу бла бир къар алып, бетин сылады. Бёркюн тешип, башына сериуюн урма къойду.

Аны ол халин кёрген Кулинаны сууукъ къоркъутмады. Ол юсюнде жукъа басма жыйрыкчыгъы, эки аягъында быстыр чарыкълары бла чабып Сафарны къатына жетди да, кёкюрегине къысылып, къол аязы бла аны бетин, кёзлерин сылай: «Не этесе, Сафар? — деп жаны кетип сёлешди. — Къор болайым жанынга, не этесе? Мен нек къыйнадым сени...»

— Угъай, — деди Сафар солуюн кючден айлан-

дыра. — Жарсыма, эгешчигим, бюгюн этген игилигинги ёмюрде да унутмам. Къалай иги, акъыллы кызыса сен... — Сафар, Кулиняны къойнуна кётюргенлей босагъагъа дери элтди да акъыртын эки аякъ юсюне бошлады. Сабийлени тапдым. О, ха-хай, сабийлени тапдым! Сабийлени тапдым! — Сафар къолундан келгени чакълы бир кычырды. Анга къошулуп кычырдыла башларын къар басхан терекле, юйле да, башларында буз уюгъан кёлле, суула да къошуддула анга. Бир такъыйкъаны ичинде Сафарны ау чапхан кёзлери кечени кюндюзча кёрдюле. Юйлени терезелеринден чыккыгъан чыракъ жарыкъ арбазланы, орамланы кюндюзча жарытдыла...

«Сафар, насыбынги аллах алмасын!» — деп кычырдыла кыыш кечени чууакъ кёгюню жулдузлары.

«Сабийлени уа жокъмед да аллай бир насыплары!» — деди бийик сыртдан ауа баргъан ай...

Бюгече Сафарны санлары аллай бир женгил кымылдайдыла, кёк кенглигине учуп кетерге хазырча алай. Ол, эки аягъы жерге жетмей, хауада къалкып баргъанча, алай атлайды. Башы кёкде жулдузлагъа, бата баргъан айгъа жетерге аздан къалып тургъанча кёрюнедиле анга.

Бир заманда юч жулдуз бирсиледен айырылып, Сафаргъа жууукъ тигелегенча болдула. Ол къолларын кёкге узатады, алагъа жетерге кюреше. Сора жеталмагъанында, харх этип кюддю, орамны толтуруп. Сафар жулдузла таба дагъыда секирди... Айны ауанасы сырт башлагъа не къадар жууукълаша баргъаны сайын, жулдузла да Сафаргъа ол къадар къаршы келедиле. Сора Сафар аякъ бурунларына тохтап, кёкге дагъыда узалды. «Энтда да бир кесекчик. Берлакыгъа энигиз!» — деп кычырады ол.

Бир заманда жулдузланы бирлери къанатларын кенгиге керип, энишге уча келди да, бирси жулдуздан эсе жарыкъ жанды. Алай Сафар кёзюн ачып жумгъан тенгли бир заманны ичине ёчюлюп къалды. Кёкде бир тюрлю ыз къоймады ол. Адам къолу бла алып атханча, дуниядан гунч болду...

Сафар жарсыды анга. Ёчюлген жулдузгъа кесини бир уллу хатасы жетгенча, кёкге узалыуун, жулдузлагъа кычырыуун да тохтатады.

Сафар, биринчиден, Мариямны жолоучу болурун суймей, экинчиден, аны жанына тиерме деп кьоркьгъандан, сёв айтыргъа да базмай, кечесин аманны кебинден ашырды.

«Угъай, Мариям, жол узакъды, кюнле суукъдула. Сен кыйналгъан этериксе...» Сафар айтхан сёзле жалан да ала. Былайда, мен да барама деп кысханлыкъгъа Мариям кёп затны юсюнден сагъыш этди. «Ким биледи, Сафар мени сабийлерине кёргюзтюрге суймей эсе уа? Да ёмюрден ахыргъа жашырып жашаяллыкъ туююлдо. Угъай-угъай, гюняхын бош алама. Кертиси бла да, ол мени кыйналырымы суймейди. Сора халкъ да не айтыр. Бу муну ючюн ёле кёрюем дерле суймегенлерим. Да сора къалай болсун да иш?»

Да Мариям ол сагъышланы ичинден этип тургъан болмаса, Сафаргъа сёз да айтмады. Айхай да, Мариям Сафар бла бирге жолгъа атланып, аны къууанчына аны бла бирге къууаныргъа, атаны бла баланы бирге тюбеген сагъатларына къараргъа сюе эди. Ол сюе эди Сафарны да, аны сабийлерини да насыплы болурларын. Да энди ичинден чыкъмагъанлыкъгъа, Сафарны сабийлери анга Аминденми башхадыла. Мариям биле эди, Сафарны сабийлерин ёрелерине алтын этип жашатса да, Мадинахан берлик жылыгуну бералмазлыгъын. Алай ол, ёмюрюнде баууру бла жерге сюркелип айланлыкъ болса да, алагъа ёксюзлюк сынатмаз ючюн кюреширге уа хазырды.

Тюзюн айтхан заманда уа, Мариямны Сафар бла бир юй болургъа базындыргъан да ол ёксюз сабийлени хурметлери болгъанды. Мариям аланы юслеринден сагъыш эте келгенинде, Сафаргъа бир ташбауур адам тюшсе, жарлы сабийлеге ёксюзлюкню экинчи кере да сынатыр деп, жарсыр эди. Кеси Сафаргъа барлыкъма деп, жети жукълап тюшюнде болмагъан заманда этиучю эди Мариям ол сагъышланы.

Ол бла Мадинахан, бир тийреде ёсгенден сора да, татлы тенгле эдиле. Ариулукълары, адамлыкълары бла да бир бирге оздурмагъан. Ала туугъан эгечлеча, алай жапай келген эдиле. Энди уа не, ачы урушну зарауатлыгъындан халкъ чач-тюк болду эсе, ажал кёплеге замансыз жетип, тыпыр ташны сууутду эсе, саула

жашау дерсине, аны огъурсуз сынамына тѣзерге керекдиле. Сора аны боюнсасы Мариямны, дагъыда аны кибиклени боюнларына салынды эсе уа — тѣзерге керекди. Тѣзерге угъай, ол кыйынлыкъны хорларгъа керекди.

Мариям былай жете келген кыызчыкъ болуп, тойгъа-оюннга да къатыша башлагъанында, хоншуларында бир жаш адамны къатыны ёлгени кѣп заманнга дери аны жанын ашагъанлай тургъан эди. Бир бѣлек заманны ол жаш адамла нек ёле болурла деп сагъыш этип турду. Артда, арадан жыл чакълы заман озгъандан сора, этилген иш а Мариямны бютюн да сагъыш этдирди. «Ол къатыны ёлген жаш алгъан кыыз, къоркъмай, ёлген къатынны тѣшегинде къалай жата болур? Папам ёлмесин, ёлюп къалсам да этмезем ол ишни. Алайлай, ёлюк, кече бла келип, биргесине алып кетсе, ол заманда кѣрюрсе кюнюнго харип...»

— Да, кызым, — деди Жамий Мариямны сагъышларын бѣле, — мени сартын, Сафарны биргесине барырынгы тийишли окъуна кѣреме. Алай, кесинг кѣресе, бушуу болду да, аны чылмыгъы бла сени энтда да халкъгъа туура эталмай тургъаныбызны... Мен угъай демейме, кызым...

— Халкъгъа туура-таша болуп да, аллах бла тилейме, алай айтханыма айып этме, энди мен сабий кыыз туююлме, — деди Мариям, Жамийни кѣзюне къараргъа уялып, башын эниште тутханлай. — Нек эсе да жашыгъызны кесин жиберип къояргъа суюмейме...

— Мен угъай демейме да, кызым. Тебире. Бир да къоркъма, сиз келгинчи Аминни мен къолумдан ычхындырмам. Алай къарт не айтырыгъына бир тынгылагъыз ансы, жанына тиер.

— Жарнес кызы, эшитип турама хапарынгы, — деп сѣлешди Дахир тыш отоудан. — Мариям тюз оноу этеди. Барсынла экиси да.

* * *

Сафар сабийлерин излей ненча кере жолоучу болгъан эсе да, жолгъа бу жолча таукел, бу жолча ышаныулу атланмагъанды. Алай бир сейир сагъыш анга Мариям биргесине келгенин да унуттура эди: «Сабий-

лени ючюсю да сау болурламы? Жарлы сиз, биригизге бир хата болгъан кюннге тюбесем, кёзлерим къармалып къаллыкъ сунама. Билеме, быллай къыйынылыкъгъа тюбеген сиз да, мен да жангыз туюлююз. Алай, къалай эсе да, сиз бирсиледен эсе кёп къыйынылыкъ кёрген сунама, биргегизге кюле-ойнай тургъан анагъыздан кечеден тангнга айырылдыгъыз. Сора... сора... ахлуларыгъыз къыйын кюнюгюзде эшикге къыстап жибердиле. Къыралыма минг кере баш урама, къыйын кюнюгюзде атып къоймады эшикге. Кёп халпар эшитдим халкъдан, сиз къалай сюе эдигиз жууукъну, тенгни ичинде жашаргъа... Телисине жаншайма. Бир кишиге да этмейме айып. Жан татлыды. Аны бла кёп адам бет эталмайды. Хар ким кеси башы къайгъылы болуп тургъанда, мени сабийлериме къарамагъандыла деп, алагъа кёл ашайма... Къарындашым да жаннетли болсун, анга да жукъ айтмайма. Аны къатынына, къызларына да жукъ айтмайма, кишиге да угъай, къадарыма да чамланмайма. Жалан да манга бу къыйынылыкъланы кётюрюрге кюч-къарыу берген къудретге баш урама... Мариямны манга къызгъанмагъан къудретге да урама баш...»

Мариям кеси ёмюрюнде поездха бу жол бла экинчи кере мене эди. Биринчи мингенинде, тегерекге къараргъа, кёрген затына сейирсинирге да онг тапмагъан эди. Ол заман къыйын заман эди. Адам айтып къолундан келмезча алай къыйын. Бююн а акъ мангылайын терезеге тиреп, сахар, эл, суу, тау кёрсе да, сейирсинип къарай, дуняда кесинден насыплыгъа кишини да санамай барады. Ол бирде башын артха буруп Сафарны кёзюне къарайды. Ол заманда Сафар, аз ышарып, ариу акъ тишлерин ачады да, сора къолун элтип Мариямны къол сыртына салады. Дагъыда артха алады.

— «Я аллах, сабийле мени таныяллыкъ болурламы? — деди Сафар, башын артха тиреп, биягъы терен сагъышха кетип. — Тейри, Назир а унутмазгъа керекди...»

— «Да, Сафар, сен а унутмай турамыса да аланы бет сыфатларын?» — деди ол ёмюрюнде эшитмеген ауаз. Сафар анга олсагъат окъуна жууап берип къоялмады.

— «Сафар, саига сорама?» — деди биягъы ауаз.

— «Алан, не кьадалып тураса ким эсенг да? Кёрсем танырыкъма», — деди Сафар.

— «Ой, алай хажи болгъун. Сен кёргенинде таныялмагъанса сабийинги. Алай сабий жүрек а ангылагъан эди сени жылыуунгу. Артда, сен кетгенден сора, ызынгдан чабып жеталмагъан эди».

— «Не хапар айтаса? Къачан болгъанеди ол? Саңга сорама?!»

— «Къычырма, къарындашым. Былтыр сен кызычгъыңга тубец, аны бла сёлешген, ойнагъан да этип кетгенсе...»

— «Къайда?!» — Сафарны кызычырыгъына вагондагъыланы барысы да сагъайдыла. Мариямны уа жаны кетип, кесин Сафарны юсюне атды. Мариям Сафарны бетини, мангылайыны терлегенлерин жаулукъ къанаты бла сюрте:

— Не этесе, не болгъанды санга? Нек тынгылайса? — деп жүрексинип сорду. — Ауругъаныңг ишми барды? Нек тынгылайса, къан жаудурма ююме.

Сафар тынгылайды. Мариям а вагондагъылагъа кезиу къарай, хар кимден болушлукъ излейди... Сафар бир кесекден эс жыйды да:

— Мариям, тилейме къайгъы этме, — деди. — Тилейме, айып этме. Ниесе да былай къалкъыгъанча болдум да, бир сейирлик тюш кёрдюм. Мариям, тилейме, айып этме. Сафар къолун Мариямны имбашына салды.

— Э жаш, айыпды, халкъ бизге къарап турады, — деди Мариям... — Папам ёлмесин, жанымы алып къоя эдинг.

— Тутхан ауруумму болгъан сунганенг? — деп кюдю Сафар.

— Кет, сен а...

— Бир акъыллы сёз айтыренгми дейсе?

— Алан, хар сёзюме чалдиу этип нек бараса?

— Маринка, ойнагъан этеме, — деп Сафар Мариямны башын кесини кёкюрегине кысыды.

— Кет, ёлюп къалайым андан эсе, бу халкъ бизни телиле суна болур, — деп Мариям Сафардан ычхынып, терезеге жууукъ барып олтурду...

Сафар Туркестан шахаргъа биринчи кере келмей эди. Кёп айланган эди мында, жолда тюбеген хар адам да анга сабийлерини хапарын айтырыкъ сунуп. Уллудан, гитчеден да болушлукъ излей эди ол. Ёксюз сабийле тургъан юнью арбазына киргенинде уа Назир да, Ануар да, Марзият да аллына чабып, борбайларына чулгъанырыкъ сунуп, жеринден тепмей сюелген кёп кезиую болгъан эди. Алай аны ахшы муратлары тюшюндеча болуп, ётюрюк тюшге ийнанганы ючюн кесине айып эте, хар затдан да умут юзюп, артха, бу жерлеге ёмюрде да къайтмазгъа айтып кетген эди.

Алай ахшы умутлары энтда да келтирдиле аны бери. Ол бек алгъа сабийлерин эркелетип, тансыкълап, ызы бла уа аладан кечгинлик тилерик эди. Анча заманны ичинде аланы тапмай тургъаны ючюн тилерик эди ол кечгинликни.

«Сабийлерим мени атагъа санамай къояргъа да эркиндиле, — деди Сафар кеси кесине. — Эркиндиле. Туура алай этселе окъуна, мен алагъа айып салмаз эдим. Терслигими бойнума алып, жалыныр эдим балаларыма. Угъай-угъай. Ала алай этерик туююлдюле...»

Сафар, Мариямны кесинден эсе алгъаракъ ётдюре, сабийле юнью директоруну кабинетине кирди.

— Жууукъ болугъуз, олтуругъуз, сени уа къайда эсе да кёргенме, — деди директор Сафарны кёзюне жютю къарап. — Къайда кёргеними уа унутуп турама?

— Тамата, былтыр бери келип кетгенем, — деди Сафар бёркюн къол аязында ийлей, директорну кёзюне ышаныулу къарай, иги хапар айтырын кёзлери бла тилей.

— Айып этме, унутханма, — деди директор. — Сабийлерин излеп бизге кёпле келедиле. Къайсы бирин эсингде тутхун. Тюзюн айтсам, бизде сабийин тапхан адам болса, аны къууанчын кеси къууанчыбызгъа санап къоябыз.

Директор ёрге турду да, хуржунундан таракъ чыгъарып, чал чачын артха тарады. Сора мыйыкъларын къолу бла сылай сорду:

— Да бизде бир кере болгъан эсенг, энди уа не болушлукъ излейсе да, къарындашым?

— Тамата, мени сабийлерим сиздедиле, — деп Сафар секирип ёрге турду. — Сизделле. Тилейме, терк чакъырт бери.

— Сабыр бол, таланган. Олтур. Мен бир зат да ангыламайма.

— Тамата, сабийле сизделле. Аны дурусун билгенме.

— Тукъумларын, атларын айт, къарындашым.

— Батырбиев Назир, Ануар, аланы гитчелери Марзият.

Директор эшикге чыкъды да бир жаш адамны бир-гесине алып кабинетге кирип:

— Бизде Батырбиев деп сабий барды деп билмейме, сен биле эсенг, айтчы былагъа хапар, — деди.

Имбашларын жыйырды ол жаш адам.

— Мен мында тургъанлы быйыл тогузунчу жыл. Алай ол тукъум бла бир да адамгъа тюбемегенме.

Сафар ёрге турду да эки къолу бла башына жабышды. Ол заманда Мариям да ёрге туруп, Сафарны билегине жабышды.

— Да къарындашым, бусагъатда санга болушургъа къолумдан келсе эди... былай айтайым деп билмейме, — кесими бек насыплыгъа санар эдим, — деди директор. — Сен эр кишисе, кесинге аллай бир уллу кыйынлыкъ берме.

— Алан, сен сабийле башха тукъум ат жюрютелле дегенег да.

Сафар ол сёзлени Мариямны аузундан сермеп алгъанча этди. Кёзлери жарыкъ жандыла аны. Тили айланмай, директоргъа кёзлери бла сёлеширге кюрешди.

— Къарындашым, сабийлерин бир тюрлю бир белгилеринден, илишанларындан таныгъанла да боладыла, — деди директор.

— Тамата, мени сабийлерим Сафаров деп жазыладыла, — деди Сафар къургъакъсыгъан эринлерин тили бла жалай. — Сафаров деп...

— Сафаров барды бизде, — деди директор. Олсгъатдан Сафар шинтикге кючден чёкдю да, билеклерини къан тамырларын ууду. Аны ёмюрге чанчмагъан жюреги да жокълатды бюгюн кесин...

Ол жаш адам кзууулуп кетеди, Сафаровну чакырыргъа.

Мастерскойда ишин бардыра тургъан Назир, эшикден суху кирген жашха эс бурмады. Алай ол кыыстау келиуюн тохтатмай, Назирни аркъасына кыатылып:

— Шуехум, ишни кый! Тур ёрге! — дегенинде, Назир артха бурулду да:

— Не болгъанды? Не кыазауатха кыалгъанса? — деди.

— Селешме. Мени бла тебиреп кыал.

— Кыайры элтесе мени?

— Атанг, ананг келгендиле. Сакылап турадыла.

Назир жашны кёзюне кыарап, аз ышарып кыйду.

— Нек турса?

Назир ёрге туруп, юйню ичинде ары-бери жорюй кетди да, барып жерине олтурду. Мастерскойдагылары барысы да анга сейир этип кыарайдыла. Назирни эсине кёп зат тюшдю. Анасыны ахыр кечеси, атасыны урушха атланган кюню да кёз аллына келип тохтадыла. Андан арысында жашауу да эсине тюшдю аны.

Ануарны ахыр кюню уа аны битеу кыйынлыклары да хорлагъан эди. Кыалай огъурсуз кюн эди ол. Назир аны юсюнде терсликни бек уллусун кесине салады. Ол кеси кыарап тургъанлай келген эди Ануаргъа аман кюн.

Уллу аллах, жайны ариу кюнюне кзууанып, чабып айланган сабийни да кыалай ёлтюрген болур эди кёзю кыйып. Жаз башыны гюлюча чагъа келген сабийни. Марзият ол кюн Ануарны юсюне кыапланып кыалай ачы кычырыкы этип жилигъан эди.

... Сабийле кезиу-кезиу, алма терекни башына ёрлеп, хуржунларын гагуладан толтуруп тюшдюле. Аланы кёрген Ануар:

— Терекге мен да минеме, — деди.

— Кыой, аланы кёп ашаргъа жарарыкы тыйюлду, — деди Назир. — Ауругъан этериксе.

— Мен а ашаргъа сюеме, — деди Ануар, башчыгын да энишге тутуп.

— Тамбла мен санга кёп жыйып берирме, бюгюн а кый, — деп тиледи Назир. Сора кюолундан тутуп терекден узакыгъа алып кетди.

Бир кесекден Ануар, Назирге кёрюнмей, хуна арты бла терек таба кыутулду. Марзият да барды аны ызын-

дан. Бир заманда Ануар терекге ёрлерге кюрешди. Алай ол учхалап эки-юч кере да энишге тюшдю.

— Мен да гагула ашаргъа сюеме, — деди Марзият. Марзият алай айтхандан сора, Ануар бютюн да гиртчирик болургъа кюрешип, терекни баууруна жабышды. Аны аягъындан Марзият да кётюрюрге кюрешди.

Къалай этди эсе да, Ануар терек башына къутулду да, гагуланы жыйып Марзиятха-Марзиятха атды.

— Энтда да, энтда да, — деп кычырды Марзият. Алай бир заманда, жерге гагула угъай, баууру бла Ануар тюшдю...

Алай Ануар кымылдамады.

Марзият Ануарны женгинден тутуп:

— Тур хайда, ма Назир кёрсе урушхан этерикди, — деди.

Ануар тынгылап кюйдю.

Бир кесекден, тур деп, Марзият дагъыда тиледи. Алай Ануар кымылдамады.

— Охо, харип, Назир кёрсе, иги кюнюнго берир, — деди Марзият ёпкелеген ауаз бла. — Охо харип, мен а ма бусагъат барып Назирге айтайым...

Марзият Назирни тапды да, алгъа, болгъан ишни юсюнден айтыргъа кюркзуп, тынгылады. Сора чабып барды да, Ануарны биягъы жатып тургъанын кёрюп, ызына мычмай къайтды.

— Не ары-бери жортаса? — деди Назир анга.

— Ма, билемисе, Ануар терекден секиргенди да, энди уа къобаргъа унамайды.

Назир мыллыгын терек таба атды...

Ол да уяталмады Ануарны. Назирни, Марзиятны, битеу сабийлени кычырыклары да уяталмады Ануарны...

— Былайда сени сакълап не заманнга дери сюеликме? — деди ол жаш Назирге. Аны ауазын эшитген Назир элгеннен окъуна этди. Сора жашны кёзюне къарады да, огъурсуз сагъышладан къутулгъанына къууанган окъуна этди.

— Алан, сен кысып тургъанлыкъгъа, къайры барлыкъма мен, — деди Назир. — Мени атам, анам да жокъдула. Айтдырмай кюймай эсенг, анам кеси къолумда ёлгенди, атам а урушдан къайтмагъанды.

— Да бир киши бла къатын сизни излеп келип, сакълап турадыла.

Назир мудах болду, теренден ахтынды да:

— Керти да, бизни излей эселе, кимле болгъанларын билеме: Тата бла келиндиле, — деди. — Иги тегим кибики, мында жокъдула де да къой. Биз жангылгъан этгенбиз, ала сизни адамларыгъыз туююдюле де. Тилеген этеме сенден, алай айт. Мен ол адамлагъа кърюнюрге суймейме...

Жаш чурукъ тикген, жамагъан мастерскойдан чыкыгъанда, Сафар да, Мариям да, директор да арбазда сюелип тура эдиле.

— Не болдула? — деп сорду Сафар жанын къолуна алыргъа жетип. — Не болдула сабийле?

— Да биз жангылгъан этгенбиз. Ала арталлы да башха адамны сабийлеридиле, — деди жаш, Сафарны кезюне къарамай, башын бир жанына буруп. Жаш алай айтды да, Сафарны да, Мариямны да ахшы умутларын гьда бла уруп юздюрдю. Ой, къалай огъурсуз хапар айтды ол алагъа, кеп заманны кюреше кетип, кючден тиргизген отларын жукълатырча, жаш жюреклерин юшютюрча хапар айтды ол алагъа.

Сафар бу жол да тездю, ачлыкъны, къарауашлыкъны, артда урушну, ёксюзлюкню сынагъанда да ёхтемликлерин тас этмеген Кавказ таулача, сюелди бюгюлмей. Къыйынлыкъны кетюрюу эрни иши болгъанын биле эди Сафар. Былайда директорну, Мариямны къатларында ол къыйынлыкъгъа кесин бюкдюрсе, аланы кёллери кёлюр эди.

Алай аны аякъ бармакъларындан башлап, чач тюклерине дери бир къызыулукъ бийледи да, ариу сангырау этип къойду. Дагъыда бир кесекден аны ичин сууукъ къалтырауукъ алды. Суусапдан а тили тутулургъа жетди.

— Не хыликгъады ол, — деди директор, — быланькъымыды, огъесе, башхаланыкъымыды, ол тамата Сафаровха бери кел дечи.

— Тилеп кюрешгенме, къулагъына да алмагъанды, — деди жаш. — Мени атам, анам эртде ёлгендиле, мени жокъларча къаршы жууугъум а жокъду, — деп къойгъанды.

... Директор алларында, къалгъанла уа аны ызын-

дан мастерскойға кирдиле. Аланы кёргенде, ишлей тургъанланы барысы да ёрге кёпдула...

Назир сир болуп, Мариямны кёзюне аралып кьалды. Мариям андан кёзюн алмай, юй тубюнде эски бюскиюге абына да, дагъыда белин тюзете, Назирге жууукълашды. Назир а турду жеринден тепмей. Мариям Назирни бойнундан кьучакълады да, бетин бетине салып ачы кьычырыкъ этип жияды. Ол анда болгъан адамланы барысын да жиятды.

— Мариям, кьайдан чыкьгъанса? — деди Назир, женги бла кёзлерин сюрте.

Сафар жашны кьатына баралмай турду, санлары кьурушуп...

Мариям Назирни бетин, кёзлерин сылады да, башын Сафар таба бурду. Назир олсагъатда окьума танып кьоялмады атасын. Ол аны кьачан эсе да бирде кёрген бир адамына ушатды.

— Жашчыкъ, танымаймы сюелесе? — деди Мариям.

Назир ал ботасын тешип бир жанына быргъады да:

— Атам! — деп кьычырды.

Назир айтыргъа кёп жылланы термилген сёзюн тауланы, ташланы да аркъалары титирерча алай кьычырып айтды.

— Балам! — деген ауаз да кьошулду анга... Бюгюнню кьууанчны, тюненеги бушууну да шагъаты болгъан жылы жиямукъ жууду саз бетлени.

АХЫР СЁЗ ОРНУНА

Бу повестни жазылып 1978 жылда бошалгъаннга санай эсек, биз хапарын айтхан ишге отуз жылдан атлагъанды. Андан берисинде повестни жигитлерини жашауларында да кёп тюрлениуле болгъандыла.

Мындан алда Нальчик башында солуп тургъан Сафаргъа тубегенимде, хапарны толусун ол айтхан эди: Амин да, Назир да, Марзият да толу юй болуп, сабийле ёсдюредиле. Мадинаханны бла Ануарны да жангы жетген кезиулери. (Сафаргъа бла Мариямгъа туугъан эки сабийни атлары алайды).

Дахирни бла Эргеш агъайны соргъанымда, Сафарны кёлю толду...

— Энди аланы орунларына сиз жашагъыз, — дедим Сафарны жапсарыргъа кюреше. — Ёлюмню хорларгъа кюч жокъду...

Жамийни саулугъуна, кеси бла бирге жашагъанына кьууана эди Сафар.

Мен Харунну юйдегисинден хапар сормадым. Алай ол кеси: «Татаны юйрю да тынчды», — деди.

Жалан да Раузатны кьадары белгисиз эди Сафаргъа: «Раузат башха элге кёчюп кетген эди. Мен аны кёрмегенли жыйырма жылдан атлагъанды...»

Раузатны да ёчюлмесин кьобуз тауушу. Энди бир киши да сынамысын кьыркъынчы жылладагъы тёллю сынагъан зарауатлыкъны.

ЖУЛДУЗЛУ ТАУ

Социалист Урунууну Жигити,
«Молибден» рудникде магдан кызыну айтхылык устасы Шарафуддин Моллаевха атайма.

I

Ким биледи, Идрис аллай бир кыаты болмаса, мен бу терен дорбунга бу жол да кирлик болмаз эдим. «Керим, сен, журналистсе, кел да, биз ишлеген жерни да бир кёр, — деди да турду Идрис. — Сейир этеме сизге, бир жылгъа Москвадан окъуна ненча адам келеди бери. Сен а жыйырма жылны кезюне бир да угъай. Айыпды, шуёхум, айып...»

Идрис бир кесекни тынгылады, кыонгур тауладан кезюн алмай. Сора жол жанында сыйдамбет, кыара ташха онг аягын салды да, энишге ийилип, жингиригин тобугъуна тиреди, ызы бла ариу жюльоннген кенг сакъалын берчли кыол аязына жюкledi. Дагъыда, кеп турмай, белин ёрге тюзетди, сары иегичиклери аз билиннген акъ келегини женглери ёрге кыайтара, ышаргъан заманында алтын тишлери жылтырай айтды:

— А-а, ангылайма. Къорккъгъан этесе. Сен уллу, этме алай. Мен шахтада ишлегенли жыйырма жыл болады. Сау жашагъаныбызгъа эфендини дууасы болушхан сунамыса? Мен ёлгенден сора, дунияда кесинг къалып, не этериксе. Эригирсе менсиз. Кесинги артыкъ суююучю болма.

Идрис ол сёзлени, уллу акъ тишлерин ача, ышарып, лакъырда халда айтды. Алай, мен уялдым. Кёлсюзлюгом, хомухлугъум ючюн уялдым. Тюзюн айтсам, мен шахтагъа къорккъгъандан кирмей да турмайма. Къалай эсе да ишин этмегенликден сунама.

— Керим, иги къарындашым кибик, тамбла эртденликге хазыр бол, — деди Идрис, ауур къоллары бла имбашыма къатыла.

Ол мени тынгылагъанымы жаратмады: — Кесинг ыразы туююл эсенг, къысмайма, шуёхум. Жанынг суйгенлей.

— Алан, сен кесингден къорккъакъгъа нек санайса мени? — дедим. — Шахта да дорбунча бир зат болур. Мен ичлеринде айланган дорбунланы сен тюшюнгде да кёрмегенсе.

— Ой хажи болгъун. Сени залим адам болгъанынгы эртдеден билеме. Партизан отрядха таматалыкъ этген заманында айланган болур эдинг дорбунлада. — Идрис, къоюн хуржунундан тарагъын чыгъарып, аз чал ургъан, жукъа чачын артха тарады.

— Не хыликгя этесе? Партизан болмагъан дорбуннга кирмеймиди?

— Жанынга тиймесин, ойнагъан этеме, — деп Идрис кенг сакъалын имбашыма тиреп, эки къолун эки жаным бла узатып, сыртларын тюк басхан бармакъларын чалдишдирип, мени жерден ёрге айырды да, тегерек айландырып, дагъыда жериме салды.

— Урушха дери атамы къарындашы туруучу дорбунну хапарын айтама мен. Ол анда колхоз малланы тутуучу эди. Элге келсе, аны атына минип, Ташкёпюрге дери барып къайтыучу эдим. Уллу тор къашагъа минип, орамны ёрге айлансам, битеу халкъ кесиме къарагъан сунуучу эдим. «Керим, сакъ бол, чапдыргъан этме, къатыаууз гяуурду, алып къачмасын», — дер эди Апак. (Аты Ахмат эди. Юйдегиле уа барысы да, къарт атабыздан къалгъанла анга Апак

дечую эдиле). Урушдан кьайтмады Жыйырма бла юч жылы да толгунчу жутду Герман. Апак бла кьошха барсам тёрт-беш кюн тургунчу юйге кьайтмагъанма. Тилеп, хар жолдан анга кесими дорбунну ахырына дери элтдиргинчи кьоймаз эдим. Аны ичи кьышхыда — жылы, жазгьыда уа, болмагъанча — салкын. Бююнча эсимдеди, жазгьыда дорбунну ичинде сакъланган этни арталлы да бузулмаучуеу. Анса уа, кьалай сууукъ суучукъ тамычу эди аны башындан...

* * *

Идрисге сёз бергенден сора толтурургъа керек эдим да, эртденликде кьонакъбайларымдан алгъаракъ окъуна кьопдум тёшекден. Жай эртдени — болмагъанча чууакъ. Мен жолгъа атланыргъа кюнню тыякълары да тау этегинде кьалын агъачны ичин жыра, энишге тигелеп, бауурларын ёзеннге салып тохтадыла. Канат жолла уа бизни ёрге, кюнню кёзюне жууукъгъа алып кетдиле. Гитче шахарчыкъ, ёмюрлюк жолючулукъдан арымагъан Бахсан суу да ёзенде кьалдыла.

— Ма киши десенг, — деп Идрис манга жарыкъ тюбеди. — Керим, бери атла. Сен тёртгабайчыкъ болуп келгенликге, бизде ата кьарындашынгы дорбунунда сют башха жылы галаулары бушто этип ашагъанча болмаз. Акъ кёлекчигинги, галстукчугунгу да теш да, бу кийимлени кий.

Идрис аягъымдан башыма дери кийиндирди мени. Темир бёрк а башымы имбашларыма алгъындан эсе жууукъ элтген сундум. Мангылайында да уку кёзюнден уллу болмагъан чырагъы да бар бёркню.

— Кюзюге кьарама ансы, кесинги кёрсенг, эсинг аууп кьаллыкъды, — деди Идрис. — Сиз тизгинчигизни жыйгъандан адамгъа ушап айлана кёреме. Ант этейим, пленнге тюшген апонду кибиксе. Кёзчюклеринг да гитчечикле болуп. — Идрис ол сёзлени айтхандан сора кьарнындан тутуп кюлдо да: — Оллахий, ойнап айтама, биягъы сени жанынга тиймесин, — деп эки кьолу бла кёкюрегимден тутуп, ары бери силкиндирди. — Тебуре аллымда...

— Тёгереди, башы да кьаты бегитилген бир арбачыкъ-

гъа миндик. Аны жеринден тепгенин сездим. Алай къайсы жанына баргъаныбызны уа ангыламадым: ёргеми, энишгеми, огъесе тюзюнлейми. Алай, жомакъланы жигитлерича, бир башха дуниягъа ташайып баргъаныбыз а даулашсызды.

... Керти да башха дуния. Биз жашагъан жерледен хар неси да башха. Ма айтайыкъ: бизде жулдузла кёкде чыгъадыла. Анда уа къаяланы къабыргъаларында. Кеслери да бизни жулдузлагъа ушамайдыла. Къозутхан этгенча, бирде кёз кысарла, бирде уа ачарла. Вир такъыйкъаны ичине кёп тюрлю бола эдиле кеслери да: бирде жашил, бирде кыызгъылдым, дагъыда бир башха тюрсюнлю. Жашау, иш дегенинг а бизден башха туюл: поезд жюрюйдю. Алай вагончукълары алашачыкъла. Дагъыда мотор, адам тауушладан топпа-толу дорбунну ичи. Дорбуннуму дейсе? Тейри, кысыр къаяны ичин сахар сунарса.

Бу затланы кёргенимде, геолог жашны кесини къарт атасы бла даулашхан кюн эсиме тюздю.

— Сизни окъутханла да, сиз да аман сагъатлы болугъуз, — деген эди жюз жылгъа жууукъ заманы сюрген къарт, акъ сакъалчыгъын глош тыякчыгъына тирей. — Не хата этген эдиле бу жарлы таула сизге. Болгъанны чанчакълап, берекетибизни къурутдугъуз. Мал кютер, бичен чалыр жер да къоймадыгъыз. Сау колхозну малы Къоргъашинли тауну тийресинде кечиниучю эди. Сизни хатагъыздан колхозубуз да къуруду. Мени кёзюм жетип къараялмайма, энди Къоргъашинли тауну башындан жонуп башлагъан хапарыгъыз барды. Ант ызыгъыздан болгъанды, ариу жер бла тенг этип къоймасагъыз.

— Атам, биз тауланы байлыкъларын алабыз.

— Не байлыкъ хапарды ол? Мал, бичен болмагъан жерде бир заманда да байлыкъ болмагъанды. Не зат къаза эсенг да, аны ашап жашачы, киши эсенг. Кёресе да, жангыз гылжабызны кыыстаргъа жер тапмай тохтагъаныбызны.

— Атам, биз къазгъан байлыкъдан кырал кёп зат ишлейди. Айрыпланла да, космосха учхан кемеле да андан ишленедиле. Ой, молибден жарагъан затланы бир жолгъа санап бошаргъа кыыйынды, атам.

— Ёмюрюмде айрыпланига минмегенликге, жюз

жылны мен да жашайма. — Къарт бир кесекни тынгылады, башын ёрге кётюрдю да, сакъалын эки къолу бла кезиу сылай, айтды:

— Энди биз не кёп жаншасакъ да, сиз кесигиз тутханын сюрлюк болурсуз. Сабет пласт ыспас этиучюдоден болугъуз. Алай, жашым, мал болмагъан жерде байдыкъ да, берекет да болмазлыгъын а унутма...

Къарт ёмюрлюк тауланы тёппелерине, чабырларын таш кесе, кёп ёрлегенди. Ол халда мал да кютгенди, алайлада. Болса да, кёрмегенди жашы бардыргъан ишни. Ёмюрлюк къаяланы тюрбюнде тамашалыкъны. Аны юсюнден хапарны жомакъгъа санагъаны да аны ючюндю.

Бюгюн мени ыспасым да Идрисгеди. Бу повестни жазаргъа нюзюр этгеним да аны хайырынданды. Хар сёзюм, хар тизгиним — битеу жазгъаным керти ишни юсюнденди. Къошаргъа, къоратыргъа да жокъ амал. Идрис керти адамды. Кёзбауну, жойкъулланыуну кёрюп болмагъан. «Сени шахтагъа мени юсюмден жаз депми чакъыргъанем», — дегенни айтып, тырман этип, юсюме сюеллигин да билеме. Алай Идрисни, аны нёрлерини юсюнден жазгъан повестим жукъгъа ушаса, шухуму тырманына уа тёзерек. Ачыкъ сёзюм бла жанларына тиерге да болурма бирлени. Чибинлесинле, кечгинлик а тилерик тюрююлме.

II

Ол эллиуюнчю жыллада болгъанды. Идрис, атасы анасы этмеген ишни этип, шахаргъа кёчгенине сокъуранды. Сабийле — ууакъ, жашаргъа юй — жокъ. Ишлеген къайда этеригин да билмейди. Бери келип тохтагъандан сора, Идрис этген ишге Азиза да ыразы тюрююндю. «Тура эдик жата, къайдан чыкъды бу хата», — деди ол эрине. — Бизни кибиклегем керекди шахарда жашаргъа. Билимбиз, уллу иш усталыгъыбыз жокъ. Бек махтанганынг — хуна къалагъанынгды да, аллах бирди, мында ол да жарарыкъ сунмайма. Быллай бийик юйлени къаларгъа къолунгдан келлик тюрююлдю сени. Бош тынгылайса, мен а къайда жубанырыкъма. Айт, аллахны суйген къулу? Жанынга тиймесин, Идрис, ёмюрде кёзюнге къарамам,

бизни элибизге жыймасанг. Мен бу жерде жашаял-лыкъ туююлме. Сабийлерими ауруулу этерикме. Шеша сют алыр ючюн сау сагъат сюелесе тюкенде. Юйюнде айран уютургъа онгу болмагъан не жашауду ол...»

Азизаны къара чолпан кёзлери эрине мудах къарадыла. Идрис а къол бармакълары бла кесин жубата, къалын къашларын бирге жокку этеди. Азиза имбашларына атылып тургъан акъ къолан кишмир жаулугъуну къанатларын кёкюрегине тарта, эшикден кирген жерде къабыргъагъа къысылып салынган эски къюбюрню юсюне олтурду.

Кеси ёмюрлеринде кёзюнг къара болсун деп сёлешмегендиле Идрис бла Азиза бир бирге. Бюгюн а турадыла: Идрис Азизаны да, сабийлерин да апчыханьна, Азиза уа эрини юсюне сюелип, ачыкъ сёлешгенине жарсып.

— Эт оноу, артха къайтайыкъ да, мындан кеч болгъунчу, бахчабызны да салайыкъ. Эл къюкюлюго болмайыкъ, — деди Азиза.

Идрис, сабыр атлай, Азизаны къатына келип, къюбюрню бир къыйырына олтурду да, башын аны имбашына тыяндыра айтды:

— Къалай этерге да билмейме. Энди элге къайтып барсакъ да айыпды. Не айтыр халкъ? «Бир уллу ала-мат боллукъ сунуп барасыз да, барыгъыз. Кёрюрсюз анда жашауну да, кёп турмазсыз, къайтырсыз», — дегенлерин эшитгенменг, бизни ашыра чыкъгъан къартланы? Бизни кибики адамладыла мында жашагъанла да. Ёлмебиз. Бир жерге ишге тохтасакъ, адамла бла, сахарны жашауу бла да шагъырей болурбуз. Болса да, сен тюзсе, Азиза, элден жийиргенгенибизни аман этдик. Шайтан алдады. Не этериксе, къадар алай болур эди. Жашау кеси кесин кёргюзтюр.

Идрис бёлек заманнга тынгылады. Сора: «Телилик этдим, болмачы адам бла демлешип, — деди кеси кесине. — Биреуге кёлкъалды этгенликге, элимден, эллилеримден да нек жийиргендим? Терслик кесимдеди. Анга аллах шагъатды. Жашлыкъ этмезге керек эдим. Жашлыкъ десем да, энди эки къурман а мен да кёргенме. Терсни, тюзню бир биринден айырып заманым а жетгенди...»

Ол сёзлени айтхандан сора, Идрис ёрге турду да, башын терезеден тышына къаратып, тау этеклеринден

ургъан кырдык ийисге, бир бирлерине эжиу этген къанатлылагъа тынгылай келип, сагъышлары узакъ жолоучулукъгъа атланып кетгенлерин сезмей къалды...

... Жыйылыу бошалгъандан сора, Малик Идрисни къолтугъуна кирди да, сёз нёгер бола, аны халкъдан айырыргъа кюрешди. Аллах кёргенден, Идрис аны бла барыргъа суймеди. Арыгъанын билдире, ауур атай, тынгылауну басып кетип къалыргъа умут этди. Алай Малик сёлешгени бла чой бурнун тартханы кезиу бола, ушакъны теренден теренине кире, Идрисни кесине тынгылатды.

— «Алма терегинден кери кетмейди», — деп эшитгенмисе, шуёхум, — деди Малик Идрисни аркъасына къатыла. Идрис жукъ айтмады. Жер да, къарангы кече да тынгылауну ийгенлей турдула. Олду Маликни къанын бютюн да къайнатхан. Жюрегинде болгъанны тышына төгерге къоймагъли.

— Къарайма да, мени бла сёленирге суймейсе, — деди Малик, къара дугъум чачын артха тарай. — «Алма терегинден кери кетмейди», — деп эшитгенмисе?

— Терекни башына минип иги къакъсанг, алмалары узакъ кетерге да болурла, — деди Идрис.

— Ёмюрден бери да халкъда жюрюген сёзлени тюрлендирирге кюрешген, бек тамашалыкъ адамса, шуёхум, — деди Малик, Идрисни кёзюне жютю къарап.

— Аланы магъаналарын ангылайма, — деди Идрис, тамагъын ариулай, шош ауаз бла. — Болса да, сен ол сёзлеге нек къадалгъанынгы уа ангыламайма?

Малик гымых ишленген мыйыкъларын артха сылады, кенг акъ мангылайын жыйырып, бир кесек сагъыш этди да, сора айтды:

— Бир къауумла мени атам бла кюрешгенлей турдугъуз. Арталлы да хатасы болмагъан адам бла. Ол кеси ёмюрюнде халкъны аллында къуллукъ этип келгенине кюйюкленип этгенигизни билмегенми суна эдигиз? Ол сиз айтханча, жандауурсуз адам болса эди, элинги жартысын думп этеред.

— Этген хатасы кёлюнге ётмеймиди? — деди Идрис.

— Совет властны душманларыны башларын сыла-самы сюеенг?

— Ол заманда хатасы болмагъан кёп адам жокулгъанды. — Совет власть ючюн жанларын-къанларын да аямагъан адамла.

— Аны уа тюз да биргелерине айланганча айта-са.

— Аны алайлыгъын битеу халкъ биледи. Ол заманда этген аманлыкълары аз кибик, аллайла бюгюн да кеслерине тап тюшюрюрге кюрешедиле.

— Мени атамы юсюнден жазылычу письмоланы магъаналарын айтаса, — деди Малик, тюр эрнин чайнай. — Адамны юсюнден былай уруп айтып къояр ючюн, ишни тюзюн, терсин ангыларгъа керекди.

— Мен сени атангы юсюнден бир жерде бир жангыз харф тартмагъанма. Эл жыйылгъан заманда сёлешип, ишни юсюнден ачыкъ айтычуму уа сен да эшитгенсе.

— Аман адамла юргенликге, атам ёмюрюн къул-лукъда ашыргъанды. Колхозну битеу малчыларына оноу этди, иши алгъа бармагъанды деп айталлыкъ туюлсе. Председателни экинчиси болуп турду, тама-тадан эсе, аны намысы бек жюрюдю. Жюрек ауруулу этдигиз да, сюрдю да кетди. Бюгюн а манга чабасыз. Мен эл Советни таматасыма. Къуллукъчудан — къул-лукъчу, сюрюучюден сюрюучю тууа эсе, менде не тер-слик?

Идрис кюлдо.

— Бош кюлесе, элге не кереклисин, сени тенгли бир биле болмаммы? «Эл ёсенди, школубуз тарды. Аны юсюнден жарсымагъан жокъду. Эл Совет а тынгылайды. Маликни уа чыракъ бла излесенг да табарыкъ туюлсе элде», — деп сёлешесе халкъны аллына чыгып. Аузунгу тыйсанг да тыярса, тыймасанг да исси къапдырырма.

— Ол заманла кетгендиле, шуёхум, — деди Идрис, сёзюнде, халинде бир тюрлениу болмай. — Кесинг айтханлай, сен элни оноучусуса, аллай ыспассыз сёзлени айтыргъа айыпды.

— Хар зат ючюн да, бирсиледен артыкъ сени къарнынг нек ауруйду? Былай халкъ жыйылгъан жерде санга тил битип нек къалады? Айтчы, не дертинг барды бизге?

— Малик, акъылсыз, сёзле бла кюрешме. Элде ишиги болсун дегенлигиме, бир уллу дерт тутхан суна эсенг, жангыласа.

— Къоймайса жашаргъа. Атама къара сабан сюргенлей келдинг, энди манга этгенинг да алай. Не излейсе бизден?

— Элде хар зат да иши болурун сюеме.

— Не къуллукъчу туйюл, не депутат туйюл, эл ючюн сени къарнынг нек ауруйду? Айт, аллахны суйген къулу? Хуначыса да, ишинги бардыр. Хакъынгы заманында бермеселе, кел да манга тарыкъ. Болушурма. Не керекди андан сора санга?

— Мен билмегенликге, сени жүрегингде кёп зат къайнай кёреме да, — деди Идрис, ауазын кётюрюп. — Бир кесек эс жыймасанг, халкъ аякъ урдурмаз. Керексиз кёл ашауунгу къойгъан эт. Алай болмаса, къуллукъчудан къуллукъчу туумай къалыргъа да болур.

— Къуллукъчудан къуллукъчу туугъанды, энди аны артха къайтараллыкъ туйюлсе. Алай элден а экибизден бирибиз кетерге керекбиз.

— Сизни адамлыгъыгъызгъа сукъланып жашагъан сунма, Малик, — деди Идрис, къалпагъын тешип къолуна ала, — къайры барсам да сабийлериме гыржын табарма. Санларым саулукъда кишиге жалынам. Сау элден эсе кесин суйген, халкъдан кесин акъыллы сунган къуллукъчуланы къатларында жүрегим жарылгъандан эсе, кенгирекде тургъаным игиди. Элге оноу керекди. Олду манга тынчлыкъ бермеген. Олду мени сизден искилтин этген... Алай эсингде болсун, элден кетсем да, сенден къоркъуп угъай, жийиргенип кетерикме. Кесинг айтханлай, биз юрюп тургъандан не хайыр, иште тюрлениу болмаса.

— Айтханынг чапыракъдан ётмегенин да биле тургъанлай, нек кюрешесе, аллахны суйген къулу?

— Озма, Малик, — деди Идрис, — озма. Бойнунг бёркюнго кётюралмай тургъанын да кёрюрсе. Къарным гыржындан тойгъанды деп, эсирме. Халкъ сени эл Советге председатель этди эсе, сен элни жашаууна кимден да бек къайгъырыргъа, халкъ жыйылгъан жерде кимден да акъыллы сёлеширге керексе. Алайсыз, къытайча, дёрденчигинги бери тургъузуп айлансанг, эшик артына атылырса да къалырса. Халкъ, къууандыргъаныча, мудах да этер.

Малик, Индрисни айтханын артыкъ къулагъына алмагъан сундурургъа кюрешди эсе да, тынгылагъан а этди. Бёлек заманны жукъ айтмай келгени да аны ючюн болду...

— Не таукел этдирирге кюрешсенг да мен мында жашап къаллыгъыбызгъа ийнанмайма. — Азиза сёлешген заманда Идрис элгеннген окъуна этди. Къайда эсе да башха дуниядан къайтып келген сунду кесин.

Идрис терсликни кишиге да салмайды. Малик бла даулашханы ючюн да кёчмегенди элден. Сора нек ташлады туугъан элин? Аны юсюнден бир адам да сормасын анга. Айталлыкъ туююлдю элден нек кетгенини сылтаун.

Идрис бир кесек эс жыйып, юй тубюнде ары-бери етлады. Азизаны къатына келип, аны чачын сылай айтды:

— Да ёмюрден ахыргъа мында нек жашайбыз да. Энтда да къайтарып айтама, заман кесин кёрюзтюр. Энди, келгенден ары уа, бир тура турайыкъ. Эртде, кеч болса да элге къайтырыгъыбыз а даулашсызды. Хау, ол боллукъ ишди. Атасыны-анасыны тыпыр ташы бла ойнагъан иги туююлдю. Ол айыпды. Аллай адамны халкъ эшек атха миндиреди.

* * *

Идрис сабыр сёлешгенича, сабыр атлай чыкъды тышына. Азиза уа терезеге къапланып, Идрис баргъан жолгъа къарагъанлай турду. Жаш заманында къараучу эди ол Идрисни ызындан алай — анга туберге, ушакъ этерге халкъны сёзюнден къоркъуп. Азизасыз дунияда жашауу жокъ эсе да, Идрис да анга кеси муратын айтыргъа термиле ашырыучу эди кюнюн.

Идрисни биринчи письмосу Азизагъа бюгюн да аны ючюн багъалы болур. Азиза юйде кеси жангыз къалгъан заманда ол письмону кюбюрню бек теренинден чыгъарыр да, къайтарып, къайтарып окъур. «Азиза, аллах бла, заман бла да тилейме, урушма манга. Муратымы уа айтып ангылаталлыкъ туююлме. Сюймекликни юсюнден тенглерим хапар айтсала, ийнанмаучу эдим. Бу адамны тели этерик иш кёреме да. Андан сора жазаргъа сёз тапмайма».

Азиза, письмода ол тизгинлени окъур да, аны ариу

бюклев, дагъыда жерине салыр. Кюбюрде андан сора да кѣпдюле письмола. Суймекликни отун тиргизген, жангы юйюрге мурдор болгъан письмола. Болса да, ала Азизаны эсине суймекликни отуна суу къуяргъа кюренген адамланы, кесини хомухлугъундан аллайла Идрисге жетдирген къыйынлыкъны да эсине тюшюредиле. Азиза юч сабийли болгъандан сора да ол иш эсине тюшсе, асыры уялгъандан, Идрисни кѣзюне къараялмай, апчыр. «Къаллай огъурсуз иш болгъан эди», — деп кеси кесине шыбырдар.

Идрисни бла Азизаны арасында жол къыдыргъан письмола эки жаш жюрекини ахшы муратларын бир бирге ачыкъ этгенден сра да, артда, экисине да бир бригадада ишлерге тюшгенде да, тюбеген заманларында суймекликни юсюнден айтмай, заманларын алай ашыра келдиле. Ала сунмай тургъанлай, бирге тюбеп къалсала да, узакъдан саламлашып кетер эдиле. Артда, Азиза узайгъандан сора, Идрис кеси кесине былай айтты урушур эди: «Мен этбашма. Аузум, тилим, башым да болмагъан диммома. «Мадарымсыз», — деп тенглерим манга тюз айтычудула. Нек сѣлешмейме мен Азиза бла? Муратымы нек айтмайма, кѣзюне къарап?..»

— Не бек жашырсанг да, билеме, — деди бир жол тенг къызы Азизагъа. — Папам ёлмесин, мен сенича этмез эдим. Жюрегимде болгъанны сенден жашырмас эдим. Нек букъдураса Идрисни суйгенинги?

Азиза андан биринчи тюбеген адамынданча уялды. Къысха къара чачы, акъ мангылайына тѣгюле, энишге къарап алтын жюзюгюн назик бармакъчыгъындан чыгъара, дагъыда артха сала, кесин булжутханлай турду.

— Сени ишинге мен чырмауму боллугъем, — деди биягъы къыз.

— Айшат, айып этме. Къалай боллугъун алыкъа кесим да билмейме.

— Не биллиги барды аны, — деди Айшат. — Сен Идрисни суйгенинг кертиди да? Папам ёлмесин, ол да сени ючюн ёле окъуна турады. Кет-кет, жанымы аллай эр киши алады. Мен ангылап турама, ол, сени къатынга келгенлей, асыры уялгъандан бурун сырты терлеп башлайды. Не буюгъур кереклиси барды? Къатын алгъан ангамы тѣреди?

— Айшат, не бек суйсем да, кеси аллыма бу иш-ни уруп этип кьояллыкъ тьуйюлме.

— Суйсенг алай этерсе да, папам ёлмесин, дуня-нгы унутуп этерсе. Аллай жашны кьолунгдан бир да ычхындырма.

Азиза чачын мангылайындан артха сылады. Сора кёзчюклерин бир кесек кьысаракъ этип, мор огъары жаныны баш тьуймесин теше, айтды:

— «Жанымы аллай эр киши алады», — деп буса-гъатда сёкген эте ушай эдинг да?

— Мен уялчакълыгы ючюн айтама ансы, аллах бергiedi, бек суйгениме аллай жашны. Орамны былай бир озгъаны окъуна барды эл багъасы. Сыфаты уа сурат кибик. Папам ёлмесин, Идрисни санга кьыз-гъанган окъуна этеме. Сен уяла эсенг, мен айтайым... «Былай этип, бир бирге термилип нек турасыз?» — деп. Ахыр этиллик иш эсе, не созуп туруп кереклиси барды муну?

Азиза илипинни жагъасына олтурду да, эки чу-ругъун тешип, аякъларын суугъа сугъуп, Айшатны кёзюне къарап аз ышарды. Аны ариу эриндери, акъ бети, къара кёзлери да бирча ышардыла. Ол назик бармакъларын бирге къаты кьысды да, ууучу бла или-пинден суу алып, Айшатны юсюне чачды.

— Папам ёлмесин, мен а алай эте турмам, бу уял-магъан кёзчюклеринги суу тьубюнден къаратырма, — деп Айшат Азизаны кесини къулачына жыйып, ба-шын суугъа сугъаргъа кюрешди. Азиза андан кьуту-луп, жалан аякълай бир жанына къачды. Алай, Ай-шат аны ызындан жетди да, помидор бахчаны къыйы-рында чалынып тургъан чий кырдыкга сыртындан са-лып: «Къутулчу энди, алай жигит эсенг, — деди. — Папам ёлмесин, сен суймеклик жыр айтхынчы иерик тьуйюлме».

— Кет, э кьыз, мен ёмюрюмде жыр айтмагъанма.

— Айтмасанг а туурса ма былай.

— Ёмюрюмде жыр айтыргъа эниклеген окъуна этмегенме. — Азизаны бети жинкча кьызарды.

— Идрисге этген жырчыгъынгы айтсанг иерикме.

— Кет, э кьыз, аны эшитген не айтыр.

— Тур сора былай.

— Кет, бирле кёрселе айып этерле.

— Не бек да кёрсюнле, сен жыр айтхынчы иерик туйюлма.

— Турма кьой ёрге, айтырма.

— Угъай, сен сенгирчгени энди ийсем, туталлыкъ туйюлма.

— Э кьыз, не айтырыкъма?

— Не суйгенг да айт. Былай жюреклени тарарча суймеклик жырчыкъ айт.

Азиза бир кесек заманга дери тынгылап турду да, сора добар эринчиклерин кьымылдатып, кеси кесине мурулдады.

— Угъай, — деди Айшат, узун бармакълары бла Азизаны дыгъыл эте, — манга эшитдирип айт.

Азиза асыры кюлгенден, узун кирпичлеринден жиямукъларын сюрте, солууун теренден ала, назик нуазчыгъын узакъгъа соза жырлады:

Жашла чалгъы чалалла,
Къызла дырын жиялла,
Ата, анагъа гюняхды,
Суйгенледен тыялла.

Жашлагъа бек жарашад
Керохла бла къамала,
Суйгенледен тыялла,
Атала бла анала.

Азизаны сагъышларын тамата жашчыгъы Абдуллах бёлдю: — Мама, ма билеме, папам бюгече мени бла жатмагъанды, — деди жашчыкъ. — Сора нек ётюрюк айтады ол а. Ма жастыгъы сени ундуругъунга салынып турады да.

— Ётюрюк сен айтаса, жашым. — Жастыкъны сен жерге атып тураенг да эртденли мен салгъанма бери.

— Алдатхан этесе.

— Угъай, алдатмайма, жашым. — Азиза Абдуллахчыкъны тёшегине олтуруп, кьол аязы бла аны чачын ёрге сылады. — Атанг хар кечеден да сени бла жатаргъа айтханды.

— Ура-ура! — деп, жашчыкъ ёрге кьобуп, анасыны бойнуна тагъылды. — Мама, пападан менден къайсыбызны бек сюесе?

— Экигизни да. Папангы да, сени да сюеме.

— Мама, гитче заманыгъызда да папа бла сен биргеми туруучу эдигиз? — деп сорду Абдуллахчыкъ. Азиза кюлдю.

— Да нек кюлесе сен а? Ма ол суратха къарачы, анда сиз къалай гитчечиксиз, — деп къабыргъада Айшат, Идрис, Азиза бирге алдыргъан сурат таба узатды къолчугъун. — Энди уа къалай уллуласыз.

... Ол мындан он жыл алгъа алыннган сурат эди. Идрисни бла Азизаны тойлары болур ыйыкъда ючюсю да шахаргъа барып алдыргъан сурат. Ала ол кюн юйге ахшы мурат бла къайтхан эдиле. Болжалны тохташдырып, сёз тауусуп.

Жаш жүреккле кёп сакълагъан кюн жетди. Алай, ол ингирде окъуна Идрисни юйюне сууукъ боран кирди да, жаш жүреклени юшютдю. Азизаны жууукълары аны ызындан жетдиле да, къакъды-сокъду этип, алып кетдиле. Аузун ачып, сёз айтыргъа да къоймадыла къызгъа. Аны намысына тийишли болмагъан сёзлени айтып, жүрегин сындырдыла, — тыхсытдыла.

— Атангы-анангы бедешлик этдинг, уялмагъан, — деп Азизаны анасыны къарындашы Алим, къызны аркъасындан хыны тюртюп, машинагъа миндирди. — Озуп кырты болуп къала эдинг да, уялмагъан. Ана сютюнг аузунгдан къуругъунчу не эр къайгъыды бу?! Тохта, ол къаражух соллоуну уа мен бюгечеден оздурмай жерин тапдырайым, — деди Алим Идрисни жаны.

Азиза башын тобукъларына салып жилиады.

— Кёремисе муну сен! Къайтырменг артха? — деп чамланды биягъы Алим. — Аузунгу тый. Сабий къызны алдагъан соллоуну бюгечеден оздурмай кюнюн кёрюзтейим. Ангыладынгмы? Тюрмеге сугъарыкъма.

Азиза бютюн да бек жилиады.

— Жап, уялмагъан, аузунгу, — деди Алим, — юйге жетсек, сени бла башха тюрлю сёлеширикме.

... Ол кече окъуна экеулен келип къызгъа соруу этедиле. Алай Алим Азизаны аузун ачаргъа да къоймады:

— Зор бла элтгендиле бу сылхырны, — деди Алим. — Алдап. Идрис эсе да, гебох эсе да, аны бюгечеден оздурмай, жерине жетдирмесегиз, унарыкъ

түйюлме. Дунияда закон бар эсе, бу ишни ахырына тюшгюнчю тынчаймам.

— Тохта, къызы кесине тынгылама къой, — деди келгенледен бири.

— Анга жукъ жетмейди, сабийибизни оноун этерге бизни къолубуздан келлик болур да, — деди Алим.

— Эшикге чыкъ да, кесибизни сёлешме къой, — деди биягъы киши Алимге.

— Биз айтхандан чыкъгъан къызы башха этмей, асмакъгъа асарма, — деп, Алим Азизаны жаный, артха къарай кетди.

— Идрисни ачытмазыгъызыны тилейме, — деди Азиза соруу этгенлеге. — Айып этмегиз... — Азиза жүрексингеннин тыялмайды.

— Уялмай, бизге тюзюн айт. Уллу иште айып жокъду.

Азизаны къолчуклары, эринчиклери да къалтырайдыла. Лузундан сёз чыгъаралмай, жаулукъ къанатларын чайнагъанлай турады.

— Тынгылагъанынга, жиягъанынга кёре, сени зор бла элтгендиле?

— Угъай... Кеси-м суююп баргъан-ма. — Къыз бетин жаулугъу бла жапды. — Идриссиз бир кюн да жашарыкъ түйюлме. — Азиза ол сёзлени кючден ангылатды...

III

Аз заманны ичинде Идрис кёп адамны таныды. Аланы сыфатлары, атлары башхача, кыылыклары, ишлери, адамлыклары да башха. Ариу тиллиле. Идрисни ёмюрден бери бирге жашап, бирге ишлеп тургъан адамларыча кёргенле, къаштүйледен эсе къайда кёпдюле. Идрисге къара кючню аллах кыызгъанмагъан эсе да, бюгюнлюкде ол кюч аны жугъуна да жарамайды. Ёмюрлюк кысыр къаяны тешер ючюн, сёзсюз, уллу къарыу керекди. Алай техниканы ишлете билмесенг, билекчиклеринге базыннгандан файда жокъду. Идрисни, кимни не этгенине, узақдан къарап тургъаны да аны ючюндю.

Ол Байдуллах къайры атласа ары барады. Байдуллах Идрисден кёп тамата түйюлдю. Алаша ёсюмю болгъан бекем жашды. Сары бурма чачы. Къалын къашлары уа сары жибекча жылтырагъанлай турады.

ла. Не сейир, кирпичлери уа къара. Адамгъа сѣлешген заманында кѣзлери, эринлери — битеу сафаты да кюлген адам. Халал жюрекли, тенгине, нѣгерине ахшылыкъны излеген. Иши алгъа баргъанлыкъгъа кѣкюрегин тюйюп махтанмагъан, кеси билгенни башхалагъа юйретирге суйген.

Идрис келип аны къолуна тюшгенине къууанды. Сюрюшдюре келген заманда, экиси да бир аууздан — Холамдан чыкъгъанларын, сабийликлерин бир жерде ашыргъанларын билдиле. Аланы ата-бабалары жашауну кыйын сабанын бирге сюргендиле. «Не кыйынлыкъда жашагъан эселе да кишиликлери уа болгъанды». Идрис алгъын заманны юсюнден сагъынылгъан жерде, жаны-тини ол сѣзлени айтхан болуучуду. «Тейри, биз элли бир киши мени къарт атамы бир хапарын айтып эшитгенме да», — деп Идрис тенглерин кесине аз тынгылатмагъанды.

Ол керти айтады, мен да эшитгенме Мусосну хапарын. Мен ангылагъандан, Мусос мындан жюз бла жарым жыл алгъа жашагъан болур. Да айтайыкъ; бусагъатда Идрисге эки жыйырма жылгъа жууукълашханды. Идрис а атасына жетмиш тѣрт жыл болгъанда туугъанды. Ол заманда Мусос сау болса, жыл саны неге жетеригини юсюнден сагъыш этигиз.

Мусосну къартлыгъында окъуна атхан огъу жазмагъан киши болгъанды. Аны атыны айбын бошларгъа кесинден башха адамны къолундан келмегенди. Бир жол ол уудан кыйтып келе, Шакъманланы жашла аллын тыйып, сѣз кюзгъайдыла. «Бизден эркинликсиз, тауларыбызда не айланаса? — дейдиле ала Мусосха. — Дѣрденчигинги Бахсан аузундан келген къоргъашинден толтурайыммы». — Жашладан бири тапанчасын чыгъарып, къолунда ойнатады.

— Менде болгъан къоргъашинле да жыгъаллыкъдыла сени, — деп Мусос да, къауалына жабышды.

— Къауалынгы хуртдакларын да, сюеклеринги да жууукъларынг таш тюплеринде жыярыкъларын билемисе? — деди биягъы жаш.

— Жууукълары болуп а, аллах алай къурагъыед. Ким жокъларыкъ сунаса аны, — деди экинчи жаш. — Ала кюлюп, Мусосну хыликгя этдиле.

Мусос кийик мыллыкны жютюжух къара ташны

юсюне салды да, шкогун жерлеп, жашланы юслерине буруп:

— Эр эсенг, айтчы энтда да бир сёз, — деди. — Ол сылхыр башынгы жаныуарлагъа аш этерме.

— Сауут бла ойнама. Кесинги тый, — деди алгъа сёз къозгъагъан чанка.

Мусос сол кюлу бла къара чырпа бёркюн башындан тешди да, аны бла мангылайыны терлегенлерин сюртюп, дагъыда башына кийди:

— Бек алгъа сен жабышханса сауутха. Къара халкъ чанкаладан кёргенни этеди, — деди. — Кесинги тыймасанг, урлукъма. Иги жашауума сукъланышмы къаллыкъма.

— Кесинги тый. Ойнама сауут бла... — Чанканы аузундан аладан башха сёз чыкъмай турду. Чюйре эринлери къалтырадыла, кёзлери бойну бууулгъан тууарны кёзлерине ушадыла.

— Бусагъат тапанчангы жерине салмасанг, урлукъма. Бу сыйлы кюн бла ант этеме, урлукъма, — деди Мусос.

Чанкала абызырагъанларын билдирмезге кюрешсе ле да, Мусос айтханнга бой салдыла. Мусос да шкок къалагъын ташха тиреп, анга тыянып, энди уа не айттырыкъ болурла дегенча, Шакъман улуланы кёзлерине къарап сюелди.

— Сени бюгюнню ишинг, сабийлеринги кёп кюнлени жиялытыр, — деди биягъы чюйреэрин. Сора Мусосха жууугъуракъ атлады да аны шкогуну быргъысына жабышды. Экинчи чанка уа, эрляй жерден таш алып, Мусосну желкесине урду. Таула аны кёсюне жюз болуп кёрюндюле. Ол энишге чёкдю. Кеси шкогуну къалагъы да кеси желкесине элия тыягъыча жетди. Ташла бир бири ызындан куюлдула аны юсюне...

Уянганында кымылдар къарыуу жокъ эди Мусосну. Кысыр къаялагъа кийикча ёрлетиучю бутлары кымылдамайдыла. Не кюрешсе да аны элтирге унамайдыла. Онг буту артдаллы да бой салмайды анга. Ёрге кюбама дегенлей, тобугъу жерге тирелип къалды...

Кёп заман озду арадан. Мусосну жаралары сау болдула эсе да, бутуну сынган жери терс къайнап, аны тыякъгъа тыяндырып кюйду. «Ахсакъ Мусос»,

деп айтдыргъандан эсе, ёлюрге ыразы эди ол. Бу халы бла чанкалагъа кёкюрёк тиреялмазлыгъын да биле эди Мусос.

Ол сагъышла, къыл чайнатхан зулмулукъла аны бир ишге таукел этдиле: Мусос бутун жангыдан сындырып, кишиге да ышанмай, аны кеси байлап сау этеди. Биягъы жигит санлары аны алгъа элтедиле...

«Ол заманда чанкала бу къоргъашин бла махта-ныучу болур эдиле. Не бек махта-ныучу эсегиз да, сиз тюп болдугъуз. Мусосну туудукълары уа жашауну бек жарыкъ заманына жетдиле. Таугъа, тюзге да кеслери ие болдула».

Идрис Байдуллахны машинасы къысыр къаяны тюбюнде ёрге тешип баргъанына къарагъанлай турду, эки кезюн андан алмай. «Эмегенле бла сермешиучю Нартха ушайды Байдуллах, — деди Идрис. — Аллах алай къурагъыеди аланы. Не къарыулу эселе да бу къаяны Байдуллахча тешмегеиелле».

Сау ыйыкъдан артыкъ заманны ичинде, жукъ этмегенлей, хар кимни ишлегенине къарап тургъанына уялды Идрис. «Къайда ишлейсе, не ишлейс?» — деп алыкъа Азиза да сормагъанды.

— Не эсе да бир тауушлукъ ишге тохтагъан болурса дейме, кюн сайын омакъчыкъ болуп кетесе, — деп а бир сагъыннганды Азиза.

Ол билмейди, Идрис омакъ кийимлерин мында ишчи кийимлеге алышындыргъанын. Жукъ да этмей, эртденден ингирге жер тюбюнде туруп къайтханын да билмейди. Аны билсе жилирыкъды Азиза. Бир кюн да ишлетирик туююлдю Идрисни шахтада. Ол шахтаны атын эшитирге да суймегенди бир заманда да. Нек эсе да «шахта» деген сёз Азизагъа бек эрши эшитилиучю эди. Идрис къайда ишлегенин Азизагъа айтмай тургъаны да аны ючюндю.

Байдуллах бу ишге Идрисча кёплени юйретгенди. Энтда да солургъа олтурса да, кесине тынчлыкъ излемейди. Къаяны тешген машинаны жик-жиги бла тюшондюрге кюрешеди Идрисге. Бу ишде ашыгъыулукъ, тели батырлыкъ муратха жетдирмезлигин ангылатады. «Иш къылыгъын билмеген — ит ылыгъын кёрюр».

Байдуллах ол сёзлени кёп айтыргъа суююучюдю: — Къая къабыргъасын тешгенибизде, къобаргъа-

ныбызда да къалай тѣзе эсе да, биз да ишибизде тюз да аныча тѣзюмлю болургъа керекбиз. Хар бирибизде да тенглик, бир бирни ангылаулукъ керекди. Ишибизни кѣп жери алыкъа эски ыз бла барады. Ол чырмайды алгъа атларгъа. Техника жетишмейди. Аны хатасындан кѣп кюч, ырысхы да къоратыргъа да тюшеди. Ма кѣресе да, биз ёрге — бийикликге ёрлеп, къаяны тешер ючюн, къаллай бир агъач къоратып, тапкала ишлейбиз. Къаяны атдыргъан заманыбызда уа, ол ырысхыны магъдан таш малтайды да къояды. Жюрегим ачыйды ол затны кѣрсем, къалай табылмайды мынга бир мадар? Дагъыда бардыла жетишимсизликлерибиз.

Байдуллахны хапарына жомакъгъача тынгылайды Идрис. Аны къоранчдан, хайырдан да ангылауу жокъду бусагъатда. Ишни эбинден — бютюн да. Ол Байдуллахны юсюнде болгъан адамлыкъгъа сукъланнгандан башка затны билмейди. Хар ким да анга баш уруп нек саламлашханларына энди арталлы да сейир этмейди.

«Тюнене жыйылыуда Григорийни атын жерге салмай махтадыла, — деди Идрис терен сагъышха кетип. — Аны бригадасы он беш метр къаяны тешип, рудникде биринчи жерге чыкъгъанын айтдыла. Алай кѣресе да, ол окъуна келип Байдуллах бла кенгешгинчи ишни къолгъа алмайды. Энди уа билдим, магъдан къазыуну устасына аны юйретген да Байдуллах болгъанын. Григорий кесича бир бригадагъа таматалыкъ этгенде да алгъыннгы устазындан дерс алмай ишге тохтамайды. Угъай, шахтачылары арасында аман адам жокъду. Вир бирлени мени бла жарыкъ саламлашмагъанлары ючюн а бош жаныма тиеди. Ишлери ауурду, арый болурла. Дагъыда сѣзге хар ким да бирча чомарт болмайды. Иги танымай адамгъа багъа бичерге жарамайды. Бусагъатда Байдуллах манга этген игиликни ким этерикди. Атамданмы туугъанды. Уялгъан этеме, ол юсюме алай ёлюп турса. «Иги бла къайтарайым къыйынынгы», — деучюдюле таулула.

IV

Идрис, къара ишге сабийлигинден тохтап, кеси ёмюрю ол жолну келгенине бир заманда да ёкюнменгенди. «Атам да кеси къыйыны бла жашагъан бир

къара киши эди. Мен а анданмы игиме. Адамла окъургъа да жашауну иги этер ючюн кюреше болурла. Кертиди, билимге жетген не барды? Алай, окъугъан, окъумай къалгъан да жашау кесине буюргъан борчну толтура ушайды да. Тейри, китап жазгъан, школда сабийлени окъутхан не да агроном болуп, сабанланы айнытхан да мени ишимден тынч эселе, адам туюлме. Тюздю, окъугъан адамны къыйматы жашауда уллуду. Анга даулаш жокъду. Ёмюрлюк тауланы кесине къуллукъ этдирген да билимди. Алай бек алгъа адам адам болургъа керекди...»

Бир бирде Идрис ол сагъышланы да этер. Болса да, ол хар заманда жашау кесине буюргъан жолгъа ыразылай къалыр. Сабийликден бери да аны чамландыргъан башха затды: бюгюнлюкде — жетген киши болгъанында да урушну атын эшитсе аны жюреги чанчыр. Идрисни сабийлигин сыйыргъан, тамата къарындашы Сагидни дуниядан думп этген да олду. «Адамла нек ашайла бир бири этлерин. Бир къарыш ёмюрюбюз барды. Аны къууанч бла ашырыргъа нек жарамайды?»

Элни жамауаты Сагидни ахыр жолгъа ашыргъан кюнлеринде, Идрис ол энди бир заманда да артха къайтмазлыгъын билмей эди. Ол Сагид кесине къошдан саугъагъа келтирген чертлеуюкледен хуржунлары толтуруп, аланы да ашай, тамата къарындашыны къолундан тутханлай, эл Советни арбазына дери ашыра баргъан кюнюн бюгюнлюкде да эсине тюшюрсе, мудах болур.

— Сагид, сен Гитлерни ёлтюрюп, юйге терк къайт, — деген эди Идрис ол кюн къарындашына. — Ма сора, экибиз да тор къашха байталгъа да минип, къошха барлыкъбыз. Чертлеуюкле тауусулгъунчу къайтырмыса?»

— Къайтмай а, Идрис. — Сагид жашчыкъны кесине къысды. Башын сылады. Сора жол азыкъдан, кийимледен толу артмагъын жерге салды да, энишге ийилип, аны жыягъын, кёзлерин уппа этди. Не зат эсе да айтыргъа кезледи. Алай, кёлю толуп, аузундан сёз чыгъаралмады...

Машина Сагидни, дагъыда башха жашланы да кюбюрюне жыйып, алып кетди. Артда, бир къауум замандан сора, Сагид болгъан жерден келген къагъыт

журун юйдегилени, эллилени сарнатханын кѳрген эсе да, бюгюн да сакълайды къарындашын. «Ким биледи, дуния къатышханда бир жерге тюшюп тура эсе уа...» Бюгюн ол, бери келип ишге тохтагъанлы, кечеги сменге биринчи кере тебирегенинде да нек эсе да ол сагъышны этди.

Урушну ачы кюнлерин сынагъанла, аны огъурсуз атын бюгюн аппаларындан эшитген сабийле да тилейдиле дуния тынчлыгъын. Аны ючюн керекди ишде, окъууда да хорлам. Ол а кеси аллына келмейди. Ахшы муратынга жетерге сие эсенг Байдуллахча адамладан юлгю ал. Баргъан да аллайланы ызларындан эт.

Идрис, ол оюмун жетген кишиле бла сѳлешгенча, сабийлерине, Азизагъа, ѳзенде ишлеген тенглерине да айтыр. Энди уа кѳпдю шахарда аны тенглери. Алай нек эсе да бир Байдуллахдан сора уа Азноргъа къошхан адамы жокъду. Ётюрюкден не хайыр, Идрис кесин таныгъанлы тойгъа-оюнига асыры къатышхан адам болмагъанды, халкъны аллында тепсеп, жырлап киши кѳрмегенди. Алай лакъырдасы, чамы бла уа тенглерини къарынларындан кѳп тутдургъанды.

Энди ол кесине бек татлы тенгнге Азнорну тутханы уа сейирди. Алай иги сагъыш этсенг а, аны не сейирлиги барды? Шахтачы артист бла шуѳхлукъ жюрютюрге эркин туююлмюдю? Кертиди, энди Азнор артист деп да туююлдю. Шахтаны клубуну таматасыды. Къобуз согъуп не да жырлап башласа халкъны аузуна къаратхан жаш. Ёсюю тенглеринден иги да бийик, къара къашлары, къара мыйыкълары. Узунуракъ бурну къалын къашларына бла мыйыкъларына тап ушагъан жаш. Тейри, жаш десек да, жыйырма бла он беш жылны уа сюрген болур. Ол он классны бошагъандан сора Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этип къайтханды. Ызы бла ишлерге шахтагъа баргъанына сокъуранмайды. Иги усталыкъ алгъанды. Тейри, аты да айтылмагъан жаш туююл эди. Болса да, Азнор, ишден сорагъы заманын клубда, библиотекада ашырып турады. Артдан артха аны атына жырчы Азнор деп атадыла. Музыкадан, культурадан да тохтамай билимин ѳсдюреди ол. Ахырында рудникни оноучулары аны клубха таматагъа салдыла. Бир заманда магъдан къазыуну алчысы болуп туруучу Азнор энди клуб таматады.

Идрис анда болгъан уллу адамлыкъны терк ангылагъанды. Аны суймеген киши да болмаз мында. Ыйыкъны ичинде шахталагъа бирер кере айланып чыкъмаса, ашагъаны татымаз Азнорну. Кимни сура-тын алдырып, кимни суратын ишлер. Бир микрофону барды да, аны бла сѐлешип башласа, къая теше тургъан аппаратынгы тауушун тунчукъдуруп. Бир сѐлешип тебиресе уа айтырыгъын артха салмаз: «Тюнене Байдуллахны бригадасы биринчи, Григорийни бригадасы уа экинчи жерни алгъандыла. Ала къая тешиуде смен мардаларын жюз сексен, жюз алтмыш жети процентге тамамлагъандыла. Алай, рудникни таматалары бир-бир жолдашланы ишлерине артыкъ ыразы туйюлдюле. Юлгюге айтыргъа Хамзатны къауумун алайыкъ. Анда он эки адам ишлейди. Болса да, ала Байдуллахны сегиз адамы тамамлагъан ишни жарымына да жууукълашалмагъандыла. Ол жартылыкъны сылтауун да айтайыкъ: эндиге дери этиле тургъан тырманны да унутуп, Хамзатны къаууму хуржунларын биягъы чагъырдан жюклеп ишге алай келгендиле... Экинчи аллай иш болса, Хамзатны къауумун шахтагъа бир атлам да этдирмезге деп, таматала аллай оноугъа келишгендиле...»

Азнор, рудникге келтирилген жангы техниканы, саулай да шахарда, республикада бола тургъан ишлени юсюнден да айтыр. Хар зат да къолундан келген, уллу хунери болгъан жаш.

Идрис, кечеги сменнге атланып, эшикге чыкъгъанлай, шырт деп аллына Азнор тюбеп къалды. «Жол болсун, шуѐх. Бюгечени огъурлулугъу битеу жашауунгу жарытханлай турсун, Идрис. Таулу къыйынлыкъдан бир заманда къоркъмагъанды. Санын бир кесек къыйнар ючюн, арбазында ишин жартылай къоюп бир заманда да кетмегенди таулу... Огъурлу кюнде, огъурлу сагъатда, Идрис». «Сау бол, Азнор. Кече белинде къайры ахшы жолгъаса?» «Бюгече кечеги сменнге биринчи кере баргъан жашларыбыз сени бла отуз боладыла. Таматала сизни ахшы жолгъа алгъышлап ашырлыкъдыла. Бусагъатдан тогъуз-он минутха клубха жыйыллыкъбыз. Мени да болур жумушум. Не жырлап, не ариу сѐз айтып кѐлюгюзню алырма».

Азнор Идрисни къолтугъуна кирди. Аузун Идрисни

сол кзулагына жууукъ элтди да, аузу бла ариу макъам сокъду.

— Кет, ант ызынгдан болмасын, мыйыкъларынг, жыягъымы дыгъыл этедиле, — деп Идрис башын Азнордан бир жаныракъ тутаргъа кюрешди.

— Ой, шуэхум, мыйыкъларым бла ойнама... Ала кишиликни белгисидиле. Чынтды эр киши жюрютеди мыйыкъланы.

— Сора мени тиширыугъамы санайса?

— Угъай, аллах сакъласын. Бу ёмюрлюк таулану титиретген, тейри, айтдырмай кзоймай эсенг, ташны сыгъып суу чыгъаргъан адамны тиширыугъа къалай санарем. Шахтаны ичине экскурсиягъа барып окъуна кёп адам къайталлыкъ туююдю. Адамны эрлигин сынагъан ишти шахтачыны иши.

— Ол затда юлгюню сен кёрюптгенсе, Азнор. Биз, жаш адамла, бу иште жашлыгъымы юскюнден айтама, сиз салгъан жолну барыргъа кюреширбиз...

Азнор бир кесек тынгылады. Сора, дагъыда башын ёрге кётюрюп, эки кёнюн хауа чыракъла жай эртденни кюн тыякъларыча, жылтыратхан кысыр къаяны бетине тиреди. Бир кесек заманны терең сагъышха кетди да, Идрисни сёзлерини да жарты-кърту эшите, нёгерини кълотугъуна киргенлей, акъыртын атлай алгъа барып турду. «Былай къарасанг, — деди ол кеси кесине, — Къоргъашинли тау къыралгъа, халкыгъа да кзуллукъ этгенли алай кёп заман болмайды. Алай бусагъатда бу шахтада отузунчу жыллада мында мслибден табаргъа къатышханланы туудукълары ишлейдиле. Кичи коллектор Вера Флёрова бла бирге мында уллу байлыкъны Абдулла улу, Теберди улу, Гекки улу, Теммо улу тапханларын билебиз. Ала бюгюн бу тамашаны кёрселе сейирге кълалыр эдиле. Ол жыллада техниканы, башха кереклени да Къоргъашинлиге эшекле бла ташып болгъандыла. Къазылгъан магданнны ёзеннге тигелетиу да — ол халда. Сёзсюз Ташбурунну бу халгъа жетерине ийнангандыла ол адамла. Аны ючюн кюрешгендиле, не кыйынлыкъгъа да тёзюп. Болса да, Гитлер алагъа кючлю мурдор салгъан юлерини ишленнгенин, жашау тереклерини чакъгъанларын кёрюрге кзоймады. Думп этди тау кирик жашланы. Алай душман аланы кзурутду эсе да

дуниядан, ала тутхан ишни, ниетни уа бюгалмады. Аякъ тюпге уралмады мажюсю.

Душманны белин бюкген жашларыбызны чыракъларыдыла тауланы жарытхан, аланы кючлеридиле багъалы ташдан ауур жюкленнген вагонеткаланы ёзеннге бла тау тёппеге чепкен сокъгъанча жюрютген. Бу таулада къол ызы мени атамы да барды. Мени бери келтирген, тауланы сюйдюрген да аны жюрек жылуу болгъанды. Ташбурунну ишлерге келген комсомолчуладан бири болгъанды. Комбинатны тарыхында бек иги айтхандыла атамы юсюнден, сау къаллыкъла. Махтанып айтмайма не да башхаладан кёп билеме деп угъай, аллай адамны жашы болургъа бек къыйынды. Ётюрюкдю дечи, чаллыкъла, жайлыкъла болуучу жерде быллай тауушлукъ шахаргъа мурдор салыргъа къатышса, жаш жанын халкъы ючюн душман бла сермешде берсе. Сора аны атына къалай кир къондургъун тюз жолдан чыгып. Халкъ айыбы жерге кёмер. Озгъан заманны эсге тюшюрюп, къайгъы, шургу этип тургъандан хайыр барды деп да билмейме... Угъай, ёлгенин унутхан иги туюлдю. Бюгюн ала ючюн да биз ишлерге керекбиз. Мен къаялада, биринчи ишленнген юйледе, кёпюрледе да атамы къол ызын жокълайма. Аланы ариу бетлерин сылап тансыкълайма, дунияда мен жашагъанны экиден бирин жашамай ёлген атамы тансыкълагъанча. Олду мени кёп иш этерге кёллендирген».

Энди келлик тёлю Идрисни атын да айтыр. Байдуллахны уа бютюн да. Алайды жашау. Къамичиге чык туюгенча, алышындырадыла тёлюле бир бирлерин...

Аздор, Идрис дагъыда кёпле рудникге кётюрюлдюле... Тау бауурунда ишленнген клубну ичи адамдан толуду. Оноучула, аладан сора да сёлеширикле ёрге чыгып, узун къызыл столну артына олтурдула. Бек тамата къуллукъчу, олтургъанладан кёзюн айырмагъанлай, къаламын къолунда ойнатханлай турду иги кесек заманны.

«Мен жашагъан дунияда жыйылыуну ингирликде, не да кюндюз этип билеме, — деди Идрис кесп кесине. — Кече белинде халкъны бери жыйылгъанлары бек сейирди. Шахтачыланы ишлери, жашаулары да башхалагъа ушамайды деучюдюле. Болур бу затда

да бир хыйсап. Не айтырыкъларына тынгылайыкь бир...»

— Багъалы жолдашла, — деп башлады бек тамата къуллукъчу Николай Петрович кесини сёзюн сабыр ён бла, эки къолун столгъа тиреп, башын алгъаракъ созуп. — Бюгюн былайгъа жыйылгъанланы арасында тау тюрбуне биринчи жолну салгъанла, бюгюнлюкде иги ишлери бла атларын айтдырып тургъанла, тауларыбыз бла демлеширге базынып келген (тамата ол сёзлени айтханда аз ышарды. Ол заманда аны алтын тишлери булутну жырып чыкыгъан кюнню кёзюча жылтырадыла) жашларыбыз да бардыла. Айтдырмай къоймай эсегиз, бюгече барыбыз да бери ол жашла ючюн, аланы шахтаны жашауу, иши, адамлары бла шагъырей этерге келгенбиз. Бек алгъа айтырым, жаш тёллю, сёз сизни юсююзден барады. Бизни коллективни кючю уллуду. Шуёхлукъну кючюдю аны алгъа элтген. Къыйын, къууанч заманыбызда да бир бирге билеклик этмесек, акшы муратыбызгъа жеталлыкъ туююлбюз. «Алан, Байдуллахны бла таматаны оюмлары, сёзлери да бир кибик кёреме», — деди Идрис.

Таматадан сора да төрт-беш адам сёлешди. Байдуллах да халкъны кесине тыншылатып, кён ариу, насихат сёзле айтды. Халкъны аллында аны алай тынгылы, буюкъмай сёлешгенине къууаннганын Идрис жутуп къоялмады. «Байдуллах бизни бригаданы башчысыды. Кёремесе, къалай къатдырады сёзюю, — деп жанында олтургъаннга шыбырдады ол. — Кишиди, киши...»

— Къарындашым, Байдуллахны биз бюгюн танымайбыз, — деди ол да Идрисге темир бёркюн кесини онг тобугъуна кийдире.

Идрис къатындагъына дагъыда не зат эсе да айтыргъа башлады. Алай Азгорну къобуз тауушу бла ариу ауазы кечени шошлугъуна тынгылагъан къаяланы къонгуроу тауушха алдырды. Хар ким шум болуп, беллерин тюзете, битеу эсни Азгоргъа бурдула. Ол:

«Къонгур къая — жашауча тикди,
Булутладан къарайды жерге.
Жолум къылыч аузу кибикди,
Барыргъа уа керекди ёрге!»

деп жырлагъанында уа жыйылгъанланы барысы да къошулдула анга...

Кече ортасында тау бауурун жылытхан той, адамланы къанатландыргъан жыр, къаяны теренинде да Идрисни къулагъына эшитилгенлей турдула. Къалтырагъан тауушу терен, кенг дорбунну, адамла ишлеген дорбунну ичин толтура къысыр къаяны тешген аппаратны даууру да тунчукъдуралмайды аланы. Бюгюн ол таууш да жырча эшитиледи Идрисге. Къууанчны, жашауну жырыча.

Ол тешген къая тешиктен магъданлы гыйы ташла, мюйюз таууш этип энедиле эниште. Байдуллах аны иште жарашханына ийнана эсе да, Идрисге кез жетдирмей болмайды. Кеси аппаратын тохтатып, Идрисни къатына барып къарайды, башын къымылдатып, биягъы огъурлу ышарыуун этип, анга ыразылыгъын билдире, дагъыда ызына къайтады...

Идрис аппаратыны жухун къаядан бир такъыйкъаны да айырмайды. Ол аппаратны аз да тынчыракъ тутса, битеу санларын къалтырауукъ алады. Ол заманда жаш кеси кесине: «Хайт де, хомух. Ой юйюнге, уруш жыллада бу ишни тиширыула окъуна тындырып болгъандыла да, — деп кёл этдиреди. — Ала биллип болгъандыла, бу къая душманнга окъ болуп сюелгенин. Ол заманда магъданчыла ишни хайырлылыгъын алты жюз процентге ёрлетгендиле. Бюгюн а бютюн да керекди къыралгъа магъдан. Энди уа коммунизмни чыракъларын жандырлыкъды ол. Байдуллахны намысы ючюн да ишлерге керекме мен. Ол манга салгъан къыйынны зыраф этгенден эсе, дунияда болмай къалайым. Аны намысы бла ойнаргъа жарарыкъ туйюлдю. Аты сау шахаргъа айтылгъан адамды ол. Алай болмаса, бюгече халкъны аллында селеширге андан сора киши табылмагъанмы сунаенг. Халкъ ючюн жашагъан адам...»

Байдуллах фуфайкасыны туймелерин тешди да, аны этегин ёрге къайырып, мангылайыны терлегенин сюртдю. Сора Идрис болгъан тапкагъа ёрлеп, аны аркъасына къолу бла къатылып кесине къарата айтды:

— Солу бир кесек. Бек залим бардыраса ишинги. Аперим! Эринлеринги букъусун сыйпа да бу айрандан бир тартчы (Байдуллах суулугъун Идрисге узатды).

Буду санга кюч-къарыу берлик. Мында ишлегенли айрансыз бир да болмагъанма. Буду аппаратны тепдирген.

Мен санга айтайым, Идрис. Алай кзуру да акъыл юретип турады деп жанынга тиймесин.

— Айтма, сен уллу алай,— деди Идрис башын энишгерек тутуп, къалын къол къабы къатыш Байдуллахны имбашына къатыла. Кесинден таматагъа «сен уллу» деп айтып жибергенине уялып, жунчугъан окъуна этди Идрис.

— Дагъыда кеп айтып турсанг, адам эрикген этеди. Кеси сабийинге окъуна бир затны юсюнден тертбеш кере къайтарсанг, акъылында болгъанны да айталмай, баштёбен болуп тохтайды. Аны айтханым, ишни къыйынындан бир заманда да къоркъургъа керек туююлду. Къыйын ишни белин бюксенг, кеси кесинге ыразы боласа. — Байдуллах бёркюн тешди да, аны мангылайында чыракъчыкъны мияласыны букъусун женги бла тазалады. — Тейри, шахтада ишлерге кеп адамны къолундан келмейди. Бюгече былай къарап тургъанма да сени ишлегенинге, махтанган этме, бек ыразы болгъанма. Бу халда бардырсанг барыбызны да хорларыкъса. Хайт де, кишилигинги кёргюзт...

Байдуллах салгъан махтау Идрисге терен сагъышла этдирди. Аны кёзлеринде бушуу кюнлени эсте тюшюрюу халла эслендиле.

... Къыркъ экинчи жылны огъурсуз кюнлери. Мамыр жашауда чюйке, боккабар ойнагъандан башха затха жарамагъан жашчыкъла, гинжи оюндан айырылмагъан къызчыкъла да болушадыла колхозгъа.

Идрисланы арбаз Сагидни жилиаун этгенин тохтатмагъан эди. Идрисде да кюлкю, оюн ёчюлгенди. Халжарны къатында Сагид къошдан келсе атын тагъыучу быкъыгъа аркъасын тиреп, кюнюн алайда ашырады. Аны бойну, жауурунлары да жыйырылып, алгъындан эсе алаша болгъанга ушатадыла. Ол ал кюнледе тиширыула бла тенг сыйыт этип турду эсе да, энди аны кёзлеринден жилимукъ чыкъмайды. Дууагъа келген къартла:

— «Энди хайт де, иги жаш, — деп жетген киши бла селешгенча селешедиле. — Атанг къарт, ананг къарт. Юйню тутарыкъ сенсе. Аллахдан бир ахшылыкъ келир да, Сагидни ёлгени ётюрюк болуп чыгъар.

Къыйыныгыыз болса... не этериксиз. Кёресиз, жокъду уруш сынсытмагъан юйюр. Турма былайда мугурайып, юйге-башха къара, тенглеринг бла бригадагъа бар да, картоф жыяргъа болуш, къайгъынгы чач...»

«Атанг, ананг къарт. Юйню тутарыкъ сенсе». Ол сёзле Идрисни белин ёрге сюедиле. Хар затха да жетген кишича, узалыргъа эниклейди. Ауазын да тюрлендирирге кюрешеди. Алай сабийге аланы бири да ушамайдыла. Сабий сабий болургъа керекди. Болса да, жашау къыйынлыгы сабийлеге чюйке оюнну унутурады.

Хар ким жыйгъан картофну бригадир тебеге санап къуяды. Болмагъанча огъурлу адам эди ол бригадир кеси да. Бююнлюкде бу адамды деп, Идрис аны эсине келтиралмайды. Сол билеги жокъ эди бригадирни. Билегин урушда къойгъанды деучю эдиле. Къанаты сынган къушча, аны сол имбашы да энишге тюшгенлей, кече-кюн демей, колхоз ишни юсюнде айланганлай туруучу эди ол.

Не зат эсине тюшген болур эди, бир ингирде бригадир сабийлени картоф тебени къатына жыйды да: «Сиз этген игиликни колхоз бир заманда да унутмаз, — деди. — Сиз этген иш душманнга окъ болгъанын билемисиз?»

— Да хау бир да, бу картоф бла уруп а кёп немислини ёлтюрмегийинг, — деп жашчыкъладан бирлери узалып тебеден къолуна бирин алды. Сабийле кюлдюле. Бригадир да ышарды алагъа. Алай бир уллу сагъыш башындан басханын билдире, къашларын бирге тюйгенлей турду. Аны ол халин ангылагъан сабийле да шум болдула. Сора бригадир эс жыйып айтды:

— Бир жугар аузу жер къазсанг — ол да окъду душманнга. Биз Гитлерни хорлар ючюн, колхозубуз, къыралыбыз бай болургъа керекди. Ырысхынг болмаса, окъ да, топ да неге ишлериксе. Къарнынг токъ болмаса, душман бла къалай уруш этериксе. Бай болур ючюн а ишлерге керекбиз. Былай бююн этген ишигизни тергеуюн бирге жыйышдыргъанма да, барыгъызыны да Идрис хорлагъанды. Ол барыгъыздан да кёп картоф жыйып, ударник болгъанды. Стахановчу болгъанды. Аны ючюн а мен анга бу картофланы сауугъа береме. Бригадир сайлап, беш уллу картофну Идрисни челегине атды. Сабийлени барысы да къарс

урдула. Совет солдатла душманнга чапхан заманларында этиучюлерича, «Ура!» — деп кычырдыла...

Ол саугъа болду Идрисни гыржынны багъасын, ташны жарсыуун ангыларгъа да юйретген. Ол болду Идрисге кыыш боранын хорлатхан.

Идрис жашауну тынч жолун сайлаучуладан болмагъанын Байдуллах да ангылагъанды. Биринчи кюн окъуна ол ишге кёкюрек тиреую бла танытханды кесин Байдуллахха. Айтылса сабий жумушдан да артха турмазлыгъы бла ангылатханды кесини кишилигин... Жашла сменни бошап чыкыгъанларында сахар, тау да кече къалкыыуундан уянмагъан эдиле. Идрис сакъ жауунну ийисине тынгылай, акъырын атлайды. Бек алда Байдуллах, аны ызындан а бирси жашла. Ала лакъырдалары, кюлкюлери бла барадыла. Бир ненча сагъатны тау тюбюнде ишлеп келген адамлагъа ушамайдыла. Энди сёзге, кюлкюге Идрис да къошулады. Жангы жашау, жангы иш аны къанатландырадыла. Негерлерини ахшылыкълары, энди ала бла тенг ишлерге къолундан келлиги къуш-къанат бередила анга. Техникагъа къаныгъыргъа, тохтамай алгъа барыргъа учундурадыла...

V

Жангы кюн, жашау тарыхыны жангы бети, жангы ызы бир бирлерин алышындыра келедиле. Уллу иши бла дуниягъа айтылгъан гитче сахарчыкъ, таулу жамычы жылыууна кысылгъанча, башын тау баууруна салып, кюн жарыгъына къууана, гюл ийиси жигитлеге аякъ бюкдюре, жашау бешигин тебирете, ашырады заманын. Анда тоюн, къурманлыгъын да бирге этмеген жокъду. Бушуудан киши да къутулмагъанды, аны сынагъан юйюр да табады жууукъдан, тенгден, арталлы да танымагъанларындан да болушлукъ, жюрек жапсарыулукъ. Алайды мында адет. Шүёхлукъ магъданча къатыды, кючлюдю. Алай телисиз ол да тюйюлдю. Бардыла, аз да атлары махталгъанлай, кёкюреклерин тулукъ таууш этдиргенле. Орам да, сахар да кеслериники сунуп къойгъанла. Керти адамларыны башларындан энишге къараргъа суйгенле. Мени атым махталды эсе, хар зат да манга нек болмайды дегенле. Кеси къолларындан жукъ келмей, бирсилеге къара

сабан сюргенле да бардыла. Ахшыланы абындырыр-
гъа, къанларын бузаргъа кюрешгенле. Болса да, азды-
ла аллайла. Ахырында кеслерине нёгер тапмай, тил-
лерин да аны ючюн къабадыла ала.

Идрис кеси таныгъан магъданчыланы арасында
аллай адам барды деп жети жукълап тюшюнде да
жокъду. Аманлыкъ кёрмегенди ол кишиден да. Ма
бююн да солуу кюнюн юйюрю бла бирге ашыра ай-
ланган Идрисни Хамзат, эки аягъын бир уюкъгъа
сугъуп, алып кетди. «Ёмюрде кёзюнге къарамам, —
деди Хамзат анга. — Сен бери келгенли экибиз бир
хантха олтурмагъанбыз. Мени иги танымайса. Хуржу-
нумда сомум болса, аны тенгсиз жоаялмаучума. Кеси-
ми таныгъанлы жүрек халаллыгъымы бир кишиден
да аямагъанма». Хамзат Идрисни сабийлерине конфет-
ле алды. Кезиу-кезиу кётюрюп эркелетди аланы. Ази-
задан да аямады ариу сёзюм.

— Бар, айыпды, тенг тута бил, — деди Азиза эрине
Хамзатха эшитдирмей...

— Тейри, шуёхум, бу ресторан а кёп машина ба-
гъамы жутханды, — деди Хамзат, столгъа тынгылы
жарашхандан сора, буз туйген къанжалча, хуртда бе-
тин жарытыргъа кюреше. — Не этериксе, ашагъаны-
биз къаллыкъды дуняда. Ахчачыкъларын кюбюр
ийис этдирип тургъанлагъа сукъланган суна эсенг,
жангыласа, шуёхум. Сени да аллах сыйласын ансы,
бизде да барды юч-тёрт сабий. Ала бир затдан къый-
наллыкъ болсала, аузума жангыз грамм да саллыкъ
туйюлме. Алай айтханым ючюн, хар ким да кеси
ючюн жашагъан сунама дуняда. Сабийле болуп а,
обамдан къуртму чёплерикдиле. Кесинги саулугъунг,
ахчанг болмаса, къатындан, сабийден келлиги да
жокъ. Къарыучугъунг болгъан заманда дунядан
юлюшюнгю алып къал, шуёхум.

Хамзат кюлдю. Аны тютюн саргъалтхан, ёмюрюнде
жууулмагъан тот тишлери ачылдыла, къош тиши баш
эринине тирелди, кирпичлери кетген, къызыл кёзчюк-
лери тереннге кетдиле, кёпчюген уууртлары уюгъан
бауурча къалтырадыла.

Идрис Хамзатны айтханына артыкъ ыразы бол-
мады эсе да, аз ышарыргъа кюрешди...

Хамзат эки стаканны белине жетдирип аракты
къуйду да:

— Ал, шуёхум, — деди. — Сен кьонакьса бизге. Санга тутхан ниетими аллах да, заман да кесиме берсинле.

— Сау бол, Хамзат.

— Тюз сени ал бурун кёрген кюнюмден да былай жаным санга кирип кьалгъанды. Оллахий деп айтама, нёгерлериме жюз кере сагъынган болурма: «Игисагъан, Идрис ишлерге бизни бригадагъа тюшсе эди», — деп. Бу аякьны сени саулугъунг ючюн ичеме. Сени ол ариу сабийчиклеринг ючюн ичеме. Ишингде бет жарыкьлы болурунг ючюн. Кьоркьма, тюз кесимча ишчи этерме сени. Билмеген, ангыламагъан затынгы уялмай соргъан эте тур. Айып туююлдо ол.

— Сау бол, Хамзат.

— Тарт. Мындан бираз тюрте турмасанг, шахтачы болаллыкь туююлсе. Хазнамыд бизни жашауубуз. Шахтачыны бир кьарыш ёмюрю барды да, айтханымча, хар затдан да юлюшонгю алып кьал.

... Жашла кёп олтурдула. Идрисни бети жинкча кьызаргъанды. Кёзлери алас-булас кёредиле. Хамзат а аузун ачханы сайып шытылары столгъа тачыла, башы эки имбашына кезиу бара, сёзлерин да жартыкьурту ангылата, кёлюнде болгъанны тышына тегеди.

— Мен айтып кьояйым санга... адамланы игилерин, амалларын бир бирден айыра билирге керексе. Адам болургъа, атынгы айтдырыргъа сюе эсенг, мени бригадама ёт. Ачыкь айтып кьояйым санга, Байдуллах кесим деген адамды. Ол кесинден башханы аты айтылырын суймеучюдо... Айтып кьояйым санга, мен аны эртдеден таныйма. Шахтагъа бир жыл келгенбиз. Анча заманны ичинде аны бригадасында бир жангыз адамны аты иги бла айтылмагъанды. Кесин а бек махтатады. Ма алайды иш, шуёхум.

Идрис бир кесек эс жьыргъа кюрешип, Хамзатны кёзюне жютю кьарады да:

— Сёкме Байдуллахны. Ол иги адамды.

— Ха-ха. — Хамзат жумдуругъун столгъа жетдиргенде, кьуру шешаланы башлары кьалтырадыла.

— Хамзат, кьылыкьсызлыкь этме. Халкь бизге кьарайды.

— Аналарына нек... Мен жыйырма жылны жер тюбюнде ишлейме. Билемисе аны? Не айтсам да кимни не иши барды. Мен жер тюбюнде ишлейме... Къа-

рындашым, айтып кѳояйым санга, кишиден кѳоркѳа турма. Аузун ачхан адамны анасын махтап кѳой. Шахтачы хар жерде да кесин танытыргѳа керекди.

— Сен уллу, акѳыртын сѳлеш.

— Конечно, уллума. Сенден а кѳп да уллума. Былайда мен айтхан закон болургѳа керекди. Алай Байдуллахха жакѳ басханынгы жаратмадым. Айтып кѳояйым, ол санга игилик этерик тѳююдѳю. Сыфаты болмагѳандан адам игилик кѳрмез. Ол аман сары киштикиди. Адам болургѳа сѳе эсенг, мени бригадама ѳт.

— Хамзат, кел былайдан чыгѳайыкѳ. Тилеген этеме сенден.

— Мен айтханны ангылаймыса? Экибиз бир болсакѳ, кѳанатлары сынып, жерге тѳшген кѳанатлыча этерикбиз Байдуллахны.

Шо ол алай айтханлай, Идрис секирип ѳрге кѳопду. Дагѳыда энишге ийилип, эки кѳолун столгѳа тиреп, Хамзатны хыкки кѳзлерине жѳтю кѳарады.

— Охо, кѳара жигитге сен. Айтып кѳояйым, алыкѳа манга киши жууап ѳтмегенди. — Хамзат ѳрге кѳтѳрююлеме деп, стол юкѳне баурланды. Идрис аны желкесинден тутуп, жерине олтуртду. Хамзат бир кесек эс жѳйып:

— Айтып кѳояйым, кѳарындашым. Адамланы таный турсанг игиди, кеси башынга. Ма алайды. Олтур жеринге, ѳнтда да тартхан этерикбиз. Шахтачыны жашаууна юйренип кѳал. Ма алайды, кѳарындашым. Билдинг да мен айтханны?

Идрис эринлерин чайнап кѳызартды. Аны бла кѳлюн басды. Кѳаныны кѳызгѳанын сууутады.

— Аллах бла кѳонагѳынгма, Хамзат, чыгѳайыкѳ мындан.

— Кѳонагѳым болгѳанынгы билгенинг игиди.

— Сен уллу, чыгѳайыкѳ мындан.

— Сенден уллу болгѳанымы билгенинг да игиди. Алыкѳа аямай урлукѳбуз, кѳарындашым.

— Мен болаллыкѳ жокѳду.

— Айтып кѳояйым, шуѳхум... — Хамзат башын столгѳа салып, бир кесек тынгылады. Дагѳыда ѳрге кѳтѳрююлѳп, шытыларын женги бла сѳрте, — Байдуллах санга игилик этерик тѳююдѳю. Ол кѳууллукѳчуланы кѳолтукѳларына кирип айланган бирѳудѳю. «Подхалим» дейдиле аллайлагѳа. Кесине тѳюк тѳюжѳрюр

ючюн бизни кибиклени таудан атарыкъ жашчыкъды ол. Аны эсингде тут, къарындашым, — Идрисни бети тюрленди:

— Нек къоймайса Байдуллахны жеринде?!

— Айтып къояйым, къарындашым, сени къычырыгъынгы кётюрлюк киши туююлме мен. Къанынгы сууут, сени бери туююшюрге чакъырмагъанма, сыйларгъа чакъыргъанма. Ашымдан кёбюп, юсюме чап деп чакъырмагъанма.

Идрисни къаны асыры къызгъандан, агъарды, аузундан сёз чыгъаралмай, стаканны толтуруп, нарзан суу ичди да сора стаканны онг къолуну ууучуна къаты къысханлай турду.

Хамзат а, къара мелте къол жаулугъу бла хыкки кёзлерни сыйнай, кеси кесине не затла эсе да айтады. Сейирди аны иши: бусагъатда шытыларын, башын тыялмай тургъан адамгъа бир кесекден къарасанг, нузуна жукъ салмагъанча болуи къалады. Алай, аз да бир зат къошханлай а, биягъынлай терк окъуна тууарылады. Зыйнадан туугъан, ол заманда да шашмайды айтыр сёзюнден: «Кесин бирсиледен эсе бийикге салгъан адамдан къууанма. Жанымы кеси кибик кишиге акъыл юретип тургъан адам алады. Байдуллах а аллай кишиди. Сен аны ангылап къой, къарындашым».

Энди аны сёзюне тынгыларгъа да суймейди Идрис. Хамзат не кёп жаншаса да адамлыкъ, кишилик илишан кимде болгъанын иги ангылайды ол. Идрис бери келип, Байдуллахны къолуна тюшген кюнден бери, аны аузундан адамны намысына къатыллыкъ сёзюн эшитмегенди. Хар кимге да жүрекден айтылгъан халал, ариу сёзюн аямаз. Адамгъа бек «ачыуланса», кюлген да этип: «А кауур. Сен бу ишинги къоймасанг, трудденлеринги кесдирликме», — дер. Адамны къууанчына къууана, жарсыу кюнюнде билеклик этерге къолундан келген жаш.

Хамзатны юсюнден а жукъ айтып киши да эшитмегенди. Бек айтхан эсе, иги адам бол, тутхан ишинги алгъа бардыр дерикди. Ол сёзлени уа кимге да атасы, тамата къарындашы, бек суйген тенги айтырыкъды. Аны ангыламагъан а акъылсызлыкъды. Хамзатны бюгюнлю айтып тургъан магъанасыз тауруху ол затха келип тохтайды. Тюз адамгъа аманлыкъны излеген игилик кёрмегенди бир заманда да...

Идрис сагъышларын башындан кыыстай, биягъы Хамзатха къарады да, башын жингириклери столгъа тирелип тургъан къолларына салып, теренден ахтынды. Сора акъыртын ёрге къопду да, Хамзатны къатына жууукъ барып айтды:

— Айып этме, Хамзат. Мен кетмей болмайма. Сау бол, мени адамгъа кёрюп бери чакъыргъанынга. Тюбербиз энтда да...

VI

Идрис Азизаны жапсаралмай кёп кюрешди. Ол не ариу, не гокка сёзле айтса да, Азиза жюрексингенин тыялмай турду, чакъгъан терегин элия ургъан сунуп. Алай тюйюл эсе да, аны къайгъысы, сыйыты ол оюму туудура эди.

Идрис а ариу сёзюн тауусуп, не айтыргъа билмей, юйню тюз да ортасында тауушсуз сюеледи. Сора Азизагъа жууукъ келип:

— Бек акъыллы сунуучем сени. Бек акъыллы, — деди терен ахтынып, онг къолуну къарыулу бармакълары бла сакъал тюбюн ийлей, ачыуун кесинден кыстаргъа кюреше. — Ой юйюнге, алай этерге жараймыды. Мен да адам баласы ушайма да. Эр киши ушайма да. Энди мен не этгеними бла къалгъанымы билмеймеми. Ариу кыыз, эте турма алай.

— Манга жукъ да билдирмей, барып шахтагъа кирип тохтагъанса, — деди Азиза жюрексингенин тыялмай. — Мен а адам тюйюлмеми. Охо, мени жукъгъа да санама, сабийлеринги сагъышларын этсенг а. — Кёз жашларын тыялмады Азиза.

Идрис уллу кюбюрню юсюне олтуруп тургъан Азизаны къатына барды да, энишге чёгюп, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, аны жилиямукъларын сюрте:

— Мени былай бек сюесе деп, жети жукълап тюшюмде жокъ эди, — деди.

— Къатымдан кетип къал, хыликгя этме, — деп Азиза бютюн да бек жюрексинди.

— Ариу кыызса сен, бек ариу, — деп Идрис Азизаны кюйнуна кётюрюп, тегерек айландырды да, сора тюз да юйню ортасында эки аякъ юсюне сюеди.

— Дагъыда уялмай мени бла сёлешген этесе, —

деди Азиза, кёзлерин кьол тышы бла ууа, Идрисге кьарамангайла. — Анча заманны ичинде кьайда ишлегенинги менден жашырып турганса. Менден ёзге адам сени бла бир юйге жыйылмаз эди.

— Аны юсюнден хапарны тохтатайыкь, — деди Идрис, Азизаны башын кёкюрегине кьыса. — Шахтада бизден эсе кёп да иги адамла ишлейдиле. Биз сунганча кьоркьуу жокьду аны ичинде. Кьыйын ишти деп да айтырыкь туююлме, оллахий. Техникады анда ишни этген. Эндиге дери кьайда ишлегеними санга айтмай турганым ючюн а, терслигими бойнума алама. Жюрегинги кьыйнаргьа скоймеген эдим. Экибизни бюгюнню дауурубузну тыш адам эшитмесин. Сабийле да эшитмесинле...

* * *

Не кёл этерге кюренди эсе да, Азизаны айтханлары Идрисни башын сагьышха кьойдула. Борбайлары кьыйылып, кёп заманны жеринден тепмей турду. «Ким биледи, Азиза тюз эсе уа? — деди ол. — Кесими теллигимден абынадан абына бара болурмамы? Жаным саулай башымы жер туюне сугьуп, юйюрюю-юйдегими да апчытып...»

Идрис ёрге ауур кётюрюлдю. Сора Азизаны мудах кёзлерине кьарап:

— Да сен айтханлай болсун иш, — деди. — Сен айтханлай болсун... Жюрегинги кьыйнама. Сабийлени да, мени да кьыйнама.

— Мен санга оноу этген сунма, — деди Азиза, башын ёрге кётюрмей. Алыкьа биз адамыча жашап да башлагьынчы, сен а барып... Азизаны биягьы кёлю толду.

— Болду, тохта. Сен айтханлай этеме, — деди Идрис. — Ма кёрюрге, бюгюн окьуна башха иш изле-месем...

Азизагьа ол сёзлени айтханлыкьгьа, барып Байдуллахны кёзюне кьарап: «Мен ишден кетеме», — демклик Идрисге неден да кьыйын эди. Ол заманда кёлю кюлмесе да Байдуллахны мудах боллугьун биле эди Идрис. Биле эди, Хамзат кибиклени хыликгьа этериклерин да. Аланы Байдуллахха кёл кенгдирликлерин да. Идрис ол себепден сакьлай эди Азизадан кёл этдир сёзю.

«Энди не, тенглеринги кьатында айыплы болма, сакъ айлан, сакъ жюрю. Палахдан сакъларыкъ бир аллах кесиди», — дерин.

Бу кьыйын сагъатында ол сёзле Идрисге неден да бек керек эдиле. Ол сёзле мындан ары жашаууна тюз жол ачырыкъ суна эди Идрис. Аллай ахшы жол, — халкъ аузунда жюрютюрча. Азиза уа:

— Ачдан ёлмек, — деди Идрисни ахшы сагъышларын кесе. — Ырысхыгъа жан атып, башыбызны отха сукъмайыкъ. Ким да кьайнайд, биз бир ёксюз, бир жарлы. Кьыйын кюнубюзде бауурларына кьысылыргъа не ата, не ана жокъ...

Былайда Идрис жукъ айталмады. Ким биледи, Азизаны бюгалмазлыгъынмы ангылады, огъесе, аны айтханына толусунлай бой салыпмы тохтады, не терсе, не тюзсе деп аузундан сёз чыгъармады.

* * *

Идрис забойгъа ёрлегенинде бригада ишни кьыстау бардыра эди. Байдуллах бир кесекге ишин тохтатды да, Идрисни кьолун тутуп, хар заманда этиучюсюча, тынчылыкъ-саулукъ сорду. Бирси жашла уа артыкъ кёз-къаш бермедиле. Былай кеси кеслерине мурулдагъанла да болдула, Идрисни кеч келгенин, дагъыда Байдуллахны анга жарыкъ тюбегенин жаратмай.

— Не болгъанды, нек мудахса? — деди Байдуллах Идрисге. — Халынгы жаратмайма.

— Жокъду хатам, — деп кьойду Идрис, кесин ишге хазырлай.

— Бу не сюелиудю? — деди жашладан кьайсы эсе да.

— Кьой, жанын кьыйнама. Бир кесек солума кьой, — деди экинчи жаш. — Бизни тапмай эртденли асыры айлангандан аман кюню чыкыгъанды. Бир кесек эс тапма кьой.

— Да хау, ол ёлмесин ансы, мен былайда тап ийисден кьыра, ол а кьайда болса кьаукълакъ эте айлансын...

Не Байдуллах, не Идрис ол эки жашха жукъ айтмадыла. Байдуллах кёзлери бла Идрисге кёл этдирди да, экиси да ишге тохтадыла.

Ол кюн Идрисни тынчлыгъы жокъ эди, аны аппа-

раты к̄абырг̄асын хуртак этген к̄ысыр к̄ааяныча. Болса да, к̄елсюзлюк этмей эди ол. Тамбла кетеме, сора бюгюн быллай бир нек т̄юйюлеме деген ак̄ыылдан кенгде эди Идрис. Хар ким да эс бурурча, олсаг̄атда аны юсюнден жаншаг̄анла с̄езлерине сок̄уранырча, алай к̄обарады к̄ая к̄абырг̄асын, эки-юч адамны жюгюн да кеси тартып. Эсе да, ак̄ыылсыз с̄елешгенле ол заманда да сок̄уранмадыла айтханларына. Туурадан к̄арап к̄еллерин к̄юлдюрдюле. Бирде уа аны техникаг̄а, ишге да к̄олу кимден да иги жарашханына зарланып, к̄ара кесеу боладыла.

Идрисге уа к̄удрет аллай бир к̄юч, к̄арыу да берди, эсинде болмаг̄ан бийикликге ёрлерча, н̄егерлери тамаша болуп к̄арарча.

Алай болмай амалы да жок̄ эди. Ол бюгюн Идрис шахтада ишлеялмай кетгенди деп, ызындан адам к̄юлмезча чекге жетиширге керек эди, — андан сора Байдуллах хар заманда Идрисни атын юлгюге айта турурча.

Бюгюниг̄ю иши ёмюрге дери жашау жолун жарытып турлук̄ча к̄юреше эди Идрис.

— Оллахий, бу шуёхум, былай к̄армашса, шахтаны биз керекли этерик т̄юйюлдю, — деди бияг̄ы жашладан бирлери.

— К̄ой, маржа, махтайма деп, чырмылтын этесе, — деди экинчиси. Аланы с̄езлерин Идрисни аппараты ууатхан ташланы энишге сарк̄ыг̄ан тауушлары тунчук̄дурады.

— Ак̄ыртын узал, — деди Байдуллах Идрисге, — сен бюгюнден сора да керексе бригадаг̄а.

Идрис белин ёрге тюзетди да, бюгюнден сора мен мында санга билеклик эталмам дегенча, Байдуллахны к̄ёзюне соруулу к̄арады, мудах болуп, кеч, к̄арындашым, дерге хазырланганча. Олсаг̄атда к̄алай к̄ыйын эди анга — муратын Байдуллахха айтмак̄лык̄. Аны бла кенгешмей, ишни болушун ангылатмай, шахтаг̄а ёрлеуюн тохтатмак̄лык̄. Ол биле эди; бригададан кетсе, кесинден да Байдуллахха к̄ыйын к̄ёрюнюрюгюн. Ол заманда Байдуллах анга айтыр: «Иги жаш, к̄ыйнымы аяк̄ т̄юпге уруп, жерге к̄аратып к̄ойдунг да. Манга не айтырла, бу кеслерин к̄екден т̄юшгеннге санаг̄ан жашла. «Сен Идрисни бизден артык̄ к̄ересе», — деп бирде уялмай с̄ёзю

ачыкъ салгъанла. Рудникни таматаларына уа не бетден кёрюнюрюкме? Жанынг суйгенлей. Алай, къарындашым, манга этеринги уа этдинг. Кертиди, хар кимге кеси жаны багъалыды. Болса да, бирсиле да кеслерине ажал излеп айланган сунуу а терсди. Терсди ол. Алай этерге жарамайды... Да, Идрис, дунияда не ахшылыкъла бар эселе да, ала ёмюрден ахыргъа сени нёгерлеринг болсунла. Алай жалан да бир тилеригим, мени хатамдан жер тюбюнде ашыргъан заманынг ючюн тырман этме...»

Идрис сагъышларындан бир ауур жюкню тюбюнден къутулгъанча, алай къутулду ырмах болуп. Сора ол башын кётюрюп Байдуллахны кёзюне къараялмады. Аппаратыны жухун аякъ тюбюнде бауурланып тургъан магъданлы къалакъ ташха тиреди.

— Ой, айтханем да, шуёхубузну бурун сюеклери туруп сюелиюн кёремисиз, — деди ол, Идрисни юсюнден сёзю бек алгъа башлагъан жаш. — Тейри, сабандан къайтхан ууаныклай болду.

— Жаш, энди уа озгъан этесе, — деди Байдуллах. — Аузум барды деп, сау кюнню алай зырафына жаншап турургъа айып туюлюмюдо. Оллахий, Идрис, сенде да бек уллу тёзюмлюк барды...

Байдуллах хар заманда Идрисде болгъан тёзюмлюкню къаялагъа тенг этер эди. Ол сабыр, ол тынч адамны ишге жетгенинде уа от болуп къалгъанына, ырысхыгъа сугъанакълыкъ этмегенине уа бюгюн да. Алай Идрис аузун ачып кишиге сёз айтмай, сау кюнню былай мудах ашыргъаны уа бюгюн Байдуллахны сагъыш этдире эди. Бюгюнча болуп а бир да кёрмегенди. Алай не кюрешди эсе да, ол Идрисни жүрегин ачалмады. Жаш аны сорууна жалан да ариу ышарыуу бла жууап этип къоя эди. Аны алай этгени, былайды деп айтагъанлыкъгъа, Байдуллахха бир кесек ачыу окъуна тие эди.

— Алан, сен не сейир адамса, — деди ол Идрисге. — Ким биледи, биз жумушатыр къайгъынг бар эсе уа? Энди айып этме, барыбызны да къайгъыдан аллах сакъласын.

Идрис ол заманда да базынмады анга муратын айтыргъа. Идрисге къыйын эди ол ишни этген. Неден да къыйын. Азизаны жанына тийгенден окъуна...

Таулуну арт акъылы онглу болгъанын кеси кёрдю ол. Кесинден уллу, гитче да ишлерин ким да сукъла-нырча, алай тынгылы, алай жигер этген заманда, къо-луна не аппарат, не башха иш жарашмай буюгъуп, кюнню узунуна сюелип турмай, артха айланып кетип къалыргъа нек жарамай эди анга? Ол заманда Идрис-ге киши да айып этмез эди. Шахтагъа жан атып ке-лип, артха башларын алып къачханла уа барелле анда. Шахта жигитлени уясы болгъанын ангыла-гъандан, аллайлагъа киши да айып салмай эди.

— Бу мени жагъама ушагъан иш туююлдю. Сизни да кёзюгюзге ауруу болуп турмайым да, кеси башымы мадарын керейим, — деп ал кюнледе Байдуллахха Идрис да айтхан эди.

Ол сёзлени эшитгенде сабырлыгъына ким да сукъ-ланычу Байдуллахны къаны бузулуп, Идрисге:

— Тейри, къарындашым, жагъасына жарашма-гъан ишни этген а кимге да тынч туююлдю, — деди. — Алай эсе, бир стол къыйыры излерге кюреш. Болса да, мен акъыл этгенден, ишни къыйынындан къоркъ-гъан, аны зауугъун да кёрлюк туююлдю.

Былайда Идрис, терс сёлешгенин ангылап, Байдул-лахдан асыры уялгъандан терлеген окъуна этди.

— Бу мени къолумдан келлик иш туююлдю деген магъанада айтама, — деди Идрис, бёркюн тешип, женги бла мангылайыны терлегенлерин сюрте. — Энди стол къыйыры излерик болсам, бери кирип да турма-зем.

— Да, Идрис, сени сёзюнг ол магъананы тутады. Къара ишни жагъанга тийишли кёрмей эсенг, жалан да алай болургъа керекди; къуллукъ излерге керексе.

— Угъай, угъай, Байдуллах, энди сен а...

— Да не? Сени бери киши тилеп келтирмегенди. Мен биринчи кюн окъуна айтханма: «Шахтада ишлер-ге базындынг эсе, белни къаты къыс», — деп. Угъай-угъай дей эсенг а, жанынг сюйгенлей. Мында зор бла киши кишини тыяллыкъ туююлдю. Жолунг мамукъ-данды, иги жаш.

Байдуллах, алай айтып, аппаратны жухун къаягъа тиреди да төгерекни тауушха алдырды.

Идрис, ол кюн уруп кетип къалмагъанына энди ачыу этеди. Иги боллукъ эди алай этсе. Иги, аман боллукъ эсе да, бюгюн аны ол оюму бирсилени хор-

лапды; кысха заманны ичинде иште анга келген намысны да, Байдуллах этген билекликни, ол айтхан ариу сёзлени да. Алай ол оюмгъа толусунлай бой салып кьоярча уа кесине кюч-къарыу тапмайды. Кишилиги жетмейди аны ол иште.

— Да тёмей не этериксе, — деди Идрис, Байдуллахны къатына жууукъ атлай. — Ол иш туююлед, алай анча жылны сен была бла къалай ишлегенинге сейир этеме ансы.

— Тейри, — дегенни айтды Байдуллах, — бригада жалан да манга тыянып кълса уа, иш доюн боллукъ туююлед. Алалла бригаданы атын айтдыргъанла. Энди, юсюнде бир шарайыбы болмагъан ким барды. Иште, намысха жетгенде да была бир да адамгъа хорлатхан жашла туююлдюле.

— Менден эсе аланы сен иги биле болурса, — деди Идрис. — Алай бир да адамны жюрегине биз сугъар ючюн а къоймайдыла.

— Ой ююнге, ала ойнап этедиле.

— Аллай оюн керек туююлдю манга, — деди Идрис Байдуллахха да бир кесек кёлкълды этип. — Бир кюн деп туююл, эки кюн деп туююл. Ала да жаншагъанлай, сен да тынгылауну ийгенлей. Не заманнга дери тёмерикме. Айтчы аны манга?! Мен аладан да, сенден да аман киши туююлме. Боллукъду тёмгеним!

Байдуллах тынгылады — боран кече къаяла тынгылагъанча, аппаратланы, адамланы тауушларын да эшитмегенлей, аллында сюелген Идрис да кечеги ауанача, кёзюне алас-булас кёрюне. Алай амалсыз болду ол, бирде суймегенлери жалгъан дау бла юсюне сюелгенлеринде амалсыз болгъаныча. Бир заманда Махти да айтхан эди анга бюгюн Идрис айтхан сёзлени. Тюз алай угъай, андан да къаты, — Байдуллахны жиликлерин сууутурча сёзю.

... Азмы игилик этген эди Байдуллах Махтиге. Жууукълукъну, тенгликни хатеринден ол ишлегени ашагъанындан озмагъан Махтини кеси бригадасына алып, махтаугъа, намысха жетген сагъатда аны кесинден эсе алгъа салып, къырал саугъагъа да ол тийишлиди деп жагъасын жыртдыргъан Байдуллахха ол артда къалай айтып сюелген эди. Машина, орден къллу болгъан Махти, андан арысында шахтада

ишлеуно ауур кёрюп, кетип кьалгъанында сылтаугъа Байдуллахны тутхан эди.

— Мен, — деген эди ол, партия жыйылыуда, — шахтадан суйюп кетмегенме. Байдуллах кыйын адамды. Айхай, несин айтаса, белинг төрт гуппур болгъунчу ишлесенг да бек сюеди. Алай гынтдысы уллуду. Иши, намысы бла да санга жетмеген адам оноунгу этип турса, киши да тэзаллыкъ туююлду. Мен шахтадан Байдуллахны хатасындан кетгенме. Байдуллах князчыкъ болгъанын кьоймаса, бригада узакъ бармай чачыллыгъын билип кьоюгуз. Мен былайда Байдуллах кеси тургъанлай айтама. Жаным кеси болмагъан жерде биреуню сёзюн этген адам алады. Кимни кьалай ишлегени барыгъызгъа да белгилиди. Айып этмегиз ансы, орденле хар кимге да берилип бармайдыла...

Ол кюн жыйылыуда Махти жанлы болуп селешгенле да бар эдиле, — саулай рудникде аты айтылгъан адамны ишни кьойгъанына жарсыгъанла. «Былай нек болады? Кимни терслигинден кетедиле жашла шахтадан? Тур да аны бир ангылат дегенлеринде да, Байдуллах тынгылап кьойду. Бек кьаты болгъанларында уа ёрге кётюрюлду да:

— Да ишни халин Махти ангылатханды. Ол айтханнга кьошарыгъым жокъду, — деди Байдуллах. — Алай бара баргъан дуняда ким тюз, ким терс болгъанын, Махти кеси ангыласа бек сюерикме.

— Бир да кьоркъма, кесине уа бир заманда да кир кьондурмаз, — деп хыныракъ болуп окъуна селешди Хамзат олтургъан жеринде ары-бери телчий, алай залим селешгенине кёлю кётюрюлюп, тегерегиндеги леге ёхтем къарай.

Бир заманда Григорий, сёз алды да, ёрге кётюрюлду. Ол бир кесекни сагъышлы тынгылады. Коммунистлени барысы да шум болдула.

— Былайда мен ангыламагъан бир зат барды, — деди Григорий тамагъын ариулай. — Биз бюгюн Махти ишни кьоюп, орамланы ёнчелеп нек айланганынмы сурайбыз, огъесе, бурмай, тюзюн айтып кьояйым, шахтада ишни ауурлугъун тартхан Байдуллахны сёгергеми жыйылгъанбыз? Махти, айыпды алай селеширге. Хамзат, санга да айыпды партия жыйылыуда аллай кыйматсыз сёзлени айтыргъа. Махти, сени адамлагъа кьошхан Байдуллахды десем, жанынга тие-

рикмиди? Сыртынга тийсе да, мен акъылымда болгъанны бурмай айтама. Кертисин айтама. — Махти ёрге кётюрюлдю.

— Олтур жеринге, — деди Григорий, — сен сёлешгенде биз тынгылап тургъанбыз. Къайгъырмас, сен да тёз. Охо, Махти, бизни адамгъа окъуна санама сен. Тюнене газетле да, радио да, Байдуллах да сени махтап кёкге чыгъарып турдула. Бюгюн а кюнню узунуна эл тюрбюнде айланып, ингирикде юйюнге жыйылсанг, сабийлеринге не бетден къарайса? Аладан уялмаймыса? Ол коммунистге ушагъан иш тюрюлдю. Ол бизни коллективни бетине да ушамайды.

Хамзат, сен а не излейсе? Бюгюн Байдуллахны кетерип, аны орнуна сени салсакъ, уялмай барлыкъмыса? Ой юйюнге, айыпды алай этерге. Сен келлективге оноу этерге эркин тюрюлсе. Адам, коллективге оноу этер ючюн, намысы, тюз ниети да болургъа керекди. Жанынга тиймесин, сенде уа ол зат жокъду. Бош чибинлейсе, жокъду сенде ол зат. Партия жыйылыугъа окъуна ичмей келалмагъанса. Сен билген адамланы бир бирге этерге кюрешген...

Къарындашым, Махти, шахтада ишлемейме дегенни киши тутуп тыяллыкъ тюрюлдю. Алай къырал да, коллектив да сени бирсиледен ёрге кётюрдюле эсе уа, аны ангыларгъа, махтаугъа тийишли болургъа керексе. Кесинги терслигинги бирсилени юслерине атаргъа эркин тюрюлсе. Бюгюнча эсимдеди, ууакъ-тюек жумушла бла башынгы кечиндире айланыучу заманында, Байдуллах сени кеси бригадасына зор бла элтгени. Андан арысында ишни эбине юйретгени, жаш адамла ёсерге керекдиле дегенни айтып, хар жерде да махтау санга болурун сюйючюсюн да унутмагъанма. Дагъыда билеме мен, алай махталып башлагъанынгдан сора Байдуллахны орнуна тюшерге кюрешгенинги. Бирсиле къалай болгъанларын билмейме, мен а сени ишинге ыразы тюрюлме. Айтдырмай къоймай эсегиз, былайда партия комитетни секретарына да тюрюлме ыразы. Ол халкъны бери жыардан алгъа терсени бла тюзню тохташдырыргъа керек эди...

Байдуллах ол кечеча, бюгюн да мудах болду, Идрис кёзюне къарап жууап этгенде. Былайда ол бек алгъа айыпны кесине сала эди, муратын адамлагъа ангылаталмагъанына, сёзюню тюзлюгюне аланы ий-

нандыралмагъанына. Алай болгъандан арысында уа саулай да этген ишин къыйматсызгъа санай эди. Байдуллах таматалагъа барып, бригадирликден эркин этигиз, болалмайма дегенни айтып, тилерге да кеп кюнледе таукел болгъанды. Дагъыда ол кесини кел-сюзлюгюне айып этип, тохтар эди.

— «Ой, игисагъан, бирсиле кезюме къарап аман окъуна айтхыелле, бюгюн Идрис манга жууап этмеге эди ансы, — деди Байдуллах кеси кесине, ишни бошап, жашла бла бирге ёзеннге тигелей. — «Сюйгенингден кюй», — дегенлей болдум. Да ким биледи, менде да болур терслик. Къалай эсе да, адамланы келлерине жетмеген бир ишим барды...»

Байдуллах ёзеннге кеси сагъышлары бла ушакъ эте эди. Идрис да келе эди киши бла уллу сёз негер да болмай. Шахтадан кетерикден ары Байдуллахны жанына тиймезге кереклисин да энди ангылагъанча, айтхан сёзлерине сокъурана, терслигин айтып ангылатыргъа да къолундан келмей. Бирде ол жашауну сабийге ушата эди, жияй тургъан сабийни тохтап, олсагъат кюлюп башлагъанын эсине тюшюре. Алай ол не бек кюлсе да, эркеленсе да, Байдуллахны келюн алалмазлыкъ суна эди. Сёзсюз, Идрис ангылай эди, тамбладан башлап шахтагъа ёрлемезлигин айтса, Байдуллахны жүреги анга ёмюрден ахыргъа къатарыгъын, ол заманда аны бюгюн этген жууабын окъуна унутуругъун.

«Халкъ айыпдан кезюмю чыгъарлыкъ эсе да, барайым да, атамы жарлы юйюне къысылайым. Шахтаг, ахчанг да атамы арбазына къор болсун. Ата жерим бичен ийсине, элими мал сюрюуледен толу орамларына къор болсун...»

— Да, жашла, жууукъ болугъуз, — деди Байдуллах юйлерини къатына жетгенлей, биягъы сюйдюмлю ышарыуун эте. — Сизни хайырыгъыздан мен да бир иги сыйланайым.

— Тартыр затынг а бармыды? — деди жашладан къайсы эсе да. Ол алай айтханда жашланы барысы да кюлдюле.

— Сиз сау болсагъыз ол да табылыр, — деди Байдуллах.

— Сау бол, къууанчынга барайыкъ, — деди биягъы жаш.

— Алайды иш, — деди Байдуллах, бир кесекни сагъышлы тынгылагъандан сора. — Бюгюн биз бирси бригадаладан эсе не жаны бла да онглу болгъанбыз. Барыгъыз да сау болугъуз. Жашланы да жанларына тиймесин ансы, Идрис, сен а барыбызны да хорлагъанса. — Байдуллах онг кьолу бла Идрисни аркъасына къатылды...

VII

Идрис, арбазда сюелип, эртденликге салам бере, къонгур таулагъа кез къакъмай къарай эди. Идрис кеси жашауунда ол таулары этеклеринде, ташла ичлеринде кьой кютгенди, бичен да чалгъанды, таудан саркъгъан суучукъну жырлагъанына да тынгылагъанды. Жаз да, къыш да къарагъанды табигъатны ол тауушлукъ къудретине, таулары чыдамлыкларына, кекден жаугъан къарны бек алгъа аланы башларына къоннганына. Ол душманны тау башладан аугъанын да кёргенди, харам къанын аны халал ташларына бой. Идрис тау артындан кетюрюлген кюн жылыуун, жарыгъын да элге бергенине къарап да къууанганды.

Алай ол бюгюн таулагъа алай сукъланып, эс буруп къарай эди, — ёмюрюнде бу жерлеге биринчи келгенча, аладан айырылса ашауу, жашауу да болмазлыкъча. Къоргъашинли таудан ургъан шош, хычыуун аяз анга адам ауазланы, Азнорну къобуз тауушун, магъдан къазгъан аппаратны тауушун да келтире эди. Магъданлы ташдан жюкленип, кек кенглигинде жюзген вагончукъланы тау къушлагъа ушата эди ол.

«Бу тау тарлада аз къарындашыбыз жырын жилаугъа бурмагъанды, — деп шыбырдады Идрис кеси кесине. — Таула уа бюгюн да алагъа сын болгъанча, сюеледиле. Кетдиле жазыкъла, жашауларын къара туман басханлай. Сууну, гыржынны да татыуун ангыламай. Къууанчлары бушуулары хорлай...»

Идрис бирде ол сагъышларындан къутулуп, черекни, тауну да къаннга боялгъанын, аталарыны ожакъларындан тютюн чыкъмай тохтагъанын да кёрген адамла бюгюн бир бирлерине кёл ашагъанларына сейир эте эди. Угъай, ол жалан да аллайла кеслерин адамгъа санагъанларына сейир эте эди. Бу жол а Идрис кесине да чамланды, — Байдуллахны жанына тийгени ючюн

эди ол. Идрис ол айыпны кеси ёмюрюнде башындан жулалмазлык сунду...

Бир заманда Идрис башын ёрге кётюрдю да, босагъа юсюнде скоелген Азизаны кёрюп, аны кёзлери бла ийнакълай, аз ышарды. Сора юйге кирди да, ишге кеч къала тургъанын ангылап, терк окъуна ауузланып, жол кёл алды. Ол Азизаны жукъ айтмагъанына неден да бек къууанды. Азиза аны тюш азыгъын къолуна тутдура, арбазгъа дери ашыра чыкыгъанында уа, артха туракълап, бир узакъ жолгъа атланганча, аны кёзюне къарагъанлай турду, тансыгъын алалмай.

— Къоркъма сен, ариу къыз, — деди Идрис, зыбыр къол аязы бла Азизаны чачын артха сылай, — бара баргъан заманда хар зат да былай, китап махтагъанча болур.

Азиза да анга ыразылыгъын кёзю-башы бла билдирди.

Олсагъатда эшик къагъылды. Сора юйню ичинден адам ауаз эшитилгинчи окъуна, алтын тишлери, кенг мангылайыны сыйдамлыгъы да бирча жылтырай, босагъадан Малик тюшдю.

«Охо, бу а не этеди, танг атмай», — деди Идрис кеси кесине. Азиза да бир кесек жунчуду.

— Ой, юйге да игилик, — деди Малик.

— Келгенге да игилик, — деди Идрис.

— Къонакъ аламысыз? Къалайды къош къолайыгъыз?

— Къонакъдан бир заманда да къачмагъанбыз биз, — деди Идрис. — Къонакъ аллахны къонагъыды. — Азиза бир кесекге жунчуп турду эсе да, узалып юйде болгъан жангыз шинтикни Маликге жууукъ тартып:

— Олтуругъуз, не скоелесиз, — деди. Малик тар отоучукъну ичине тынгылы къарап чыкъды да, Идрисланы жунчуп жашагъанларына къууанганча, мыйыкъ тюбюнден аз ышарды.

— Нек олтурмайса, олтур, — деди Идрис.

— Да мен мынга олтурсам, сиз а ёре скоелипми турлукъсуз да? — деп Малик шинтикни кеси таба тартды.

— Охо-охо, биз да табарбыз олтурур жер, — деди Идрис.

— Аллах бирди, алыкъа хапчук кибигибизни

да келтиралмагъанбыз бери, — деди Азиза. — Кесибиз кирирге да жер тапмайбыз мында. Малик, аллахючю, мынга бир иги урушчу, элинги, журтунгу нек кьююп айланаса деп.

— Ой, биз урушур керекли туююлдю Идрис, — деди Малик онг бутун сол бутуну юсюне сала, мыйыкъларын сылай. — Тенглерибизде мындан акъыллыбыз жокъду.

— Эски жырла бла кюрешмейик, — деди Идрис. Малик эрин кьагъып, кесинден эсе энш этип селешгени Азизагъа да ачыу тийди. — Жангы хапар айт.

— Да не хапар айтырыкъма. Эл тынчды, — деди Малик. — Алгъынча аман адамла бир кесек жюрегибизни къыйнайдыла. Баям, аллайланы тышындан юскюрюп кюрешгенле да болурла. Ой, къайгъырмаз, аманла биреуге къазгъан кёрлерине эртде, кеч болса да кеслери туюшмей къалмазла.

— Малик, къайдан ахшы жолданса? — деди Идрис аны магъанасыз хапарына андан ары тынгыларгъа суймей.

— Да ёргеден, элден бери жумуш бла тигелегенем да, Идрис справка тилегенди дегенелле да, бирледен жибере айланмайым деп, кесим ала келгенме, — деп ёшюн хуржунуна узалды да справканы чыгъарып, Идрисге узатды.

— Сау бол, — деди Идрис. — Кесинг къыйналмансанг да боллукъ эди.

— Да энди бир бирге аллай бир жумушчукъ этмей да къалай жашайыкъ дуняда, — деди Малик кьол бармакъларын бир бирге чалдишдирип, тобугъуна сала.

— Справканы неге кереклисин да билмейме.

— Юй берирге умут этедиле да аны ючюн излейдиле.

— Къуллукъчу адамны жамауатны бары да бирча иги суйюп бир киши да кёрмегенди. Игилик этер ючюн да къалмайма, алай мени суймегенле да бардыла...

Азиза ашха-суугъа къарманшды. Алай, Малик ёрге кьюпду да, сыйлана туругъа амалы болмагъанын айтды. «Элигизни унутмагъыз, келе-келе туругъуз, — деди ол. — Идрис, сени бла уа бир аз жумушчугъум барды. — Идрис Маликни ашыра, уллу орамгъа дери

баргъандан сора, Малик тохтады да, Идрисни кёзюне къарап сын болду. Таулула айтычулай, Идрис бёрю терисинлей кёрюнеди анга. Бек жийиргенчли жаныуарча, тюз да алай. Аман айтып, кёлюн чёкдюрюп кетип къалыргъа кёп кере кезледи Малик. Алай жүреги таукеллик алалмады, тамбласыны сагъышын этди. Къуллугъуна, кесине да къоркъду. Къыл чайнагъанлай, тиш билегенлей а турду.

— Тынгылайма, айт хапарынгы, — деди Идрис башын ёрге кётюрюп, бойнун тюзете.

— Ачыуум бир кесек сыннганды ансы, Идрис, ючтёрт кюн алгъаракъ тюбесек, арабыз бек аманнга кетерик эди, — деди Малик этиучюсоча Идрисни онг къолтугъуна кирип, алгъа атлай. — Иги жаш, элден кетгенинден сора да нек къоймайса мени жашаргъа. Берлигим бар эсе, айт, аллахны сюйген къулу, къутулайым борчумдан. — Идрис артха туракълады да, Маликни кёзюне жютю къарап, кирпичлерин къакъмагъанлай бёлек заманны сюелди. Малик а аны къаны бузулгъанын ангылап, биягъы жалгъан ышарыуун этди да, ызы бла Идрисни имбашына къатыла:

— Бош араласа манга, — деди. — Бюгюн мен ахыры бла да сёзю ачыкъ этерге келгенме. Ангыладынгмы, шуёхум?

— Энди уа не этгенме, шуёхум. Терк айт, бир палахха къалабыз. Халкъ къюлкюлюгю болабыз, терк айт, — деди Идрис.

— Сабыр бол, шуёхум. Башха затынг онглу туююл эсе да, сабырлыкъ бла барыбызны да хорлаучуса. Бюгюн да телилик этме, — деди Малик ушагъын оюннга буругъа кюреше. — Энди сиз саулукъда мен къуллугъумдан кетгенликге ёллюк туююлме. Кесинг билесе, мени хунерими, билимими, тенглерими арасында намысым къалай жүрюучюсюн да билесе. Алай манга ачыу тийген башха затды: кесими таныгъанлы санга хатам жетгенди деп билмейме. Сен а туугъанлы манга он бармагъынгы къадагъанлай келесе. Элде жашагъанынгда атам ёлюп кетгинчи анга тынчлыкъ бермединг, андан сора мени ызымдан тюшдюнг да, кюн сайын къанымы бузгъанлай турдунг, чалдиу этерге кюрешдинг кюн сайын. — Малик къызадан къыза барды. — Энди элден кетгенден арт жанында кесинг да тынчай, бизни да тынчайт.

— Малик, къарындашым, нек жаншадынг быллай бир, — деди Идрис арыгъан, кыйналгъан ауаз бла. — Нек жандыраса жүрегими?

— Керти сёзю кёзюнге айтханлыкъгъа жанмасын жүрегинг, Идрис. Тюнене мени райисполкомгъа чакъыргъандыла да, бир атсыз къагъытны окъуп, ёре тыгюмю чёкдюрюп жибергендиле. Угъай, шуёхум, бойнуму сени балта тубюнге алай тынчлыкъ бла салып къоярыкъ сунма. Письмода уа тюз да сен жыйылыуда айтычу сёзле, тохтамай сен кыйтарычу шартла. Мен итме, мен адам тыйюлме. Манга алай керек эди. Кимге игилик этсем, ол манга душман болуп сюелмей амалы жокъду. Хар кимге сабий жумушчу болуп айлансанг да ыразы эталмайса. Аякъ тубюгюзге кийиз болуп а къалай къалайым. Угъай, алай боллукъ тыйюлдю. Кесим не тюрлю эсем да атам аты айтылгъан киши болгъанды. Аны унутмагъыз.

Идрис жерге узалып чёпбашны юздю да, къабугъун ариулап, эки тиш ортасына салып чайнай сюелди. Акъдан-къарадан жукъ айтмады Маликге. «Мени бир тюрлю хатам жетмегенди дегенни айтып, ант этгенлигиме, ийнанырыкъ тыйюлдю. Сора нек кюрешеме, кесими да кыйнап, аны къабына тургъан отун да ышырып. Малик кёп жылланы кюрешип, кючден чакъдыргъан терегин кесерге балта алып сюеледи. Биз а этме алай дейбиз. Ангылар, эртде, кеч болса да, жашау кесини кючюн танытыр. Элни айыбы ёлюмден кючлюдю. Бу хапарланы халкъ керти сунуп, манга налат бере болур. Жарамаз тынгылап къойсакъ...»

* * *

Ишде Идрисни атын Байдуллах бла бир тизгинде айта эселе, анда не терслик. Аны ючюн бирси жашла нек кёл ашайдыла. Идрис биледи, иш кылыгъына аладан юйреннгенин. Бюгюн ол иги эсе, ыспасы, бюсюреуу да нёгерлеринеди. Алай эсе уа, Идрис ол адамланы жерге къаратмазгъа керекди. Алагъа къууанч тыйюлмюдю ол иш?

Бюгюн Идрис шахтагъа кирип бара, Хамзат андан албугъартып кетип къалды. Жол болсун демеди ол Идрисге. Насыбын, ырысхысын да сыйыргъан адамгъача этди Хамзат.

«Не хата этгенме мен анга, — деп Йдрис аны уллу къая тешилген бла узакъгъа алып баргъан вагончукъну шинтигинде артха тыянды. — Ол Байдуллахха бичилген багъагъа ыразы туююлдю. «Ким да менден алгъа нек барады», — дейди Хамзат. Эришген эр болады, къарындашым. Ахшы затла уа эрликден чыгъадыла. Байдуллахдан артха къалыргъа суймей эсенг, тутхан ишинги белин бюк, кесинги тауушлукъ адамгъа санай эсенг, аны халкъгъа туура эт. Къолундан а келликди. Алай бек алгъа — къантулукъ болгъанынги ангыларгъа керексе.

Даулашаллыкъ болмазса да ол затха. Алай кесинг къыллы да къалмай, халкъны Байдуллахха юскюрюрге кюрешген, сен этмезлик жокъду. Шахтадан кетерино кёп къалмагъан эсе да, ишге, адамлагъа да уллу кёллюлюк этмейди Байдуллах. Ариу насихатын къызгъанмайды кишиден да.

Ахшы киши болгъан эсе, тенгинге аман айтхан тынчды. Алай туююл эсе да, мен алай сунама. Байдуллахха жаулукук этерге кюрешесе да, халкъ кесинге кюлгенин а унутаса. Санга былайса деп айтыргъа уа, онг жокъ. Аузунга ашайса хар кимни да. Сени да бардыла тенглеринг. Бир-бир аузугъузгъа тюкюрюп айланган нёгерлеринг. Алай кёп туююлдюле ала, терс жолну барыргъа кюрешгенле. Жангылтаса, жулдузлу тау бла демлеширге къолларындан келген жашланы... «Аман адамны къатындан этегинги кесип кет», — деучюдюле таулула.

Къая оюлуп, сегизинчи рудоспуск ишлемей тохтагъанында, къаяны тик ёрге тешип, сегизинчи бла тогъузунчу рудоспускну бирге къошаргъа деп, Байдуллахны бригадасына буюрулгъан заманда, аны нёгерлерине суууукълукъ салыргъа кюрешген сен болдунг, Хамзат. Ол тынч борч болмагъанын ангылай эдинг, ол тамамланса, рудникге келлик хатаны да Байдуллахдан кем ангыламай эдинг. Бригада аз болжалны ичинде эки жюз эллиу метр къаяны тешерге керек эди, бусагъатда алынган магъданнга энтда да аллай бир къошар ючюн.

«Сиз, сегизинчи рудоспуска жол ишлер ючюн эки-юч айны кюрешириксиз. Къыйын да, къркъуулу да ишди. Хакъыгъыз а алгъын алыучугъузну жартысы тенгли да угъай. Жангылмагъыз. Аллай бир кы-

зына эсе, Байдуллах кеси барсын. Сиз кѳан кѳусуп ишлегенликге, оллахий деп айтама, атыгъызны иги бла киши сагъынмаз. Кѳюрсюз, махтауну Байдуллахха салып кѳоймасала...»

Бетинге уялмай айтдынг жашлагъа ол сѳзлени. Алай, тюзю бла терсин иш кеси кѳргюзтдю. Сен да, башха чырмаула да тьялмадыла Байдуллахны магъданчыларын уллу ишледен. Кѳоркѳуулу эди, кѳыйын эди, ѳмюрлюк кѳаяны тик ѳрге тешип, эки рудоспускнуну бирге кѳошхан. Кѳелсюзлюк ѳтмедиле жашла, Байдуллах кѳргюзтген жолну баргъанлай турдула. Жангылмадыла бир жерде да. Тешикли кѳаягъа, суу саркѳгъан жерлеге да тѳбедик биз, ишлей келгенде, Байдуллахны сынауу, жашланы усталыкълары хорлады аланы барысын да.

Ол заманда да уялмадынг, Хамзат. Сен жолдан чыгъарыргъа кѳурешген жашла да, ѳмюрлюк таула да айып ѳтген сундум санга. Алай, ол заманда да кѳызармады топуракъ сыфатлы бетинг, кимни не терслигин кѳрейик деп, узакъдан жилтиреп тургъан кѳзлеринг да кѳамамадыла... Сагъыш ѳт, артда жангызлай кѳалма. Жолну тюзю тура, терсин сайлагъан абынмай кѳалмаучуду...

Байдуллахны нѳгерлери хар кюнден да бирге тѳбегенлеринде сау жылны кѳзюне кѳрмей тургъан адамларынча, тансыкълайдыла бир бирлерин. Таматаны юлгюсюдю ол. Анча жылны ичинде Байдуллах кюн сайын да жашланы саулулукъларын-ѳсенликлерин, юй кѳолайларын сормай кѳоймагъанды. Сабийлери иги окъугъанлагъа, жангы фатар алгъанлагъа, солууун хѳйырлы ашыргъанлагъа, иште алгъа баргъанлагъа да кѳууаниганды ол. Бригада жангы хорламгъа жетишген заманда да Байдуллах нѳгерлерини кѳайсы бирлерин да кесинден алгъа салгъанды. «Мен» деген сѳзаны аузундан бир заманда да чыкъмагъанды. «Иги адам, ма алай болургъа керекди», — демей кѳоймагъанды иште алгъа баргъан тенгине.

«Адамлыкъны, тюзлюкню хорлар кюч жокъду дунияда», — деучюдю нѳгерлерин тѳгерегине жыйып. Сора юлгюге озгъан урушну кѳыйынлыгъын келтирип. Кѳыралыбыз уллу, ѳмюрде ѳсден кетмезлик кѳыйынлыкъланы сынады эсе да, бизни ишибиз тюзлюкню иши эди да, душман бир зат да ѳталмады. Кюл болду

да, бизни угъай, бирси душманланы — дуняны тынчлыгъын бузаргъа кюрешгенлени элгендирди, жанлары саулай башларын жерге сукъду».

Бююннге дери Идрис Байдуллахдан «арыгъанма» деген сёзню эшитмеген эди. «Сизден айырылмакълыкъ манга бек кыйын кёрюнюркюдю, — деди ол эки къол къабын тешип, олсагъатда кесини аппаратын къаяны къабыргъасындан къобарып, энишге тигелетген къалакъ ташны юсюне салып, алайгъа олтурургъа хазырлана. Идрис да олтурду аны къатына, — темир бёркюн тешип, къолуна ала. — Солур заманыбыз болгъанды. Ким биледи, мен шахтадан ахча ючюн айырылалмай тургъан суннганла да болурла. Алай мени эндиге дери да тауну ичинден чыгъаргъа къоймагъан сизге суймеклигимди. Бригададан айырылгъандан арт жанында кесими жашаялмазлыкъ сунама».

Байдуллахны хар заманда таукелликни жарыгъы уруучу бетин мудахлыкъ басды. Бёркюн тешип, желкесни къашыды, акъ тишлери бла эринлерин чайнады. Идрис да болду мудах. Байдуллахны кёзюне къараялмай, баш тёбен болуп, аллында магъданлы гыйы ташны къабыргъасын сылагъанлай турду.

— Тейри, алайды, — деди Байдуллах, къарылгъан тамагъын арнулай, онг къолун Идрисни сыртына сала. — Бир да билмезсе, болурла, заманым жетгенден сора да мында жутлукъдан ишлеп тургъан суннганла. Мен аллайланы капегиме да кёрмейме. Сизден айырыллыгъым а бир да тынчлыкъ бермейди. Дунияда темир терек киши да болмайды. Бу таула кёп тёлюлени алышындырырла. Алай хар кимни да эсинде болсун: къайсы бирибиз да жашауда ыз къояргъа керекбиз. Иги ыз, артдан келлик тёлюге керек да боллукъ, жол да кёргюзтюрюк, болушхан да этерик ыз. Сабий атасы ючюн уялмазгъа керекди.

Байдуллах тынгылады. Идрис а ёрге къопханында да кёзлерин магъданлы ташдан алмай турду. Ол хали бла аппараты таба атлады ишни башлар мурат бла. Алай Байдуллах:

— Сабыр бол, Идрис, — деди да, аны кесини къатына чакъырды. — Эсингде болсун: бригадада жашланы барысы да иги адамладыла. Санга тенглик этмезлик, билек болмазлыкъ бири жокъду. Жыйын тамата къолунда ишлегенле бла ушакъ нёгер бола

билирге, кёлюнде болганны аладан жашырмзгъа, аланы акъылларына тынгылай билирге керекди. Нёгеринги жарсыууна жарымасанг, къууанчына къууанмасанг, аланы хар бирине иги жашау, иш болумла къурур ючюн къаты кюрешмесенг, ишинг алгъа бармаз. Халкъны арасында бет жарыкълы да болмасса, намысынг да жюрюмез.

VIII

Идрисге къыйын эди сёзю, кишилиги бла да кесин танытхан адамны ишине тохтагъан. Ол кесине : «Байдуллах бу жол манга къарындаш жаулукъ этди», — деген сёзлени кёп къайтарып айта эсе да, аны жүрек жылыуун унутмайды. Пенсиягъа кете туруп айтхан сёзлерин, жыйырма жылны анга къуллукъ этген суулукъну халкъ жыйылып тургъанлай саугъагъа бергенин да унутмайды. Бююнлюкде бригаданы къолгъа алып, хайт деп ишлеп башлагъанлы да Байдуллахны айтханлары къулагъына эшитилгенлей, иште жигер къымылдаучу санлары кёзюне кёрюнгенлей турадыла.

Ётюрюкден не хайыр, Идрис бригадагъа башчылыкъ этерге суймей эди. Алгъа аякъ тиреп кюрешгени да аны ючюн болганды. Анда иш, жашау сынаулары болгъан адамла кёпдюле. Сора алай болуп тургъанлай, бери келгенине жыл толмагъан Идрисни бригадагъа таматагъа салыргъа дегенлеринде, аны къулакълары жукъ эшитмей къалдыла. Бети жинкча къызарды.

— Таматала этгендиле бу оноуну, — деди Байдуллах, бригададан кете туруп. — Мен да тийишли кёреме бу ишни. Идрис жаш адамды. Кесигиз билгенликден, аз заманны ичинде бизни бирибизден артха къалмай ишлеп башлагъанды. Сизни аллыгъызда бригаданы жумушун этеригине ийнанам. Алай, барыгъыз да бир болуп анга болушургъа керексиз...

Идрисни бригадагъа тамата боллугъун аны нёгерлерини барысы да биле эдиле. Байдуллах мындан кетер акъылда болгъанлай окъуна жашланы жыйып сёлешген эди. Болса да, Байдуллах ол кюн айтханын бююн Идрис да тургъанлай къайтарды.

— Бош баштёбен боласа, тамата, — деди жашла-

дан кьайсы эсе да Идрисге. — Бригадада сени айтханындан чыгъарыкъ адам жокъду. Бир бирни ангылап ишлесек, Байдуллахны бригадасына айып алдырлыкъ тьуйюлбюз. Сени да жанынга тиймесин ансы, биз мында ишлеген къадарда, бригадагъа башчылыкъны Байдуллах этген суннганлай турлукъбуз. Хар смен сайын аны иш мардасын да тындырып турургъа деп оноулашханбыз...

Байдуллахны келю толду. Кирпиклерин женгил-женгил къагъа, ол селешген жашны къатына келип, берчли къоллары бла имбашына къатыла, сюелди. Ол селешген жаш а сермеп, аны къучакълады да, бурнун терк-терк тартды, кезлерин сюртдю. Жашланы барысы да мудах болдула. Жулдузлу тау да болду мудах. Аны магъданлы ташларыны жылтырагъанлары ахыр сенин бошاپ, ахшы умутлары жашауну жангы сабанын сюрюрге алып баргъан Байдуллахны ызындан къарап, бирде къыз эринлерича ышара, бирде анга къол булгагъанча, къалтырай къалдыла...

Идрис, канат жолну къатына жетип, ёрге, ишге ёрлерге тебирегенинде да белине къаты къысылып тургъан суулукъгъа къолу бла тийип кёрдю. Ол анга кеси ёмюрюнде алгъан саугъаларыны барысындан да багъалыды. Байдуллах аны берген кюнню Идрис бир заманда да унутурукъ тьуйюлдю...

Идрис бюгюн да сейир этеди ол кюн Хамзат айтхан сёзлеге. «Эки бетли адамла бардыла бизни арабызда да, — деп Идрис кеси кеси бла аз селешмегенди. — Жазыкъла. Аллайланы жашаулары да кезбауду. Ала эр киши тьуйюлдюле...»

Магъданчыла жыйылып, Байдуллахны солургъа кетгенини къууанчын этген ингирлеринде, саулай шахар рудникни клубуна жыйылгъан сунаренг.

— Къууанчымы юйюмде этерге сюеме. Тёрт уллу отоуум барды. Алагъа сыйымсакъ, хоншуланы юлеринде да жарашдырыбыз столланы, — деп кюрешген эди Байдуллах. Алай аны айтханын къабыл кёрмедиле таматала да, магъданчыла да: «Бу эркин жерде тоюбузну, оюнубузну этерге да тап боллукъду», — дедиле ала. Алгъыш сёзле бла Азнорну къобуз, жыр тауушу бир бирни алышындырадыла. Стол тамата Идрисге сёз бергенде, ол, ёрге къобуп, жыйылгъанланы алас-булас кёрдю. Аланы барысы да кесине къа-

рагъанларын эслеп жунчуду. Сора тамагъын ариулап айтды: «Байдуллахны айыпчы этмек. Ишни алгъа бардырыбыз».

Ол эр кишини сёзю болгъанына ийнана эди Байдуллах. Идрис айтханына кертичи боллугъуна ишекли туююл эди ол. Хар ким Идрисни алгъышы ючюн тартып, кеси жерлерине олтургъанлай, Байдуллах ёрге къопду да былай айтды:

— Мен он сегиз жылны жюрютген бригадамы Идрисге ышанганма. Анча жылны ичинде бу суулукъ да биргеме болгъанлай тургъанды.— Байдуллах суулукъну къабыргъасын къол аязы бла сылады. — Бусагъатда муну ичи айрандан толуду, Идрисни жашауу да хар заманда къууанчдан толу болсун. Эски суулукъну береди деп, Идрисни жанына тиймесин, муну мени кёзюмден тутарына ышанып, саугъа этеме. Эсингде болсун, Идрис, бу эски суулукъ кёп магъдан къаздыргъанды манга...

Сакъал туюбу, кёзлери да къалтырадыла Идрисни. Жюрегинде болгъанны айтыргъа къолундан келмеди. Ариу акъ тишлери бир бирлерин ашап, аны аузундан сёз чыгъаргъа къоймадыла. Жюрек къууанчын халкъгъа ангылатырыкъ сёзлерин...

Ол нигирде Байдуллахны юсюнден былай адамыча сёз айтмагъанына Идрис бюгюн да жарсыйды. Ким биледи, артыкъ сёз айтсам, бирле кёзбау этген сунар эдиле. Тынгылап къойгъанымы иги окъунамы этгенем деп, кёл басаргъа да кюрешеди ол. Кёргененг да, Хамзатны жаншагъанын. Адамны юсюнден кёлюнде болгъанны айтмай, керексизге кокаланыргъа не кереклиси барды. Мен Хамзатны бир жангыз сёзюне да ийнанмагъан эдим. Ой, таланган, халкъны аузуна къаратып, къалай сёлеше эди. Башхаладан хапарым жокъду, алай менден уялмагъанына уа бек сейир этеме.

— Айтып къоййым, къарындашларым, — деп башлагъан эди Хамзат сёзюн. — Саулай рудникде да жокъ эди Байдуллахча адам. Айтчыгъыз, кишилиги бла анга жетген бармед бизде? Ийнанырыгъым келмейди, ол бюгюн ишден кетип барады деп. — Хамзат сол къолуну аязына къаты къысып тургъан бишлакъ къыйырны столгъа салды да, ёрге узалып, кёп кийилгенден болур эди, саргъылгъа туртхан акъ нейлон кё-

легини жагъасын тюзетди. Дагъыда бишлакъчыгъын къолуна алды, жалгъан жётел этип, тамагъын ариулай айтды:

— Айтып къояйым, къарындашларым, ёмюрге темир терек биз да боллукъ туююлбюз. Шахтадан кетерге бизге да кёп къалмагъанды. Хамзат аз ышарды, женги бла сол кёзюню сууун сюртдю. — Мен кесими юсюмден айтама. Байдуллахча жашлай, сыйдамлай, къарыулулай солургъа чыкъгъан да насыпды адамгъа. Мен бу аякъны Байдуллах быллай саулугъу бла кёп жылланы жашарын суююп ичеме. — Ол стаканны терк окъуна къаплады да, къыйырлары аз седиреген женгин аузуна басхандай бир кесек сюелип турду. Сора бар-кел деген болмай, тышына чыгъаргъа кезледи. Эшик таба атлады да, арлакъда шампан шешалагъа абынды. Аны алай кёрюп, жашладан къайсы эсе да:

— Эй таланган, шешаланы, ууатаса, — деди. Бирси жаш а:

— Къоркъма, ийнек аягъы бузоу ёлтюрмейди, — деп кюлдю.

... Хар затны да кёре келеди Идрис. Ол адамланы техникагъа юйретген курсланы тауусуп, эки-юч иш усталыкъгъа юйренген эсе да кесин бирсиледен кёп билгеннге санамай турду. Анга: «Григорийни бригадасы бла эришириксс», — дегенлеринде жунчугъаны да аны ючюн эди. Ыразы болмады Идрис ол оноугъа.

— Да къайры ыразы боллукъса, — деген эди Идрис бир жол. — Мен шахтагъа келгенли Григорийни аты махталмагъан кюн кёрмегенме. Азнор да кюн сайын, къабыргъа газетге жазса да, келип селешсе да Григорийден юлгю алыгъыз дегенлей турады. Энди, тюзюн айтхан заманда, бизни бригаданы жашларыны сынаулары Григорийни нёгерлерини сынауларындан аз туююлдю. Алай, не билейим. Хорлатсакъ, Байдуллах мында болса, бу чекге жетерик туююл эдик дерикле боллукъдула. Дагъыда бир затны эсге алыргъа керекди: Кёп болмай Григорийни адамларына жангы техника бергендиле. Не десенг да, хар жаны бла да аны бригадасына ахшы онгла къуаралгъандыла. Энди аны сылтаугъа тутханлыгъым туююлдю, алай шахтада болсун, заводда, колхозда болсун — эки бригада бир бири бла эрише эсе, аланы экисине да бирча иш, жашау халла къуараргъа керекди. Алайсыз, керексизге сыгъы-

нын тургъандан не файда... Ол онглуракъ да санга кюлюп. Базынын, биреуню белине жабышдынг эсе, жыгъылмазгъа кюреш. Ол тауда эртдеден жюрюй келген адетди...

Жылны ал кюнлеринден окъуна эки бригада да ёзенгилери бир бирге тие келди. Алай, арт төртбеш кюнде Идрисге тынчлыкъ бермеген иш чыкъды жангыдан. «КПВ — IА» комплекс келтирилгенди рудникге. Аны сени бригаданг сынаргъа керекди дегенни айтып тохтадыла таматала Идрисге.

— Бу уллу ишди, аны санга ышынганыбызгъа къууаныр амалтын, кесинги да, бизни да нек жарсытаса? — деди рудникни баш инженери. Ол арыкъсыу, бийик ёсюмлю адам, алгъа олтургъанлай къатыдан къаты селеше келип, ёрге турду. Сора таматаны столуну къатына барып, ичи суудан толу графинге сол къолун тыяндыра, — биз бу оюмгъа келишгинчи кеп сагъыш этгенбиз. — Ол къолун графинден айырды да, галстугун бир кесек бошлап, келек жагъасыны баш туймесин тешди. — Бу комплекс алыкъа къыралны бир жеринде да хайырланылмайды. Сынаудан ёте турады. Сен кёргенинги терк этген жашса, нёгерлеринг да къолайлы адамладыла. Ол затны да хыйсапха алгъанбыз бу ишни сизге буюрурдан алгъа.

Идрис башын энишге ийип, эки къолу бла карту сун ийледи.

— Тамбладан озмай, комплексни жетинчи рудоспуктда орнатырыкъбыз. Бизни муратыбызны нёгерлеринге да айтып ангылат, — деди баш инженер, шинтигине олтура, къаламын къолунда ойната. — Биз да болушурбуз...

Идрис ёрге турду. Не зат эсе да айтыргъа кезледи. Алай, рудникни таматасы, орта ёсюмю болгъан, сары шинли, бекем адам, бал бетли чачын онг къолуну бармакълары бла артха тарай, Идрисни сагъышларын бёле айтды:

— Бизин оноубузгъа ыразымыса, жигит?

— Не айтыргъа да билмейме, — деди Идрис мангылайыны терлегенин къол аязы бла сюрте. — Сизни да ышандырып, жукъ да эталмай, кырты болурбузму?

— Сени кибик жигит таулу жашха къыйын ишден къоркъургъа айыпды.

— Дагъыда бир сагъыш этген затым барды, — деди Идрис, сѣлеше башлагъанлы анга бир кесек жан кире тебирегенди. Батырыракъ узалады сѣзге. — Аны айтханым, биз жангы комплекс бла кюреше къалсакъ, арта Григорийни бригадасын жетерге къыйын болур деп къоркъама.

— Сиз сейирлик адамласыз, — деди баш инженер. — Биз сау жылмы кюреширкибиз муну орнатыр-гъа. Бу комплексни хайырланып башласакъ, бусагъат-дача ишчи жерибизге ёрлер ючюн агъачладан тапкала ишлеп кюреширик туюлбюз. Бу аллай аппаратды, кнопкасына къатылгъанынглай, сизни къааны къалайына сюсегиз, алайына чыгъарлыкъды. Къазгъан магъданыгъыз энишге къуюлурча жери да барды аны. «КПВ-1А»-ны орнаталсакъ, бусагъатдан эсе эки-юч кере кѣп магъдан къазаргъа онг боллукъду. Ишни хайырлылыкъы уа бютюн да ёсерикди. Магъданны, ташны тубюнде къалгъан ол къадар агъачны хыйсабын этчи бир. Идрис, бу иште муратыбызгъа жетсек, Григорий да, бирсиле да сизге сукъланырыкъларына ийнанып къал.

IX

Эртден аяз ёзенни, тау бетлени да сылайды. Ол Къоргъашинли тауну къанатларына тигелей келген къаргъа да ёшюн урады. Тереклени саргъалгъан чапыракълары да ол аязны кючюне бой сала, бир бирге шыбырдай агъадыла жерге. «Жашау тирмени сюреди жылланы, — деди Идрис булутла бир бири ызларындан тынч баргъан кѣкге бла школну тереклерини тубюнде алтын бет алгъан чапыракъланы жыйып, бирге тѣбе эте ойнагъан сабийчиклеге кезиу къарай. — Къар эрир, терекле энтда да чагъарла. Тереклени чакъгъанларын, чапыракъланы акъгъанларын да эслеялмадыкъ сабийлигибизде. Жокъ эди ариулукъгъа къараргъа заман. Жашау жели мудах этмесин энди сабийликни».

Идрис, кеси кеси бла ушакъ эте, кирди школну арбазына. Ата-ана жыйылыуу болуп, ол ары бармай хазна къалмагъанды. Къалгъан эсе да — онгу болмагъандан. Идрис юйде болмагъан кезиуде уа Азиза, сабийлени гитчелерин абаданларына аманат эте, кеси баруучуду жыйылыугъа.

Бюгюн а Идрис кеси келмей къалмасын деп, класс

тамата бек кьаты айтдыргъанды. Ол Абдуллахчыкъдан кьагъыт жибергенден сора да, юйге телефон бла селешгенди.

Бу жол устаз алай кьаты нек болгъанын билмей эди. Ата-ана жыйылыуу хар четвертни ахырында болуучу эди. Бююнню тынгысызлыкъ Абдуллахха да туююл эди белгили.

... Класс отоу адамладан толуду. Раиса Матвеевна — билим терегин чакъдыргъанладанды. Тейри, заманында ичген сууу тамагъында танылгъанладан болур эди. Чачын жашау жели агъартхан эсе да, бетини бир жыйырылгъан жери болмагъан, толу тиширйу. Бююн да тизгинин жыйыуу бла не менме деген кысынга да юлгю боллукъ адам. Сабыр сёзлю, иште уа тынгысыз.

— Бююн бери келгенинги бек иги этдинг, — деди ол Идрисни кьатына барып. — Бу жолча кёп адам жыйылып бир да кёрмегенме. — Раиса Матвеевна кьууаннганын, ыразылыгъын билдирди ата-аналагъа. Алай Хамзатны жокълады. «Не бек кюреше эсек да, аны бери бир келтиралмайбыз. Аман этгенди келмегенин. Ол бек керек эди бююн мында».

Раиса Матвеевна эртдеден бери кёрмей тургъан ахлуларын тансыкылагъанча, хар кимни кёзюне ышанлап, энчи къарап чыкъды да:

— Багъалы ата-анала, бююнню жыйылыуубуз бирси жыйылыууларыбызгъа ушамайды, — деди. — Эндиге дери сабийлени юслеринден селешген эсек, бу жол кесибизни юсюбюзден селеширикбиз. — Классны ичи кюкю тауушдан толду.

— Мен кёлум бла айтама, — деди устаз. — Сора кюкю шош болду. Хар ким не айтырыкъ болур дегенча, тамакъларын ариулай, кеслерин парталагъа кючден жарашдыра, устазны кёзюне кьатып тохтадыла.

Устаз, жыйылгъанладан айып этмезлерин тилеп, бир кесек заманнга тышына чыкъды. Олсагъатда Хамзат башын эшикден кьаратды да — «Бу къайсы классды?» — деп сорду. — «Санга къайсы класс керекди?» — деди биреулен. Хамзат башын арсарлы кымылдатды. Имбашларын бирге жыйды. Класс отоуда биягъы кюкю кьабынды.

— Кир бери, кир, сен уллу, — деди Идрис.

Хамзат, бурнун сюртген тауушу узакъгъа эшитиле, бек артдагъы партагъа чёкдю.

Раиса Матвеевна классха суку кирди. Сёлешип а сабыр башлады:

— Айтханымча, бюгюн сёз ата-аналаны юслеринден барлыкъды. Ачыкъ сёлеширикбиз, бир адамны да жанына тиймесин. Былай алып айтханда, бизни классда хал аман туюлду. Школда бешинчи классла юч боладыла да, аланы арасында хар жаны бла да бюгюнлюкде биз онглубуз деп турама. Алай мени къайгъы этдирген зат барды. — Бир-бир сабийлени тамбалары. Къайдан эсиме тюшгенин билмейме, озгъан ыйыкъда сабийлеге юй жашауларыны юсюнден сочинение жазаргъа буюрдум. Тюсюн айтсам, артда аланы жазууларын окъугъанымдан сора, сокъуранган окъуна этген эдим, бу ишиме. Бир-бир сабийлени сочиненияларын жиямай окъуяллыкъ туюлсе. Сабий кёпню эслейди, кёпню биледи. Айтдырмай къоймай эсегиз, аман, ахшы юлгюню да атадан-анадан алады. Ким биледи, сабийлени жангылгъан жерлери да болур, алай эркин этсегиз, къыйырындан тутуп аланы жазууларын окъусакъ иги болурму эди?

— Тюзю, окъу. Сабийлерибиз бизге не багъа бичгенлерине бир тынгылайыкъ, — дедиле кёпле.

Бир бирле тынгылауну басдыла.

— Аланы жомакъларына тынгылап тургъандан сора ишибиз жокъмуду, — деп къычырды бир-эки эр киши.

Аланы ауузларына ургъанча этдиле жыйылгъанланы кёбюсю. «Тынгыларгъа суймей эсегия, кетерге эркинсиз...»

— Бек алгъа Наташаны жазуун окъуюкъ, — деди Раиса Матвеевна. Ол стол юсюнде бауурундан тюшюп тургъан партфелин ёрге сюеди да, башыны сынжырчыгъын ачып, аны ичинден кёзлюклерин чыгъарып, миялаларын къол жаулугъу бла сюртюп, кёзлерине салды да, ууакъ жазуудан эки бети бирча толгъан тефтер къагъытны къолуна алды да, хар кимни тынгылатып окъуду:

«Биз юйде бешулен болабыз. Ырысхыбыз бек кёпдю. Атам, анам, мен, сора эки къарындашчыгъым. Атам байыкъландырыучу фабрикада ишлейди. Ол анда не жумуш толтургъанын айталлыкъ туюлме. Атам

фабриканы, кесини ишини, нёгерлерини юсюнден бир заманда да хапар айтмагъанды бизге. Анам больницада юй тюп сыйпаучу болуп ишлейди. Анам бек уллу къарыуу болгъан адамды. Ол ишинде да махталып, юйде аш-суу хазырлагъан, кирибизни-кипчигибизни жуугъан да олду. Энди мен да болуша башлагъанма анама. Атамы да бек сюеме. Аны эсирип, анама тырман этип эшитмегенме. Алай бизни бла ушакъ этмей, тынгылауну басханлай турады. Энди къарындашчыкъларым да анга ушакъ башлагъандыла. Ала да кеси кеслерин жубатып тургъан болмаса, сёз нёгерлик этерге амаллары жокъду.

Жарыкълыкъны бек сюеме. Алай ол бизде жокъду...»

Устаз Наташаны сочинениясын окъуп бошагъанлай, класс отоуну ичи дауурдан толду.

— Сабыр болугъуз, — деди Раиса Матвеевна. — Былай дауур этип турсакъ, танг атхынчы да бошарыкъ туююлбюз ишибизни. Ма энди окъуууу бла класда алгъа баргъан Муслимни сочинениясын окъуюкъ. Хамзат жашыны окъууу, кылыгы бла да ёхтемленирге боллукъду. Хамзат ёрге турду да плащын тешип, агъырыкыгъа такъды, бёркюн да — аны юсюне. Тамагъын ариулады. Къол жаулугъун чыгъарып, биягъы гулоч айланган бурнуна жабышып, алгъындан да уллу таууш этдирип сюртдю. Сора башын ёрге кётюрюп, олтургъанлагъа кезиу къарап махтаанды. Ма Муслимни жазуу, — деп башлады устаз:

«Алыкъа мен атама-анама багъа бичерча киши туююлме. Ала былайдыла, алайдыла деп жазсам, устаз кеси окъуна айып этер эди манга. Алай бир айтырыгъым а барды: атам «Молибден» рудникде магданчы бригадагъа башчылыкъ этип тургъанды. Алгъын аны газетде, радиода да махтаучу эдиле. Атаңгы аты айтылса уа къалай къууанаса!

Энди уа атам бригадагъа таматалыкъ этмейди. Ол къуллукъдан кеси кетген эсе да, кыстагъан этген эселе да билмейме. Андан соруп да тюз жууап алалмагъанма. Бусагъатда аны махтап бир жерде да сагъынмагъанларына бек жүрегим кыйыналады...»

Олтургъанланы барысы да Хамзат таба къарадыла. Ол а жыйырыладан жыйырыла барып, зыбыр сакъалын сыйдам партаны юсюне тиреди. Биягъы къол

жаулугъун чыгъарып, аны бла сууланган кёзлерине кезиу тийип, чычхан марлагъан киштикча, кишиге эслетмей, төгерегине кёз жетдирди... Устас сёзюн башлагъанлай, хар ким да кёзлерин Хамзатдан айырып, парталаны таууш этдире, беллеринден ёргелерин алгъа бурдула. Устас Абдуллахчыкъны сочинениясын окъуйду:

... «Папамы, мамамы да бек сюеме. Папам шахтада, мамам а кийим тикген юйде ишлейдиле. Ала бизни бла хар заманда ойнап турадыла. Билемисе, ишден солугъан кюнлеринде бизни киногъа элтиучюдюле. Ма, Нальчикге да элтиучюдюле. Аны паркында солугъан къалай игиди! Ол тюрлю-тюрлю гыллыучаладан бла гитче машиначыкъладан толуду. Кёп болмай, ма ол биз барыучу Нальчикден келип, папамы да, бизни да телевизоргъа алдырып кетгендиле. Раидодан келгенле уа манга назмула да айтдыргъандыла...»

— Сизсиз, сабийлени аман юретген, терс жолгъа салгъан, — деп Хамзат секирип ёрге къопду да, устасны сёзюн бёлдю. — Мени юйде къалай жашагъаным бла кимни да не иши барды?! Сиз сабийлени окъутханмы этесиз, огъесе, ата-аналарынамы къозутасыз? Мен бу ишни былай къоймам. Ангыладынгмы?! — Хамзат, эшикни къаты уруп, тышына чыгып кетди...

Кече къарангы эди. Кёкде жулдузла кёрюнмейдиле. Къоргъашинди тауну «жулдузлары» уа бир бирге эришгенча, жарыкъ жана, къолларын ёзеннге узатадыла. Идрис а, акъырын атлайды, башын басхан сакъышлары къулакъларына жукъ эшитдирирге къоймай. Раиса Матвеевнаны къалтырагъан ауазы, сыйдам бетинден уччалап акъ жагъалы мор жыйрыгъыны кёкюрегине тамгъан жиялумукълары Идрисни кёз туурасындан кетмейдиле. «Хамзатха бююннгю ишин аллах да кечмез, — деди Идрис. — Кеси ёмюрюнде халкъгъа къуллукъ этип келген тиширыугъа къаллай бир къыйынлыкъ берди начас...»

Раиса Матвеевна жашауунда кёп къыйынлыкъларгъа тубей келген эсе да, аланы сарнауларын этип турмагъанды. «Къыйынлыкъларгъа эр кишича тёзген адам», — деп кёпле айтхандыла. Алай анга тобукъларын туюдюрген Алийни къадары болгъанды. Раиса Матвеевна бююннге дери аны да кишиге айтмагъанды.

... Уллу Ата журт уруш башланганда, Раиса Мат-

веевна да къазауатха кетеди. Устазгъа ол къыйынлыкъны сына деп киши да къысмагъан эди. Ата юйюне — къыралына зарауатлыкъ тюшгенде жаш жюрек тынчайып туралмады.

Душман тѣкген къан аны гиртчи, ташжюрек да этди. Ол бир къауум заманны окъуп къайтхандан сора, жаралылагъа багъады. Кечесин, кюнюн да урушну оту жерни кюйдюрген, чакъгъан тереклени гюллерин къакъгъан жерледе болады. Ол зарауатлыкъ жаш къызны жашаудан тюнгюлтмейди. Душман жашау терегин, гюлюн тюп эталмазлыгъына ийнаналды. Жаралы солдатха биринчи болушлугъун бере, сѣзю, дарманы бла да анга асуулукъ тапдыра, кюе тургъан жюрегине салкъынлыкъ бере ашырады заманын.

... Танг аласы эди. Ростов тийресинде Дон сууну юсюне сют нюрюн бере, жукъдудан уяна, жауурунун кенг кере, теренден солуу ала келген эртденликни къара тютюн басады, эски заманда таулуну саламбаш юйюне от тюшгенде болуучусуча. Раиса Матвеевна эр кишилеге тенг болуп кирди къазауатха. Аны атасы сабан сюрюучю жерни хуртдаклары ауур ынчхап сызыладыла къара тютюн басхан кѣкге. Душман огъу жыкъды Алийни. Гирхожанны орамларында чыбыкъны ат этип, чапдырыучу бутлары кымылдамай къалдыла аны. Дугъумла кызартыучу эринлери агъардыла, алыкъа ана сютю къурумагъан аузундан келген къаны сыфатын кызгъа ушатыучу батыучугъун малтап, энишге саркъды. Раиса Матвеевна Алийни башын кѣкюрегине кысыды... Алай болушалмады анга — окъуучусуна.

Устазы Алийни жияуун этди, кычырыгъы топ тауушланы тунчукъдура.

«Ахшы муратларынга жетмей къалдыңг, — деди Раиса Матвеевна жюрексингенин тыялмай, жиямукълары къалтырай тургъан эринлерин тузлу эте...» —

Раиса Матвеевнача устаз болургъа айтыучу эди Алий, школда окъуучу заманында. «Мен уллу болгъандан сора, бир иш устазлыкъны сайларгъа тюшсе, устаз болургъа сюеме деп арсарсыз айтыр эдим. Билеме, ол къыйын ишди. Алай дунияда устаздан насыплыгъа уа кишини да санамайма...»

Алий алтынчы классда окъуучу заманында жаз-

гъан сочинениясыны къысха магъанасы алай эди. Раиса Матвеевна ол сёзлени бюгюн да унутмайды. Ол сёзле эсине тюшселе, Алийни ауазы къулагъына эшитиледи, аны ахыр солууу, сёз айтыргъа термиле бирге къысылып къалгъан эринлери кёз туурасына келип тохтайдыла...

Хамзат аллай адамгъа жууап этерге бетине уялмады. Раиса Матвеевнаны аллына тобукъланып тилесе да Хамзат ол айыбын юсюнден аталмаз.

Бир бёлек жылны хайт деп ишлеп тургъан Хамзат бюгюн кесини хомухлугъундаң намысына тасха тюшюрдю эсе, кимди терс? Къая бла бетден бетге кёкюрек тирерге къолундан келиучю киши аман къарныны хатасындан бюгюн айыпха къалды эсе, кимди терс?

Х

Григорий киши ортасына келген адамды. Ол дуниягъа жаратылгъанлы эки жыйырма бла алты жыл толгъанды. Аны экиден бирине жууукъ заманны рудникде ашыргъанды. «Григорий шахтада халны беш бармагъын билгенча биледи», — деген сёзлени Идрис келген кюнюнден бери да эшитеди. Ол ауур санлы, орта ёсюмлю, сары шинли кишиди. Башыны ал жаныны чачы тюшюп, тёппесине жетип тохтагъанды. Ол «Р» харфны айталмагъанлыкъгъа, аны хычуун ушагъына суююп тынгыларса. Бурну узун, жыякълары уа жукъа. Бал бетли мыйыкълары къалын эринлерине ариу ушайдыла. Сабыр сёлешгенликге уа, биргесине тебиресенг, ызындан жеталмай аман сагъатлы болурса. Идрисни бригадасы хайырланып башлагъан «КПВ-І А» комплекс рудникде ишни илму мурдорда къураугъа жангы жол ачханына, Григорий кимден да бек къууанганды. «Идрисден эсе сынаулу, билимли адамла бола тургъанлай, жангы техниканы бек алгъа Идрисге ышаныргъа кереклиси жокъ эди», — деп чамланганлагъа, Григорий: «Барыбыз да ишлерге андан юренирге керекбиз», — деп къойгъан эди.

Бек алгъа Григорийни жолдан чыгъарыргъа кюрешген Хамзат болгъанды.

— Григорий, мени кесинги бригаданга алгъанса. Аны ючюн сау бол. Алай, ишлерими, намыс этерими да сюе эсенг, жангы комплексни бек алгъа сынаргъа

Идрисге нек тюшгенин ачыкъ этеринги тилейме, — деген эди Хамзат. — Бизни таматаларыбыз адамны кыйынына тюз багъа бичерге къачан юйренирикдиле? Григорий, мени бюгюн таныгъан жаш туюлсе. Ёлюп къалайым, ол сёзлени кесим ючюн айта эсем.

Алай болса, алагъа бригадирликден кетерген кюнлеринде окъуна от салыр эдим.

— Хамзат, не затны юсюнден хапар айтханынгы ангыламайма? — деди Григорий.

— Алан, Григорий, айтдырмай кыймай эсенг, санга этгенлериди мени жюрегими кюйдюрген. Ол жангы комплексни бек алгъа сени бригаданг хайырланса эди, атынг саулай республикагъа айтыллыгъын нек унутаса? Кёресе да иши, акъылы, оллахий, билими бла да башы сени аягъынга жетмеген адамны атын газетле да, радио да кёкге жетдиргенлерин. Жыйылыу болса да аны асыры махтагъандан башыбызны суугъа атарыкъ этгендиле.

Григорий «темир» бёркюн тешип, сол къолуна алды да, къол жаулугъу бла чачы кетген башыны терлегенлерин сюртдю. Хамзат жаншайды, ол а жукъ эшитмегенчады. Алай къаны кыйнады. Бир кесек эс жийды да, сора, Хамзатны кёзюне къарап: «Бюгюннге дери мен сени адам сунуп тургъанма», — деп бурулуп кетди.

Бурнун да терк-терк тарта, сууланиган кёзлерин къол сырты бла сюрте, Хамзат баштёбен болду, Григорийге жууап эталмай, тили тутулуп къалгъанына къан кыйната. «Адам бла эшек болгъанымы кёргюзтюрме сен сары киштикге», — деп да бир айтды. Ол жюрек кыйнауун тышына тегерге да сёз негер тапмады.

Григорий «КПВ-ІА» комплексни юсюнден сёлеширге баш кётюрмеди. Алгъын ол Идрисге ишде устазлыкъ, къарындашлыкъ этген эсе да, бюгюн аны ариу насихатына суюп тынгылайды...

Шахталаны барысында да уллу хапар жюрюйдю Идрисни бригадасыны ишини юсюнден. Жангы комплексни ишлеу халындан хазна хапары жокъ эсе да, Азнор да баргъан жеринде сёзюн андан башлайды. Къабыргъа газетге аны юсюнден жазады. «КПВ-ІА» аллай машинады, магъданчы къаяны къалайын тешерге суйсе, къарап къарагъынчы алайгъа элте-

ди, — деп башлайды Азнор ушагъын. — Энди алгъынча агъачдан тапкала этюу адет къалгъанды. Аны хайырындан Идрисни бригадасыны хар адамы бусагъатда сменнге 2,8 кубометр къояны тешерге онг табады. Алыкъа аны кърмиллигине ийнанмагъавла бардыла. Ийнаныргъа керекди. Ол керти ишди...»

* * *

Энтда да бир жыл озду, Идрис рудникде ишлегенли... Жаз башыны жылыуу ёзенден тау башлагъа кётюрюле башлагъанды. Жашлыкъ жангыдан келгенине къууана, жер да, терекле да жангырадыла. Жылы жауун юй башланы, терезелени да къагъады, жашау жырына эжиу этгенча. Григорий бла Идрис да жаз башыча, жарыкъдыла бюгюн. Ала ариу жасалгъан эркин отоуну тюз да ортасында кесине жер алып тохтагъан кенг столгъа олтуруп, бир бири кёзлерине къарап, ушакъны къыздырадыла. Азиза аш юйде шапалыкъ этеди. Сабийле да сёлешген, кюлген тауушлары бир бирде тышына эшитиле, ич отоуда олтурадыла. Жауун ийисин тегерекге жайгъан ингирлик а, адамлагъа, ёзеннге, таулагъа да тынч кече тилегенча, шошайды. Энди Идрис жауун таууш, башха дауур да эшитмейди.

— Билемисе, — деди Григорий, хапар айта келген заманда, гара суудан толу стаканны да къолуна ала. — Дунияда адамны кёкге кётюрген, абындыргъан да жашау кесиди. Былайда сен, Хамзатны къадарына жарсыгъанынгы айтдынг. Тюзсе, ол ишде аты айтыла келген жаш болгъанды. Заман кесине салгъан жюкню элтген тынч иш туююлдю. Ма айтып къояйым, аны атын сен да эшитгенсе, Махтини юсюнден айтама. Халкъ аузундан тюшюрмеген жаш болуучу эди. Барыбыз да махтап турдукъ, артда къыралны бек къыйматлы саугъасын алгъаныны къууанчын да этдик. Женгил машина да бердиле анга. Андан сора тюрленди жаш. Ахырында биргесине ишлегенлени капегине да кёрмей башлады, хар ким да манга нек баш урмайды дегенни айтып. Артда: «Мен бу намысым бла, адамлыгъым бла жер тубюнде ишлеп туралмам», — деди да ёзеннге тигеледи да кетди. Сизде, малкъарлылада бир иги сёз барды: — «Тойгъанын кётюралмагъан».

— Адамгъа махтау алгъандан эсе, аны тас этген тынчды, — деди Идрис Григорийни стаканына аракъы къуя.

— Энди мен ичаллыкъ тыйюлме, — деди Григорий, стаканны артха тюрте. — Не эсе да, арт кезиуде (аракъы шешаны кёргюзте), бу шуёхумдан бир кесек къатылгъанымлай, жюрегим аякъ бюгюп тебирейди...

Идрис, Григорийни ичерин суйюп, къаты болургъа уа уялып, стаканны да къолуна алып тургъанлай, эшик къагъылды. Эшикни къатына анасындан эсе Абдуллах алгъа жетди да, аны ачып, башын тышына къаратды.

— Бу Идрисни юйюмюдю? — деп сорду Абдуллах ёмюрюнде кёрмеген, къоян бёркюню тубюнден кёзлери аз эсленген, сакъалы жетген киши. Абдуллах ол излеген юй бу болгъанын билдире, башын къымылдатды. Жашыны ызындан келип, алайгъа сюелген Азизаны кёргенде, ол адамны кёзлери жарыдыла, тишлери ачылдыла. Бёркюн тешип, къолуна алды да, эшикни ары жанындан узалып, Азизаны къучакълай айтды:

— Къалай тураса, жарлы эгечим? Пай-пай, таланган, къарт болуп къалгъанса да.

— Алим, кир юйге, кир, не тышындан саламлашаса, — деди Азиза, аны бёркюн къолуна ала. — Къайдан чыкъдың? Аллаи тере да бар эди да.

Алим балчыкъ чурукълары бла тюзюнлей барып, аны таба атлай келген Идрисни, ызы бла Григорийни къолун тутду. Григорий, тауда жюрюген адетни эсине тюшюрюп, аракъыны стаканны белине дери къуюп, Алимге узатды.

— Олтуругъуз, олтуругъуз, къалай жашайсыз? — деди Алим.

— Тамата, къолунгдагъыны оноун эт, — деди Григорий, хычин туурагъанны анга хазыр эте.

— Бусагъат, мынга уа анасы бергенни тёрдюрейик, — деди Алим, Григорийни къолунда хычин туурагъаннга узала. — Энди олтуругъуз.

— Бу Азизаны анасыны къарындашыды, — деди Идрис, Алимни Григорий бла танышдыра. — Малкъарда жашайды.

— Да бу бизден да бийикге ёрлегенди десенг а, — деп Григорий, ёрге туруп, Алимни къолун тутду.

Алим, столдан кѳобуп, атлагъан жеринде ыз кѳоя, отоулагъа кезиу кирип чыкъды да, Идрисни бла Ази-заны кѳллерине бир иги жетейим деген акъыл бла:

— Залим, хар зат да залим. Бир отоу, эки отоу, юч отоу. Оллахий, залим. Бу уа хамам, дагъыда баш-ха зат... Бу уа аш юй. Аллах кѳызгъанмасын. Кюйюзле, мебель... Аллах кѳызгъанмасын. Хурсталь. Аллах кѳызгъанмасын.

«Тиширыу кибик, хар затны да не санап айланады бу?» — деди Идрис кеси кесине.

— Къара быллагъа уа! Кошт балаларына. Ючюсю да сизнимидиле? Не уллула болгъандыла. Абдуллахмы эди таматаны аты? Келчи бери, мени танымаймыса?

— Угъай, — деди Абдуллах.

— Къайдан танырыкъса. Менме терс. Кесимдеди терслик. Юйюме элтип, сизни халкъ бла шагъырей этмеген менме терс. Адам тюйюлме мен. — Алим столну къатына келди да, алгъа кеси олтуруп, сора Григорийни бла Идрисни олтуртду.

— Сизде уа не хапар, къалай турасыз, — деди Григорий, Алимни кѳзюне къарап, андан жууап сакъ-лагъанын билдире.

— Игибиз, тынчбыз. Ой, оллахий деп айтама, энди былай газетледе Идрисни атын эшите турабыз, келип а кѳрелмайбыз. Былай, саулугъум да иги тюйюлдю да, кесиме къаратыргъа Нальчик башына ѳтгенем да был-лагъа асыры тансыкъдан, бери уруп кетгенме. Былай-да менден тамата болмаз, алчы, Григорий, кѳолунга. Идрис, сен да уялма, тут стаканынгы. Мен киеуленн буюкъдуруучуладан тюйюлме. Григорий, алай ай-тайым санга, мени киеулерим кѳпдюле, алай Идрисге бирин да кѳошмайма. Тюз да туугъан къарындашым-дан башха кѳрмейме. — Алим ѳре турду, Идрис бла Григорий да аны ызындан. Алим сол кѳолу бла ста-канны башын сылай, бир кесек тынгылады да, сора кѳзлерин чырдыгъа тагъа, айтды:

— Мен бу аякъны Идрисни саулугъу ючюн ичерге сюеме. Оллахий, Идрис атын халкъына кеси кѳыйыны бла айтдыргъанды. Ызы бла аты Москвада айтылсын. Аны сѳймеген отда кюйсюн. Ма былайда, бу ариу са-бийчиклери сау ѳсюп, аталарыча махталсынла... — Алим стаканны тюбюнде жукъ кѳоймай ичгенине, ѳтген алгъышына къууана сюелди. Аны онг кѳолу

кёкюрегин сылай келип, энишге — столгъа узалып, тузланган наша кыйырыны аузуна элтди. Ол не эсе да айтыргъа кезледди. Алай къабынын жутхунчу аузундан сёз чыгъаралмады. Нашаны ызындан суу уртлады да, башын Абдуллах таба буруп:

— Эгечден туугъан, келчи былай, — деди. — Абдуллах, башын энишге тутханлай, аны къатына келип тохтады. Алим жашчыкъны чачын сылады, сепгил басхан бурунчугъун эки бармагъы бла къысып эрке-летди. Сора: — Тейри, эгечден туугъан, бизде сени бир тауушлукъ улакъчыгъынг ёседди да. Серебрянка! Тюз да туугъанлай, санга атап, бойнуна къызыл быстырчыкъ тагъып кыйгъанма, «бу Абдуллахны улакъчыгъыды», — дегенни айтып. Залим серебрянкачыкъ! Бюгюнден окъуна жюнчюгю ма былай, окъача жылтырайды. Ой, бир кёргюенг сен аны. Аллах бла ант этейим, ийнекни быйыл туугъан бузоучугъун берирге умут этгенме да, аллах кёргенден, юйде да ыразы болгъандыла. Алай бузоуну, ийнекни да шахарда жашагъанла не этерикдиле, къайда кечиндирликдиле дегендиле да, ала айтханны тюзге санап кыйгъанма. Улакъчыкъ а турсун бизде. Тиши улакъчыкъды. Жайылыр, кён болур. Бусагъатда халкъны бай этген аланы жюнлеридиле...

— Тынч кечели болугъуз, мен кете барайым, — деп Григорий ёрге кётюрюлдю. Азиза аны къалпагъын да, плащын да къолуна алып, кийиндирирге хазырланды. Алим а, кесини хуржунун къармап, бир кир таракъны чыгъарды да, Григорийге узата:

— Чачынгы тара, — деди. Григорий аз ышарды, Алим а кесин бир залим чам этген сунуп, аямай кюльорге кюрешди...

— Кимди бу чыгыр — деп сорду Алим. Григорий кетгенден сора. — Тейри, аман адам а кёрюнмейди.

— Бек иги адамды. Бирге ишлейбиз, — деп Идрис былай ат башындан сёлешип кыйду, Алимни соруулары ангылата.

— Залим жаш кёрюнеди. Бек залим. Алай айтханым ючюн, иги болса кесине иги. Аман болуп, бизге этеригин юйюне элтсин, — дей Алим кесин жаппажангыдан столгъа жарашдырды. — Хар затыгъыз да игиди, аллах къызгъанмасын. Азиза, келчи бери, биз-

ни бла олтур. Оллахий деп айтайым, бир башха ишим болмай, тюз да сизге тансыкъдан уруп ётюп кетгенме бери. Бек къуандым. Игисиз, бек игисиз. Таулула быллай бир зат ючюн айтадыла: «Кимни — арты, кимни — аллы», — деп. Эсингдет да Идрис, ат арба бла мешхут ташып айланыучунг?

Алим, соруу бергенликге Идрисни аузундан сёз чыгъарыргъа къоймай, ушагъын бардырады.

— Ким таньучу эди ол заманда сени? Бизнича бир къаршы жууугъунг болмаса, киши да угъай. Энди уа кёресе да. Аллах насыбынгы алмасын. Сен Баш Советибизге депутат боллукъса деп кимни эсинде бар эди. Не уа былай тауушлукъ жашауунг боллукъду деп а жети жукълап тюшюбюзде да угъай... Аллах къызгъанмасын. Хар зат да залимди. Ма алай болургъа керекди. Азиза, сен а Идрисни аузундан чыкъгъанны жерге салсанг, эшитмегенме деме. Аллаи затынг болса, экинчи айланып юйюнге кирмем...

— Алим кёп жол къыдыргъанды бюгюн, арыгъан болур, жер эт, тынчайыкъ, — деди Идрис башын Азиза таба буруп.

— Угъай-угъай, — деди Алим, столда ючден бири къалып тургъан аракъы шешадан кесини, Идрисни стаканьына да тамыза. — Мен былай, кёзюгюзге къарагъанлай танг атхынчы турсам да, сизден тоярыкъ туююлме. — Ашыкъма, тансыгъымы алма къой. Алчы, бир кесек уртлайыкъ. Айтханма да, уялгъанны къоя тур. Мен алай чурум-ырым этип айланыучу къайынладан туююлме. Тартып къой, аллах бир бирден айырмасын. Бир бирни къууанчына къууана жашайыкъ. Бизни суймегенле уа кюе жашасынла. Тартып къой. Азиза, сени уа къалайды бу зат бла аранг?

— Алыкъа башламагъанма, — деп кюлдю Азиза.

— Тюздю, бек тюз этесе. Жаньымы ичги бла кюрешген тиширыу алады. Энди, эр кишиге бир кесек тарта турмаса ушамайды. Мындан айырылсанг, тенгден, жууукъдан да айырылып къаласа. Ичмесенг, кими къызгъанч сунад, кими дагъыда бир башха зат сунады. Идрисча, былай халкъгъа къатыша айланган адамгъа уа ичмесе арталлы да жарарыкъ туююлдю. Кертиди, оздуруп кереклиси жокъду. Былай, бюгече биз тартханча, тартып къойса тамамды.

Алим бир кесекден узун арыкъ бармакълары бла

столда жангы шешаны бойнундан буууп, кесини аллына тартды да, кёзбау сёзлени тилинден эсе алгъа айтыргъа хазыр болуп тургъан кёксюл кёзлерин аны башында жазыучукълагъа тирей:

— Бу кеси да кимни аракъысыды, — деди. — Нек эсе да билмейме, ол Орджоникидзени аракъысы тюз да аузума жетгенлей, сохураным къозгъалмай къалмайды. Сейир туююлмюдю ол. Угъай, бу уа бек игилеринденди. Пятигорскеникиди. Анда аракъыны мирзеуден этген хапарлары барды. Аны ючюн залимди бу былай...

Алим шешаны башын ачды да, биягъы эки стаканга къуя:

— Бюгече, танг атхынчы айтып турсам да, сизге жүрегимде болгъан алгъышны бошаяллыкъ туююлме, — деди. — Идрисни да жанына тиймесин ансы, бу жол эгечими саулугъу ючюн ичерге сюеме. Тейри, биз, эр кишиле не бек махтансакъ да юйню юй этген тиширыуду. Кёrese да, Идрис, юйюнгде тизгинликни. Аны этген Азизады. Кёп жашасын. Чыракълача, ариу сабийлери саулукълу болуп ёссюнле. Эринден айырылмасын. Алан, Идрис, олтургъан этчи. Аузумдан сёз чыккыгъанлай, тик туруп тохтайса. Былайда тыш адам жокъду. Сен олтуруп тургъанлыкыгъа, бизге киши айып этерик туююлдо. Алай айтханлыкыма, бир бирге намыс этмесек, бизни киши адамгъа санарык туююлдо. Намыслы бол, тукъум адамы алайды да... Экигизни да саулугъугъуз ючюн ичеме, аллах бир биригизден айырмасын...

Идрислада кечени бир кезиуюне дери чыракъ жанганлай турду. Азиза ишге танг аласы бла кетерик Идрисни жукъусуз олтургъанына эрий эсе да, ана къарындашына жукъ айтыргъа къарыу тапмай, кёзлери къалкыуыгъа кете, дагъыда эс жыя, диванда олтурады. Алим а хапарын къыздырады. Ёлгенлеге, саулагъа да жетип.

Аны мыстысыз тауруху Идрисни къулагына да кирмейди. Бусагъатда Идрисни терен сагъышха элтген башха затды. Озгъан ыйыкъда ол этген оноуну бир бирле тюзге санамагъанларына жүреги къыйналады аны. Бютюн да беш жылны ичинде биргесине ишлеп келген Мурадинни ачы сёзлери анга тынчылыкъ бермейдиле. «Мен аны таныгъанлы, кёзюнг къара болсун

демегенме. Мурадинни манга этгенин а кёрдюнгмю. Сёз кьайтарсам, тьююшген окъуна этерик эди, хайырсыз. Мен терс окъуна болайым. Терслигими сабыр нек ангылатмады Мурадин? Халкъ жыйылып тургъанлай юсюме чапды, хайырсыз...»

Мурадин Идрис бла тенгши жашды. Ёсюмлю, кьарыулу, кенг акъ мангылайлы адамды. Къалын кьара чачы бир да ол алгъан таракълагъа тюп урдурмаучуду. «Тютюнню асыры эмип тургъандан, Мурадин эринлерин тауусханды», — деп жашла аны эринлерини жукъалыкъларына чам этиучюдюле.

Мурадин шахтада эртдеден ишлейди. Бери келгенли да Байдуллахны бригадасындан кетмегенди. Энди уа Идрисни нёгерлеринден бириди. Бир да тенглиги болмагъан адамды деп киши айтмагъанды аны юсконден. Алай Мурадинде тенглери эслеген жалан да бир жартылыкъ: ырысхыгъа жан атхан, «Дунияда хар ким да ахча ючюн жашайды», — деп даулашыргъа сюйген адамды...

Эртдеден бери да Идрисни жүрегин тынгысыз этип тургъан иш халкъгъа туура болгъанда да, бек алгъа дауурдан кьыргъан Мурадин болду.

— Идрис тюздю, эрте этеригибиз да ол эди, — деп Григорий сёз кьошханда, анга жууап этген да — Мурадин.

— Сени дауурунгу ангыламайма, — деди Григорий Мурадинге. — Энди Идрис айтханны ангыламазча, сен шахтада жангы адам тьююлсе. Суткада бир бирлерин төрт бригада алышындырады. Алайчыгъын ангылайса да?

— Ангыламайма! — деп кьычырды Мурадин Григорийни сорууун жаратмай. Григорий онг кьолун ёрге кётюрдю, Мурадинге сабыр бол дегенин билдире. Сора, хар ким да эшитирча, ауазын бийикге кётюре айтды:

— Дагъыда, кесинг билгенликден, хар бригада кеси кьайгъысын этген болмаса, ызындан келлик сменнге тап болур жанындан кюрешмейди, ол тюз да келгенлей, ишин башларча онг кьурамайды. Аны хата-сындан сменнге келген бригада олсагъат окъуна ишин башлап кьоялмай, аны аллында ишлеп кетгенлени хылымылыларын ариулай, тизгинин жыя. кёп заманын ашырады. Хар бригада ызындан келлик бригадагъа тап

ишчи болум кзурап кетсе, барыбызгъа да иги да, тынч да боллукъду. Ишибиз алгъа барлыкъды.

— Биреуню жатар жерин тазалап айлансам, манга ахчаны ким берликди? — деди Мурадин.

— Сен не сейирлик адамса! — деди Григорий. — Сен терсинден нек тутаса? Сизни бригаданы аллында ишлеп кетген да тюз алай этерикди. Келгенинглеи чырмаусуз ишге сюелликсе. Ол заманда барыбызны ишибиз да бирча алгъа барлыкъды.

— Мени киши бла ишим жокъду. Былайда, Идрис кесин хар кимден акъыллы сундуруп, болмачы затланы туудура айланады, — деди Мурадин, онг къолун эки-юч адамны башындан да ары — Григорий таба узата. — Эндиге дери ишлегенибизча ишлеме къоюгъуз. Бригадирме деп сен да, Идрис да махтанмагъыз. Мында бригадир болмагъан жокъду. Мен кимге эсе да, биреуге ишчи жер хазырлай айланмазлыгъымы ангылатып къояйым. Мен төрт-беш сабий ёсдюреме. Алагъа ахча керекди.

— Мурадин, иш Идрис айтханча болса, планын хар бригада бирча иги толтурлукъду. Ол заманда участкабыз да алгъа барлыкъды.

— Таурухунгу шахтагъа тюенене келген жашлагъа айт, — деди Мурадин. — Биргенге Идрисни да ала бар...

— Мурадин тюздю, — деди бююнлю тынгылауну басып тургъан Хамзат, темир бёркюн тешип, къолтугъуна къыса. — Мен, бизни ызыбыздан келген бригадагъа жол ачар ючюн, ишими бир сагъат алгъа тохтатыргъа керекме. Бирсагъатлыкъ ишим а манга къаллай бир хайыр келтирлигин билемисиз. Къоюгъуз, бу болмачы оноуланы... — Хамзат букъу басып тургъан бармакъларын биягъы гылжа бурнуна жабышдырды. — Мен Мурадин жанлыма.

— Бирси жашла уа не айтасыз? — деди Идрис алгъаракъ чыгып. — Биз алай этип керейик да, хайырлы туююлдю десек, ишибизни алгъынча бардырырбыз.

— Ол бирси эки бригаданы адамлары бла да селеширге керекди. Биз айтхан бла боллукъ зат болмаз бу, — деди жашладан къайсы эсе да. — Былай къарайма да, Хамзат бла Мурадин тюз болурла деп окъу-

на айтама. Неге керекди, болмагъан аурууну башыбызгъа алып...

— Бу ишни не дауур этер кереклиси барды. Идрис тюз айтады, — деген ауаз эшитилди.

— Идрисни оноун мен да тюзге санайма, — деди дагъыда башха магъданчы. — Сменнге келген бригада къая тешиуню жангы кюч бла башласа иги да, хайырлы да туюлмюдю, заманын болмачы жубанчла бла ашыргъандан эсе. Аны не дауурлугъу барды. Идрис тюз айтады. Тюз оноу этеди.

— Ишни юсюнде бу кезбаулугъугъузну къоя туругъуз, — деди Хамзат. — Биз мында ишлегенли он төрт-он беш жыл болады. Идрис тенгли бир биле болмакъмы башыбызгъа келликни. Айт аллахны суйген къулу, мен жер туюбюнде сени ишинги этип турургъа нек керекме.

— Кесинги тый, сёз нени юсюнден баргъанын да ангыламай, жаншап турма, — деп къычырды биягъында селешген магъданчы. — Сиз къалай суйсегиз алай этигиз. Биз а тамбладан башлап, ишибизни Идрис айтханча этерикбиз. Бу оноубузну саулай рудникге билдирирге керекди. Мени акъылыма кере, бизни оноубузгъа хар ким да ыразы боллукъду.

— Да хау, сен ёлмегин ансы, къарс къакъмагъыелле, — деди Мурадин. — Былайда эки бригаданы адамлары окъуна бир акъылгъа келалмай туралла сора, былай, Идрисни оноун эшитгенлей, чабып къуачакъламагъыелле.

— Тамбладан башлап, ишни Идрис айтханча этерикбиз да? — деди Григорий. Эки-юч адамдан къалгъанла, «Хау», — деп къычырдыла...

... Кеси айтхан жашауда барды эсе да, Хамзатны бла Мурадинни ачы сёзлери Идрисни жүрегине биз болгъанлай турдула. Ол ариу сёзю, иши бла да Хамзатха, Мурадиннге да къолундан келген болушлугъун аямай келип, бюгюн а аланы кёллерине не бла жетмегин ангыламай, армау болуп турду.

Азиза аны имбашына къатылды. Идрис сескенди, кезлерин уллуракъ ачып, Азиза таба къарап: «Не этийинг, сен уллу, жанымы ала эдинг да», — деди.

— Солургъа заман болмагъанмыды, — деп шыбырдады Азиза. Сора теке къалкъуу эте тургъан Алимни кёргозтдю...

Даулаш сау ыйыкны да тохтамады. Бир кюн мен да ол даулашны тюз да орта чыхырына тюшюп кьалдым. Уллу отоуда рудникни, комбинатны кьуллукьчуларындан да тёрт-беш адам бардыла. Бир кьызып тебиреселе бир бирни ангылагъан адам болмай да кьалад.

Идрис жанлы, кьая болуп сюелген рудникни баш инженерни бла комбинатны директоруну экинчисиди. Кьалгъанла уа бир жанлы. Бу жолгъа дери директорну айтханына киши сёз кьошмагъаны, жууап этмегени ючюн болур, кьаны кьайнап, бети тюрленип, кесек заманны жукъ айтмай, ачыуун андан алыргъа кюрешгенча, тютюннге кьадалгъанлай турду. Ол шинтигинден ёрге турду да, рудникни баш инженерине не зат эсе да айтыргъа кезлей, кёзлюклерин жабып тургъан бал бетли жукъа жумушакъ чачын сол колу бла артха ата, аны таба кьарады. Дагъыда бир кесек сабыр болду. Сора тютюн кьыйырын телефон аппаратха басып, ючюлтюрге кюрешди. Баям, тютюнню оту баш бармагына жетди сунама, бармагъын жалай, элгенип аллына кьарады да, сигарет кьыйырын стол юсунден алып, тютюн орунга атды да :

— Сиз адамны акъылындан шашдырлыкъсыз, — деди башын ёрге кётюрмегенлей. — Не бек даулашсагъыз да, мен айтхан боллукъду. Магъадан кьазгъандан, айтдырмай кьоймай эсегиз, рекорд тохташдыргъандан сора да иш барды. — Ол башын ёрге кётюрюп, хар кимни кёзюне кезиу кьарады. — Приморьяны магъданчыларыны юлгюлери бла барыргъа сюе эсегиз, иште рекорд салыргъа кьолундан да келген, билими да болгъан, сёлеше да билген адам керекди. Рекорд тохташдыргъан адамны аты сау кьыралгъа айтыллыкъды. Мен жукъ ангылай эсем а, Идрис айтып ишини кьыйматын чыгъараллыкъ туююлду.

— Тюз туююлсе! — деди кьолларын да кёнчек хуржунуна сугъуп, эки бутуну юсунде гыллыулай, кенг отоуну орамгъа айланган кьабыргъасыны экиден бирин алгъан терезеден тышына кьарап тургъан баш инженер, артха суху айланып.

— Аузума чапма, сёзюмю бошама кьой, — деди директор. Кёк кёзлерин жандырып, баш инженерге

ачулу къарамын бурду. — Мен Идриси адамлыгына, ишине да айып салмайма, аны бирсиледен энш да этмейме. Алай бир жангыз жыйылыуубузда ол аузундан сёз чыгъарып эшитгенмисиз?! Башын эки бут арасына сугъуп, тынгылауну ийгенлей туруучусун нек унутасыз? Аллаины халкъны аллына къалай чыгъарлыкъса. Айыпды. Бу затны юсконде аны атын да сагъынмагъыз.

Баш инженер кёк ысхарла бла сырланган узун столну терезе жанына айланган мюйюшюне салынып тургъан графинни къолуна алды да, стаканнга къяу юрешмей, аны башындан суу ичди. Инженерни ол хали мени эсиме дагъыда бир затны тюшюрдю: магъданчыла ишге атланганларында, не да андан артха къайта туруп, буфетге бурулуп, Полина бла саламлашмай озмаучудула. «Он бешинчи забой» дейдиле кеслери да буфетни атына. Рудникде Палинаны танымагъан жашда, къартда да жокъ. Биз кёре келген дунияда бу аш-суу жүрюген жерледе ишлеген адамланы этлери терилерине сыйынып болмаучуду. Полина уа аллайлагъа ушамайды. Къатангы, къара шинли тиширыу, кёзлери гитчечикле, былай хар неси да миллет адамгъа ушайды. Тютюнню уа аныча татыуун чыгъаргъан кёп адамгъа тюбемегенме. Аманы не тюрлюсюн да бир да эр кишиледен артха къалып басмайды. Кёлюне ушамагъан ишни этсенг, анангы махтар ючюн къоймаз.

Аны халине энди мен да юйреннгенме. Сют, кефир шеша алсам, Полинадан стакан излемейме. Излеген заманымда айтханын унутмагъанма да аны ючюн сурамайма.

— Сен былай культурначыкъ болуп къайдан чыкъгъанса? — деген эди Полина манга. — Акъ тишчиклеринге не этеригими билемисе... Ангыладынг да алайчыгъын? Къарачы халкъгъа. Ишчи халкъгъа. Къаяланы титиретген халкъгъа! — Алгъа мен Полина ол сёзлени не ючюн айтханын билмей, тегерегиме къарардым. Хар ким да мени «жахиллигиме» кюлдюле.

— Кефирни стакан бла ичген адам кёремисе? — деди Полина буфетдегиле гюлкюлерин бир кесек шош этгенден сора.

Тюз эди Полина. Магъданчыла бирер туурагъан ётмекни да къолларына алып, кими кефир, сют шеша-

ны башы бла баса эдиле. Баям, Полина мени жуңчу-
гъанымы ангылагъан болур эди:

— Жангычыкъмыса? — деди. — Алай болур ансы,
бюгюннге дери сени бу тийреде кёрмегенме. Стакан
керек эсе табыллыкъды. Мени айтханларым жанынга
тиймесинле. Билемисе сен, жыйырма жылны ишлейме
мында, акъ затны стаканнга къуюп ичген адам кёр-
мегенме. Не кёз гинжилеринг жылтырап къарайса
бери? Анангы махтагъынчы арлакъгъа тепчи. — Бия-
гъы магъданчыла манга къарап кюлдюле. Ол заманда
Полина бютюн да ёхтем болуп:

— Жаш, ананг санга не хата этгенди, аны аллай
бир нек махтатаса? — деди.

— Тиширыу башынг бла аллай сылыкъ сёзлени
айтыргъа айып туююлмюдю? Адамда бир кесек куль-
тура болургъа керекди. Мен сени юйюнге келмеген
ушайма да. Ишни юсюнде болгъанынгы унутма.

— Жашла, бери къарагъыз, — деди Полина
кюлкю къабынып тургъан магъданчыланы кесине
къарата. — Бу сыйдамбет жигит ингирде манга къо-
накъгъа келирге айтады. Хо дейимми?

... Ишими бармазын ангыладым да, буфетни бир
мюйюшюне тохтап, кефир шешаны башы бла къапла-
дым да, тышына чыкъдым.

Ол кюн комбинатны директоруна жыйылгъанла не
кёп даулашдыла эселе да бир оюмгъа келмей чачыл-
дыла...

* * *

Рудник магъдан къазыуда къыралда алыкъа ки-
ши да жетишмеген хорламны болдуругъа хазырлан-
нганыны юсюнден хапар сау коллективге жайылды.
Анга ийнанганла да бар, бош таурухха санагъанла
да кёп. Ол ишни Идрисни бригадасына буюрлукъла-
рын эшитип, узакъдан дауур этип, саруулары къайна-
гъанла уа не да этип, анга чырмаулукъ салыргъа жол
излейдиле. Хамзат, Григорийни къозутуп, иши бармаз-
лыгъын ангылап, Идрисни бригадасындагъы жашла-
гъа сууукълукъ салыргъа кюрешеди. Къатыны жүрек
жарсыууну юсюнден Идрисге тарыкъгъанлы Хамзат
анга не хата этиуден да артха турлукъ туююлдо.

Хамзатны къатыны Рая, бир ингирде уяла-буюгъа,
келди Идрислагъа. Ол тизгинин жыяргъа кюрешген-

ликге, жыйырылган саз бети, уллу къара кёзлерини мудахлыкълары тиширыуну жүрек жарсыуун, жашау кыйынлыгын, жыл саны жетмей къарт болуп барганын ачыкъ кёргюзте эдиле. Ол мугурайып эди, жауурунлары бир бирге кирип, къуртча жыйырылып. Сёлеше туруп да, башын ёрге кётюрмей, кесин жаулукъ къанатлары бла жубатханлай турду.

— Жашауубуз къалмагъанды, — деген эди ол. — Жукъ айтып онг жокъду. Аузуна ашап къояды. Сабийлеге жаным ауруйду. Аланы кюнсюз этгенбиз. Мындан оза эсе, юйден къачып кетерикдиле. Айып этмезинги тилейме, Идрис. Сабийлени аталарындан тарыгып келгениме уялама. Тасхабызны кишиге билдирмезге кюрешип турганма. Тюзелир, хар зат да иги болур деп, ахшы умутларыма ийнанып, алагъа къулананып жашагъанма. Ичмеген, адепсиз сёз айтмагъан кюню жокъду. Тенглери ортагъа алып, бир мадар этеригизни тилейме...

Идрис Раяны ариу сёзю бла жапсаралмазлыгын, кёлуне жеталмазлыгын биле эди. Хамзат бла сёлешип, иши бармазлыгын а бютюн да. Тиширыуну тарыгыууна тынгылап къояргъа уа онг жокъ. Ол бу ишни юсюнден депутатлыгын айтмасакъ да, адамлыкъ борчун бир жанына атып къояргъа, аны аякъ тюпге уругъа эркин туйюл эди. Алай болгъандан арт жанында уа, Хамзатха кесини жүрек сёзюн айтыргъа, кесини хомухлугъу бла чалпый турганын ангыла тургъа керек эди...

Алай ол заманда да тюз ангыламады Хамзат аны. Аны жүрегин сындырып сёзлени айтып къойду, кесин Идрисден эсе бийикге салып, акъыллыгъа санап.

— Сени адам этген бизбиз, — деди Хамзат Идрисге. — Башынгы кётюрме, маханма. Эслеп атла, эслеп сёлеш. Мен къолгъа алсам, сени кибиклени белиме байлап ишлеригими билемисе? Бусагъатда ашаймамы, ичемеми, ишлеймеми, ишлемеймеми аны бла сени ишинг болмасын.

— Тели болма, — деди Идрис Хамзатха, кетип тебирегенлей, билегинден тутуп, артха тыя. — Энди биз киши ортасына келгенбиз, сабийлерибизни уялتماзгъа, кеси бетибизни да жоймазгъа керекбиз. Сагъыш эт кесинг, алгъын кименг, энди кимсе? Ой юйюнге, акъылынгы бир кесек башыңга жыйгъан-

лыкъгъа не болдукъду санга. Оллахий деп айтама, сени скоймесем, аузумдан сёз окъуна чыгъармаз эдим. Къуру да кеси акъылынга бюсюреп тургъанынгы нек къоймайса?

— Юйюнгде, сабийлеринге айта гур акъыллы сёзлеринги...

Хамзат жерге хыны узалды да, бир жютюжух ташны алып, къол аязында бир кесек ойнатып, сора къапхакъдан энишге быргъап, бир кесекни Идрисни кёзюне жютю къарады да, кесин чукук этдире, жолуна кетди.

Бу жол да Идрис ташны ата билмеген башына ургъанлай болуп къалды. Хамзатны нек кёл ашагъанын, кеси бла не затны юлеширге кюрешгенин ангылаялмай.

Хамзат этген ачыу, аны тюрт сёзю Идрисни эсине Маликни да тюшюрдю. Ол хар кимде да тенглик, адамлыкъ болурун излейди. Жалан да аны терлиги — тенгини юсюнде хар ким да билген шарайышны жашырмагъаны.

Мурадин Григорий да, Идрис кеси да кюреше, тилей тургъанлай, бригадасын, анча жылны бирге ишлеп тургъан тенглерин да къююп кетди эсе, кимдеди терлик? — Мурадинни кесинде. Ол Хамзатны жалгъан сёзлерине бой салмазгъа керек эди. Рекордну тохташдырыгъа Идрисни бригадасына буюрулду эсе, ол Мурадинге да къууанч туююлмюдю? Бригаданы намысы кётюрюлсе, Мурадин а тышындамы къаллыкъ эди?

— Бригадагъа сен болургъа керек эдинг тамата. Аллай бир затны ангыламагъан этбашласыз барыгъыз да, — дегенни айтып, Хамзат Мурадинни башын къатышдырды, жолдан чыгъарды, Идрисге къажау сюеди. — Мурадин, сени бла уа былай, тюз туююшюрюгюм келеди. — Хамзат солуу кюн Мурадинни да биргесине элтип, Тютю сууну къалын агъачыны ичинде акъ шешаны да ортагъа сюеп, тенгине жюрек халаллыгъын ачады. — Сен бу рекорд деген затны юсюнде мен билгенни хатламасын да билмейсе. — Хамзат акъыллы сёзле излеп, бир кесек сагъышланды. Къол жаулугъун чыгъарып, бурнун эски быстыр жыртылгъан таууш этдирди. Сора аууз къабынын кючден жута:

— Комбинатны таматасы мени тюз да бир туугъан

къарындашыннан кем кёрмегенин билесе да. Ма алайчыгъын эсингде тута тур хар заманда, — деди. — Мындан алда ол рудникни таматалары бла уллу дауур болгъанды. Дауурлары да андан башланганды: Байдуллахны сёзюне къарап, Идрисни бригадир этгенлерине соктуруанып турадыла. Оллахий деп айтама, ала бригадагъа сени тамата этмегенлерине ачыудан ёле турадыла. Манга ийнанаса да? Билеме ийнанганынгы, энди биз бир бирге ётюрюкмю айтырыкъбыз. Бек тап тюшюп турады бусагъатда. Сен он классны бошагъан жашса. Тейри, мен эшитгеннге кёре, Идрис адамыча къол сала окъуна биле болмаз дейме. Башха бригадагъа барама де да, сёзню алай сал. Нек деселе уа, Идрис бла ишлеялмай деп, тюз болушун айт да къой. Ол заманда бригадагъа таматагъа сени салып къоярыкъларына даулашсыз бол. Сен сейирлик адамса. Охо, ма былай къарайыкъ: сизни бригада ишде жангы рекорд тохташдырса, саугъаны бек уллусу Идрисге жетеригин билесе да? Ишде уа ол сени озарыкъмыды? — Алай жашасын. Тейри, бу хайырсыз борбайларымдан бир кесек алгъанды (Хамзат аркъы шешаны кёргюзтюп айтды алай) ансы. Алай айтханым ючюн, суймегенлерим атымы аманнга чыгъаргъандыла ансы, мен кимден кёп ичеме. Къалай къарайса, Мурадин, анга?

— Угъай-угъай, шуёхум, аны уа бош айтаса. Сени тенгли бир ичсем, эртде ёлюрем.

— Ма алайсыз барыгъыз да, «Ёксюзню къалачы уллу кёрюнюр», — дегенлей эте турасыз. Къойдукъ аны. Сен мен айтханны ангыладынгмы? Тамбладан оздурмай, сёзюнгю ачыкъ сал. Бир-экигиз алай этсегиз, Идрисге аякъ тутдурмазлыкларына шагъат болуп къал.

* * *

Иш былайды, сиз магъдан къазыуда жангы Битеусоюз рекорд тохташдырыргъа керексиз деп, сёзню алай чорт салып къоймадыла. Ол чекге жетер ючюн хазырланыргъа, техниканы, забойну да къолайлысын сайларгъа керек эди. Алай туююл эсе да, таматаланы айтханлары алай болду. Ол оноу бригаданы кёп адамына жау жакъгъанча кёрюнсе да, Идрис кеси ыразы болмады. «Хар онг да бизге бирсиледен эсе иги къу-

ралса, ким да ол ыспаслы болсун, — деди Идрис кеси кесине, — хорламны эндиге дери хайырланган техникабыз бла, эндиге дери ишлеген жерибизде болдурургъа керекбиз. Кишилигибизни ол заманда кёргюз-тюрюкбюз...»

Байдуллах бла кенгешген заманында да айтды Идрис ол оюмун. Угъай демеди Байдуллах анга. Алай бригаданы адамларында бир акъыл болургъа кереклисин, аны ахшы муратына жетдирлик жалан да ол боллугъун ангылатды, магъданчыны ишини кыйынын, тынчын да билген Байдуллах. Алыкъа киши ёрлемеген бийикликге чыкъгъан къаллай бир кючню, низамны излегенин да айтды ол.

Мурадин этген ишни эшитгенде, Байдуллахны къарны бурду, къаргъышда айтылычусуча, къыл чайнады. Ариу халына, адамлыгъына тийре бюсюреген, сукъланган жангыз жашы ата-ана кыйынын да багушха быргъап, жашауну толу къазанын къайнатхан отуна да суу къуюп, хаулелеге тагъылып, юйюнден чыгъып кетип, халкъ кюлкюлюгю этгенча болду. «Ай, начас а, — деди ол кеси кесине, — тюнене ким эдинг, бюгюн а кимсе? Къыйыныбызны кюлге къуйдунг. Келип мени бир кёзюмю чыгъарып кетге эдинг андан эсе. Бригадабызны бетин жойдунг...»

Мурадин бригадагъа келген заманда къарыусуз, назик жашчыкъ эди, он классны олсагъатда бошагъан. Ол бир кесек къарыу-кюч алгъынчы Байдуллах аны ишге артыкъ ёшюн урмазын тилеп тургъаны да аны ючюн болгъанды. Ишге ёшюн уруп башы бла этгени да жокъ, алай нёгерлеринден уялгъандан болур эди тобукълары бир бирни ашай, чаришден келген атча солуй, магъдан къазгъан аппаратны жухун къаягъа тиреп кюрешниучю эди. Байдуллах Мурадинни ол халин ангылап, аны бир жанына тюртюп солутур эди, таматаны алай этгенин кёрген бирси жашла да кёп заманнга дери Мурадинге ишни ауурлугъун жетдирмей турдула.

Жашла алай этселе, уялыр эди, жунчур эди Мурадин. «Къолумдан келмезлик ишге тюртюлген болурма дейме», — деп мудах болур эди. Тамата къарындашлары анга болушханларын ангылай эсе да, шахтада ишлеп къалыргъа бла къалмазгъа арсарлыгъы башын басханлай турду. Анга кёл этдирген, акъыл, жапсарыу

сёзлери бла алгъа къанатландыргъан да Байдуллах болду, саулай да бригаданы адамлары болдула. Бизден жашса, къарыусузса, хакъынгы да анга кёре ал деп, аны киши бырнакъ этмеди. Ол бригадада эртденден жюриген адет эди.

Алай эте оздула кюнле. Кеси забоюна жетгинчи къоркъгъандан санлары къалтырай барычу Мурадин ишни таматала бла тенг толтуруп башлады.

«Мурадин киши болду да кетди», — деп Байдуллах къууанып ол заманда айтхан эди. Анга къууанмагъан бригадада киши да жокъ эди. Жаш кеси бу ишни сайлап, муратына жетгени ючюн къууана эдиле ала. Ишни къыйынын таба, тынчын сайламау а кишиликти юлгюсюдю. Аллаиладыла жашауну тутуругъу, жашау жюгюню ауурлугъун кеси боюнларына алгъанла, тенглик, кишиликти этерге да къолларындан келгенле.

Мурадинге аман сёз жакъгъан адам болмагъаны да аны ючюн эди. Нёгерлери аны бригаданы ыйнагъына санай эдиле. Ол намысы, адеби, иши болгъан жаш эди да, аны ючюн эркелете эдиле магъданчыла Мурадинни. Толу юй этген да ала болдула жашны. Къатын алгъанында да анга бир тюрлю къыйынлыкъ жетдирмегендиле. Аны насыбына Байдуллах тюз да кесини бир туугъан къарындашына къууанганча къууанды.

... Ёксюз эди Мурадин, атадан, анадан да жалан. Анасы жашлай ёлюп, — атасы башха къатын алгъандан сора, Мурадин юйге хазна жыйылмай башлады. Ол артыкъ эди юйде. Жаш ёге ананы суйгенича ойнакълаууна чырмау болгъан, аны акъ, жумушакъ тешегине ийне болуп чанчылгъан келепен эди ол. «Санга дери мен эр киши хузумун кёрмегеними дурус билесе. Жыйырма бла беш жылны сакълагъан къыз намысымы санга бергенме. Энди сени жашынгы сакълап, юй къарауашынг болуп тураллыкъ туююлме, — деп ёге ана Мурадинни атасыны юсюне сюеле эди. — Жашаргъа керекме, киногъа, театыргъа барыргъа да сюеме. Алыкъа мен кеси ичимден чыкыгъан сабийни да ёсдюраллыкъ туююлме. Жашлыгъымда жашаргъа керекме».

Мурадинге ата юйюнден кетерге тюшдю. Жанындан суйген атасы аны жууугъу, тенги болмагъан, бир

къыркъмабаш тиширыугъа алышындыргъаны жаны саулай жерге сукъду.

— Жашым, бар да анангы эгечи бла жаша, — деген эди бир ингирде атасы Мурадиннге. — Кёреге, мен ишден бошамайма, «ананг да» университетде да окъуп, ишлеген да этип... Аны айтханым, башына бир такъыйкъаны бош болмайды. — Ата ол хапарны айттып терен сагъышха кетди. Ахтынды, кесин амалсыз эте, ичинде эртдеден чиритип тургъан сёзюн айтды:

— Мурадин, жашым, кесинге да анда иги боллукъду. Окъургъа, жашаргъа да анда онглуду. Мен да бара турурма, сен да бери келирсе...

Жаш ёсдю, ата къыйынын ашамай, атам деп айттыргъа, аны кёрюрге термиле, аталы жашлагъа сукълана. Ташжюреклик этди ата, жаш «ананы» да чырайы бла адамлыгъы бир бирин тутмадыла. Ала экиси да Мурадинни жашауундан урходук болуп кетдиле.

Жаш жүрек кюйюп, къара кесеу болду эсе да, аны жашау жулдузу ёчюлмеди. Кюн да, ай да жангыдан жаратдыла аны. Жашауну уллу тюз жолун кёргюзтдюле ала Мурадинге, алгъа да ол жолну элтип турдула. Бюгюннге жетгинчинге дери.

XII

Магъданчыла тауну башына — алгъын къушла уяла этиучю, тогъай мюйюзлю жугъутурла ойнаучу жерге жыйылдыла. Алайдан къаяны теренине дорбунла кетедиле, ол дорбунла бла уа бурильщикле, проходчикле, чачдырычула, машинистле забойгъа атландыла. Аланы жашау къыйматларыны шагъатлары — магъдандан ауур жүкленген вагончукъла чынды тагъылгъанны юсю бла ёзеннге тигелеп, дагъыда артха къайтадыла. Ала ол жүрюшлерин кече, кюн да тохтатмайдыла.

Мен былайда ол хални эндиге дери да кёп кёрген эдим. Башымда болгъан хар сагъышны да унутуп, табигъатны ариулугъуна, адам улунда болгъан сейирлик кючге эс буруп, чачымы эртден аязы тарай, сыйдамбет, къара ташны юсюне олтуруп, адамланы не айтханларын да эшитмей тынгылайма. Табигъатны шыбырдагъанына тынгылайма, тауланы энди айтырыкъ сёзлерин сакълайма. Идрис да тынгылайды,

къая тынгылагъанча, сабырлыгъы да анга ушап, кесине берилген сорууланы да эшитмей.

«Хомух болма, сен уялу, — деци Идрис кесине берилген, бир тенгине кёл этдиргенча. Урушха атланган тенгине кюч-къарыу бергенча, — энди артха туруу жокъ. Жаннган отха кирмей ушайбыз да. Алай айтханлыгъыма, бу жол айыплы болгъандан эсе, жаннган отха кирип, артха къайтмай къалыргъа ыразыма...»

— Шуёхум, манга къоркъакъса деп бош танкёрдю эте эдинг ансы, сен бош зыкъы адам кёреме, — дедим олтургъан жеримден ёрге кётюрюлюп, Идрисни къатына барып. — Уялу ишге тебирегенде биринчи кюнню къыйынлыгъын кётюрген тынч тюйюлдю. Ангылайма, ичингден манга дуняяны аманын айтаса, алай киши эсенг, кесинг аллымда тебиречи деп да айта болурса.

Идрис, хар заманда этиучюсюча, аз ышарып, алтын тишлерин ачды, сора башын энишгерек тутуп, къаты кюлдю — ауазын къаяла да эшитирча алай къаты кюлдю да, къол аязы бла имбашыма иги къатылды, былай бауурум окъуна къалтырарча.

— Ой, сен хажы болгъун, Керим, — кёл этдир, иги кёл этдир ансы, бусагъат жилип къаллыкъма, — деди Идрис, асыры кюлгенден тюкюрюгюнден чачыгъа. — Сендендамы зыкъы болдум мен. — Идрис кюлгенин тохтатып, сабыр сёлешди...

Идрис эндиге дери рудникде алыкъа кишини эсине тюшмеген ишлени эте келгенди. Алай, бир заманда да, мен былай этдим деп, башын кёкге тирерге кюрешмегенди, сауагъа да, махтау да излемегенди. Алай аты айтылып жерде киши атын сагъынмай, сансыз этип къойгъанларына жүреги сыннган заман да болгъанды. Алгъын шахтагъа сууну суткагъа беш минг киловатт-сагъат электрокюч къоратхан двигатель бла берип тургъандыла. Ол иш Идрисни кёп кюнлени сагъышха къойгъанды. Сора Идрис аны тюзетиуню — къыралны ахчасын аягъандан тышында да, шахтада суу хар заманда жетишимли болуп турууну амалын тапханды. «Тауда къар-буз эрип саркъгъан суучукъланы бирге жыйып, забойгъа бурургъа...» Идрис ол сёлени ат башындан айтып къоймай, аны къалай этерге кереклисини жолларын да кёргюзтеди.

Олсагыат окъуна аны жанлы болуп къалгъан хазна адам жокъ эди. «Ауругагъан башынгы аурутма», — деп аны хыликгя этгенле да табылдыла.

Кёп къагъыт къоратылды, кёп къыйын салынды суу ызны забойгъа бургъунчу. Алай ахырында иш Идрис айтханча болду.

Рудникни хауа бла жалчытыугъа, экинчи насос станцияны компрессорларын сууутууну жангы амалын хайырланыугъа Идрис салгъан къыйын... Ол магъдан къазыуну алчысы болгъандан тышында да жангылкыны ишге сингидириуде рудникни алчы адамына саналады. «Ишни илму мурдорда къуаргъа керек-биз», — деп Идрис сёзю чорт салгъанында, шахтаны специалистлерине ачыу окъуна тийген эди.

Алай бола келди. Ол этген игиликни кеслерине атап, саугъа, ыспас алгъанла да болдула. Махтаугъа, жалгъан даражагъа ие болдула киши къолу бла ханс жыртханла. Ол заманда да тынгылады Идрис. Тёздю, Къоргъашинли магъданчы къабыргъасын ойгъанда тёзгенча. Кёлю кюлдю аллайлагъа.

Бюгюн а турады терен сагъышха кетип. Азнорну таула эжиу этген къобуз тауушуна да уллу эс бурмай, жарыгъаны, кюлгени да болмай. Бек алгъа ол, кесине бу уллу ишни буюргъан адамланы жерге къаратмазгъа керек эди. Андан арысында уа, таулула айтычулай, суйгенини, суймегенини арасында халкъ кюлкюлюгю болмазгъа керек эди.

Бригаданы жашларында терсбоюн, тутхан ишини белин бюкмезлик да жокъ. Идрис аны да биледи. Бек базынганы да олду...

Бригаданы ахшы жолгъа ашырдыла жыйылгъанла. Оюнлары, тойлары бла алай ашырдыла, терен дорбунну ичине, уллу иш бла демлеширге, алыкъа сау къыралда киши ёрлемеген бийикликге ёрлерге...

Тауладан ургъан аязчыкъ артда къалады. Алай дорбунну ичи да таза хауадан толуду. Бурнунга шадан ийиси окъуна урады. Дорбунда шошлукъ, гынчлыкъ а жокъду. Проходка комбайнла гюрюлдейдиле, электропоездла жюрюйдюле. Идрис а барады алагъа Азнорну къобуз тауушуна тынгылагъанча тынгылап.

Ол бригада ишге атланып кетген такъыйкъагъа дери Мурадин къайтырыкъ сунуп турду. Этген терслигине сокъуранырыкъ сунуп турду, ахшы умутларына ийна-

нып. Алай ахшы умут умутлай кьалды. «Адамлыкъ кьыйматынгы тас этдинг, начас, — деди Идрис, кьургьакъсып тургъан эринлерин аз кьымылдата. — Ол жол айтхан сёзлеринге кертчи болалмадынг...»

Идрис кеслерини забойгъа кётюрюлюп тебирегенлей, Байдуллах берген суулукъну бел бауундан тешди да, кьолуна алып, башын ачып, кюлю айрандан жюреги кьаннгынчы тогъуду да, сора суулукъну эринлерин кьол аязы бла сюртюп, ариу этип кьатында келген нёгер жашына узатды. Ол жюрек ыразылыгъын билдирип кьойду, суулукъну кьолуна алмай.

... Идрис да, Мурадин да кьыйынлыкъгъа тюшгенлеринде: «Санга хата болмасын ансы, мен урходук болуп кёкге сууурулайым», — деген эди. Мурадин, ачы таууш энтда да ызына кьайытырыкъ сунуп, аякъ юсюне сюелирге кьоркзуп, Идрисни кьатына баууру бла сюркелип келип, кьол аязы бла Идрисни бетин сылай, кёзлерин ачарын тилей, кьалайын ачитханын айтырын тилейди, сёлеширин, кечерин да тилейди ол андан.

... Солугъан кюнлери эди аланы экисини да. Идрис бери келип ишге тохтагъан кюнюнден окъуна, Мурадин анга жанын берирге да хазыр эди. Аны кесине тенгге тутаргъа, анга ахшылыкъ этерге — Мурадинни мураты ол эди. Идрисни да кеси биргесине тебиретип, ол кюн жолгъа атланнганы да аны ючюн болду. Идрисни кёлуне жетеме, анга бир уллу ахшылыкъ этеме деп. Аллай кьыйынлыкъгъа тюшериклерин билсе, ёлюп да атланырмы эди ол бюгюн шахаргъа.

— Идрис, бек эринмей эсенг, бюгюн башына бир ёрлеп кьайтайыкъ, — деди Мурадин, тенгини юйюне барып. — Сени шахтаны хар жери бла да шагъырей этейим. Сен кесибизни забойгъа барып кьайтхандан сора не кёргенсе анда. Кел, кьарайыкъ хар затха да...

Угъай демеди Идрис. Шахтаны хар жерин да кёрюрге, хар иш бла да шагъырей болургъа ол эртден сюе эди. Сабийлерин да жыйып, элге тебиреп тургъанлай, аны кьоюп, Мурадинни биргесине атланнганы да аны ючюн болду. Аны ючюн тебиреди ол Мурадинге жюреги ыразы болуп, адамлыкъ кьыйматын Кьоргъашинли тауну тенгшисине чыгъара. Билмей эди ол бюгюн неге жолугъуругъун. Ажалны бла жашауну кёпюрюню тюз да башындан энишге салыныры-

гъын, халкъда айтылыучусуча, ол дунягъа барып къайтыргъын. Идрис ол заманда да Мурадиннге аман сагъатлы бол демеди.

Мурадиннге жашла экинчи шахтаны бешинчи за-
боюна жетерге жер тепди, алай силдеди ол сыртын,
Къоргъашинли тау аууп кетерге аздан къалып, эки
аякъ юсюне кючден болду. Олсагъат бир огъурсуз
жел жетди да, Идрисни эки аягъын жерге жетдирмей,
алып кетди. Аны кёзлери къоргъашин къатыш букъу-
дан толдула. Кеси ёмюрюнде жыгъышханда бир те-
нги да жерге салмаучу сырты гыйы ташлагъа келип
тийгенин сизди да, андан сора жугъун билмей къал-
ды. Хар ахшы атламын, хар ахшы умутун алагъа
атагъан адамларын — Азизаны бла сабийлерин да
унутду ол. Кюлген заманында ауазы къаяланы зы-
нгырдатъучу аузундан сёз чыкъмай, эринлери къура-
гъасып сойланды Идрис.

Бир кесек замандан, теренден ауур ынчхап, аз теп-
чиди. Аркъасын гыйы ташладан айырыргъа кюрешди.
Билмей эди ол къайдагъысын. Башы, саны да ишле-
мей, менгиреу болуп жата эди Идрис, дуняда бар-
лыгъын-жокъулугъун да билмей. Дагъыда да тепчиди
ол. Тепчиди да, таш къалауну юсюнден энишге тёнге-
реп, тюз да рудоспускну эрине келип тохтады —
ёлюмню эрине. Аз да тепгенлей, жулдузлу тау Идрис-
ни жутарыкъ эди. Ёчюллюк эди аны жашау жулдузу.
Терен дорбунда жукъ да кёрюнмейди. Къалын туман
басханды болгъанны. Ёзен туман угъай, къая чачды-
рыуну туманы. Хар кюн сайын аны ичинде Идрисге
кёз къысыучу жулдузла да кёрюнмейдиле бююн.
Адам, мотор таууш да жокъ. Жер титиреу шош болуп,
къалын букъу Идрисни бетине олтурупду.

Ол бусагъатда ёлюмню хорларгъа керекди. Алай,
башха акъыл жыяргъа онг жокъ. Менгиреудю ол. Бир
зат да ангыламайды. Азиза аны ол халин кёрсе, къая-
ланы кесине тынгылатып жиляр эди. Башын къойну-
на къысып, аллахдан, файгъамбардан да анга жашау,
узакъ ёмюр тилер эди. Аны ючюн, терен къая тешик-
ге кесин атарыгъын айтыр эди.

Идрисни къатында киши да жокъ. Аны рудоспуск-
ну эринден энишге салынып тургъан башын артха
тартыргъа, аны ёлюмден къутхарыргъа жокъ нёгер,
тенг да жокъ...

Мурадин бир кесек эс жыйып, аякь юсюне болду. Алай кьайдагысын билмей, армау болуп, кьаягьа аркьасын тиреп сюелди. Кьулакьлары жукь эшитмей. Алагьа бармакьларын сугьуп кьозгьаргьа кьорешди, адыргы болуп. Ачылмадыла ала, анда — кьайда эсе да бирде, мийиге жууукьда кьанатлыла жырлагьан, ит юрген тауушла эшитилип тургьан болмаса.

— Ой анам, Идрис! — деди Мурадин кезлерин уллуракь ачаргьа кьорешип, тегерегине кьарап. — Идрис! Кьайдаса, Идрис?!

Кьаяны титиретди ол ауаз. Идрис тюш кере тургьанча болду ол тауушну эшитгенде. «Тоба астофируллах, Кьая кьызы кьычырады, — деп шыбырдады ол кьаны кьуруп тургьан эринлерин тили бла жалай. — Тейри, ол игиликге туююлду. Бу мени атымы айтхан кимди...»

Башын кетюрюрге кьорешди Идрис. Болалмэды. Имбашлары кьая тешикге барып тирелдиле. Энди тебип онг жокьду. Жангыз кьымылдагьанлай саркьырыкьды Идрис. Саркьырыкьды да чагьа келген юйюрюне аман палах жаудурлукьду. Азизагьа кьара жаулукь кьысыдырлыкьды. Аны саулай да жашаууна кьара жабыу жабарыкьды.

«Тепме, Идрис», — дерге адам жокь кьатында. «Тепме, юйюнге кьан жаудураса», — дерге тенги жокь кьатында.

... Биягьы ачы кьычырыкь элия ургьанча эшитилди Идрисге. «Я астофируллах, не ишди бу? Мен кьайдама? Бу кимни ауазы болуучеди?..»

— «Тепме, Идрис. Тилейме, тепме...»

Кьая кьызы алай айтып селешгенча эшитилди Идрисге.

— «Нек тепмейме? Не хапар айтаса?»

— «Тилейме, тепме, жояса кесинги».

Идрисни атын айтып кьычырды биягьы шагьырей ауаз. «Не этесе, кимсе?» — деп кьычырыргьа умут этди Идрис. Алай аузундан сөз чыгьаралмады. Ауазы тамагьына тыгьылып, бери чыгьаргьа унамады. Аны тышына чыгьарырча кьарыу бермеди аллах.

— Идрис, кьайдаса? — деди Мурадин, кез жашларын, жюрексиннгенин тыялмай. — Идрис, кьайдаса? Ол ауур ынчагьан тауушну эшитип, кесин алгьа атды.

Мурадин, Идрисни ол халин кёрюп санлары кьурушуп, тили тутулуп, сын болуп кьалды. Ташдан ишленгенча, тепмей турду. Идрис кьымылдады да, кьая тешикге бекден бек салынып тебиреди. Олсагьатда Мурадинни кьычырыкь тауушу бла Идрисни артха тартып, башын кьойнуна кьысханы тенг болду...

«Ол кюн кьаяны чачдырычула терс тьуйюл эдиле, — деди Идрис кеси кесине. — Мурадин да тьуйюл эди терс. Жашау дерс эди ол бизге. «Сакь анасы жилимаз», — деучюдюле таулула...»

* * *

Бригаданы звеносу тик ёрге тешилген юч забойда да ишни бирча бардыра эди: аладан биринде бурильщикле кьаяны теше эдиле, экинчисинде чачдырычула кьаяны атдыра эдиле, ючюнчю забойну уа ичинде таза хауа айланьргьа кьоя эдиле.

Сау айны ичинде бригаданы хорламы биринчи кюн этген ишлерине кёре боллугьун биле эди Идрис. Аны ючюн кюрешеди ол, ишге хар кимден да эркин узалып, кьалгьанлагьа юлгю болуп. Уллу жан атып болдургьан хорламны да артыкь тюзге санамай, Идрис рекорд адамны кьолундан келлик ишни сынауу болгьанын ангылай эди. Рудникде ол сынауну юсюнден сёз баргьанда уа Идрисни бригадасы биринчиге айтылыргьа керек эди. Аны ючюн а бригадада артха созулгьан адам болмазгьа керек эди. Идрис нёгерлеринден излеген олду. Сёзю бла угьай, кеси иши бла, кеси хунери, кеси фахмусу бла. Бу борч рудникни кьайсы бригадасыны бойнуна салынса да, ол аны тынгылы этерине ийнанып эди Идрис. Ол бирсиледен онглу да, хунерли да болмагьанын ангылай эди. Алай тьуйюл эсе да, Идрис ол акьылдады. Болса да, бу уллу ишни белин бюгерге, аны бригадасына тьושгенден арт жанында уа, не кьыйынлыкьдан да артха туруу жокь.

Кьаяны тешиучюле бла чачдырычула бир бирлерини ишчи жерлерин терк алышындырадылж. Алтынны кьыйматын тутхан магьдан а забойдан энишге тохтаусуз саркьады...

Бусагьатда рудникни оноучуларыны, специалистлерини да акьыллары Идрисни бригадасындады. Аны хар ишин тергеуге аладыла. Кюн сайын ёсюу — уллу.

Баш инженерни аякъ тюбюнде чѐп сынмагъаны да аны ючюндю. Кеси тутхан муратны толлугъуна къууанады. Бир къауум кюнню аны жухуна ургъанча жууап этип тургъан таматаны кѐзюне къарап, жүрегин кѝндырып айтырыкъ сѝзюн тил тюбюнде айландырады. Адамны кишилик къыйматына багъа биче билмеген къалай насыпсызлыкъды. Къалай жарлыды аллай оноучу. Къайгъырмаз. «Къайсыбыз тюз эдик?» — деп а мен да айтырма анга. Кюлген кибик этип, былай, айтханым жүрек тамырларына жетерча. Кѝрдюнгмю аны, тюнене «ѝзюрлерин» да жыйып, Идрисланы забойгъа келип, анда ол тамашалыкъ ишни да кѝрюп, дагъыда тынгылауну басып кетгенин. «Аперим, жашла» дерге нек жарамай эди анга. Кѝл этдирирге. Ишчи адамгъа таматаны жүрек сѝзю да саугъача кѝрюнеди.

... Заманны къысхартыр ючюн бригаданы эки проходчиги къаяны тешиуде «ПТ-36» аппаратдан ючюсюн бир жолгъа хайырланадыла. Ала хар смен сайын аппаратланы жууадыла, жау сюртедиле. Къаяны чачдырыуда электрокюнню алгъын бир заманда да болмагъанча тап файдаланадыла. Бийиклик! Иште алыгъа киши да этмеген **бийиклик!**

— Жашауда къарыулудан эсе, къарыусузгъа тынчды, — деген эди бир жол Идрис, бригаданы адамлары бла ушакъ эте келгенде. — Бу жерим ауруйду, ол ишни этерге къолумдан келлик туююлду деп айтып къойгъан кѝп да тынчды, бир ишни чегине жетдиргинчи кюрешгенден эсе. Алай игиси уа олду — къыйынлыкъны хорлагъан. Ариу, узун сѝзден, терен магъаналы, адамланы жүреклерине ыз тапхан къысха сѝз игиди.

Ол таукел жүрекли адамны бу жол жунчугъанына нѝгерлери да сейир этдиле. Идрисни кесине кѝлюкюдю. Алай олсагъат окъуна ишни аякъ юсюне салып къояргъа онгу жокъ эди. «КПВ-1А» аппаратны бузулгъаныны хатасындан юч забойда да иш дыркъ деп тохтады. Бурильщикле, чачдырыучула да армау болуп сюелдиле, кѝкге къарап, Тейриден болушлукъ тилегенча. Тейри да, кѝк да кѝрюнмейди алагъа. Ала кѝрген къысыр къаяны баууру. Аны жарыкъ жануучу жулдузлары да бюгюн жашлагъа мудах болгъанча кѝрюнедиле.

«Башха аппаратны келтирип орнатыргъа». Баш инженерни кюрешгени олду. Алай этер ючюн жалан да кюн жарымы озарыкъды. Болса да, не медет. Комбинатны таматасы аркъасын тиреп тохтагъанды ол оноугъа: «Мен айтханнга бурун сюеклеригизни тургузууп сюеле эдигиз да. Энди уа аппаратны да аякъ юсюне салыгъыз, ишни да ахырына жетдиригиз. Бир горизонтдан экинчисине аппаратны суйретип айланыхъ туююлме. Алайын эсигизде тутугъуз... Мен айтханем да ишни ол чекге жетерин. Жён этлерим ачыгъынчиннга дери даулашып кюрешдим. Менден акъыллы, билимли да болдугъуз. Энди уа ауазыгъызы эшитирге да суймейме. Эшитемисе? Ангыладынгмы?!»

Тамата, телефонну чолпусун кеси бийиклигинден келтирип, аппаратны юсюне атханында, терезе кёзле къалтырадыла.

Ол баш инженерни, дагъыда кесине къажау сюелген адамланы ишлери бармагъанына къууанды эсе да, аппаратны бузулгъаныны юсюнден сагъыш этмей а къоймады. Ол да кесини намысы, даражасы ючюн эди. Идрисни бригадасы жангы хорламгъа жетишсе, тамата кеси да махтаудан къуру болмазлыгъын биле эди.

... Тамата столуну бла терезени арасында жюрюгенлей турду. Сигаретни куюп богъурдагъына жетгинчинге дери тартып, сора аны бир жанына быргъап, дагъыда экинчисин къабындырып: «Бир тюрлю рекорд, бир тюрлю хорлау керек туююлду. Бригада алгъын къалай ишлеген эсе, тюз да алай ишлесин. Рекордну тохташдырыргъа уа башха адам табылыр. Баш инженерге уа выговорчукъну жабышдырама. Хар заманда къабыргъасын жылытып айланырча, тюз да ма алай. Айыбынг мени болсун, бир да ол тилчигин энди манга билесе. Тюз да аузундан сёз чыкъгъанлай борбайларына чёкдюрюп къояргъа сылтауум барды...»

Тамата тютюн къыйырын аузунда чайнай кетип, шытылары къатыш, тили бла эшик артына быргъады.

Телефон зынгырады. Тамата чолпуну узакъдан узалып алды да, къулагъына узакъдан тутуп тынгылады. Адам ауаз стол тубюнден эшитилгенча болду анга. Жукъ ангыламай, төгерегине къарады. Сора телефонну чолпусун башын тубюне тутуп тургъанын

аны эслеп, онг кьолундан сол кьолуна ётдюрюп, кьулагъына жабышдырды.

— Мен баш инженерме. Аппарат аякъ юсюне болгъанды. Жашла ишлерин бардырадыла.

Тамата телефонну чолпусун иги кесекге дери кьолунда тутханлай турду.

* * *

Идрис Бахсан черегича ёхтем эди. Солугъаны, атлагъаны да аныча эркин. Ахшы муратына жетеригине ийнана, анга уллу ишни ышанган ахшы адамланы намысларын кеси тѣппесинде жюрютгенине кьууана эди. Не кыйын сагъатда да нѣгерлерини билеклик этгенлери уа! Насыпды ол. Ёмюрде эсен кетмезлик насып...

Идрисни ол кьууанчы, ахшы умуту ариу юйюне — толу юйюне бютюн да жарыкълыкъ салдыла. Ол бо сагъадан атлагъанында юйню ичине кюн да, ай да тийгенча болду. Ол кюн Азизаны да бар эди Идрисни кьууандырырча хапары. Сюйюнчюлюк алырча хапары. Идрис арбазгъа киргенлей аллына чабып чыкългъаны да аны ючюн болду. Ол Идрисни бойнуна тагъылды, сабийлеринден да уялмай. Ол да Азизаны сермеп кьойнуна алып кьойду. Кѣкюрегине кысыды аны, башын сылай. Абдуллахчыкъ алагъа къарап кюлгенде, Идрисни терлегенлери барды, алай Азизаны уа кьойнуна кысханлай турду. Бир кесек эс жыйды да, Азизаны кьойнундан эниште бошлай:

— Не этесе, сен уллу? — деди, Азизаны кѣзюне къарап кюлгенин тыялмай.

— Ой бир хапар айтырыкъма, — деди Азиза. — Бек иги хапар. Алгъа скюйюнчюмю бер. Сен ёлмегин, алайсыз айтырыкъ тюйюлме.

— Аузунг айтхан мардады, — деди Идрис, эки кьол аязы бла да Азизаны чачын артха сылай. — Айт хапарынгы, сюйюнчюнгю уа бетиме уялгъанлай этерме.

Азиза ал ботасыны хуржунундан письмо чыгъарды да, окъуп башлады: «Багъалы Идрис, туугъан эгечимден кем кѣрмеген, Азиза. Сизни хапарыгъызны билирге мен къаллай бир термилип турдум. «Коммунизмге жол» газетге Идрисни юсюнден жазгъан

жашны эки кьолуна кьор болайым. Тилеп жазгъанымдан сора, сизни адресигизни манга жибергенле да редакцияда ишлеген жашла болгъандыла. Идрис, газетде чыккыган суратынгы ишге барсам да биргеме айландырама, алай сизни кьргюнчю тансыгъымы алаллыкъ тьююлме. Жюрегимде болгъанны письмо бла айтып да ангылаталлыкъ тьююлме.

Къалай татлы жашаучек. Унутханмысыз, сизге неках этилген кюнню кьууанчын? Азиза, жанынга тиймесин, ол тели ана кьарындашынг сени сыйырып кетип, бизни къалай беишлик этген эди... Аллах бла, фыйгъамбар бла да тилейме, бизге кьонаккыга бир келигиз. Кьарачайны Сары тюз элинде жашайбыз. Тьрт сабийибиз барды. Таматабыз алтынчыгъа жюрюйдю. Аллах бирди, Идрисни асыры суйгенден, таматабызгъа аны атын атагъанма. Бек гитчебиз кьызчыккыды — аны аты уа Азизады.

Кесигизден толу хапар билдиригиз. Сиз келмесегиз да, аллах бирди, салып, кесим барлыккыма. Тилейме, кьеп турмай толу хапарыгъызны билдиригиз.

Письмону жазгъан Айшатды. Кечесинде, кюнюнде да сизни кьорюрге термилип тургъан Айшат...»

... Айшатны письмосу Идрисни бла Азизаны кьууандыргъан да, мудах да этди. Узакъ заман, суймекликни оту ышырыла башлагъан заман. Бюгюн Идрис бла Азиза толу юй болуп тохтагъан эселе, анда Айшатны да уллуду кыйыны. Ол термилген жюреклене бирге кьошаргъа себеп болгъанды заманында. Себеп угъай, ол иште баш магъананы тутханды.

Бюгюн а Айшат этген иш кюл болуп, кьекге сууурулмай, жашау а хар ким да кьорюрча, хар ким да сукъланырча, бюсюрерча — тюз да алай — къаяча суюлгенине кьууанады.

Айшатны кесини юсюнден хапары Идрисни бла Азизаны да башларын кьекге жетдирди. Ала бир бирге кьарап, сьз айтмай, кюлгенлей турдула. Юйлерине эслеринде болмай тургъанлай бир уллу ахшылыккы келгенча. Тюз да Айшат, сабийлерин да жыйып, топ деп аланы босагъаларындан туюшуп кьалгъанча, тюз да алай кьарай эдиле, тансыкъларын алалмай, кьезлери бла бир бирни ийнаккылай.

Кече узуну жауун жаууп турду эсе да, эртденлиги уа ёмюрде кёкде булутла болмагъанча, алай ариу ачылды. Жылы жауундан сора кюн къыздыргъан жер кёпчюдю, — жаз башыны келечилерине — жакъозлагъа дуния жарыгъын кёрюрге кюч, къарыу бере.

Азиза кюнню алай ариу тийгенине кимден да бек къууанды, тюз да тамата жашы биринчи атламын этген кюнюндеча, аны бек алгъа школгъа атландыргъан кюнюндеча. Нек десенг, жунчуулу кюн болса, Идрисланы алларына хазна адам бармазлыгъын, баргъанла да кыйналлыкъларын биле эди. Азиза тау этегине жыйылып, рудникге ёрлерге хазырланып тургъан адамланы къатларына келип, аланы биринчи жанкъозну, сабийни эркелетгенча, эркелетгенлерин, тансыкълагъанларын кёрюп да къууанды.

Алайда аны таныгъан, ол таныгъан да хазна адам жокъ эди. Аны себепли Азиза жыйылгъанлагъа къатышыргъа асыры бек суймей, бир жаныракъ кетди да, тау башындан саркъгъан жауун суучукъну къатында тохтап, анга къарагъанлай турду. «Сейирди, сууну да жаны барды, — деди бир заманда Азиза кеси кесине, сууну саркъгъанын ёмюрюнде биринчи кёргенча. — Харип, бу къайры ашыгъа болур? Барып черекге къошулса, аты-чууу да чыкъмай къалыр. Андан эсе, кеси ызлагъан жолну барып турса уа... Алай айтханлыгъыма, суу да излей болур кесине негер. Уллу суугъа жол салып кюрешгени да аны ючюн болур. Аны иши да ёмюрню жукъудан аязмагъан къаяланы ичлерине жол салгъандан башха болмаз. Адам эшитип, айып этмесин ансы, Идрислары бу уллу къаяны тешип, аны тубюнде ишлейдиле деп бир да ийнанырыгъым келмейди... Мен ол ишге ийнанмайма...»

Азиза башын ёрге кётюрдю да, адамланы канат жолла таба ыхтырылгъанларын кёрюп, аланы ызларындан тебиреди.

— Азиза, терк-терк атла бери, — деди шагъырей ауаз бир заманда анга.

Азиза тегерегине къарады, кесине сёлешген адамны излей.

— Мен мындама, бери кел, — деп Байдуллах къол булгъады, адамланы араларындан берлакъгъа чыгъа.

Аны кѳргенде Азиза да жарыды...

Азиза бюгюннге дери канат жол бла тауну башына бир да ѳрлемеген эди. Алай айтханлыгыбызгъа, бюгюннге дери бу жерлеге аны аягъы да басмагъанды. Вагонетка ѳргеден ѳрге кѳтюрюле баргъаны сайын, Азизаны кѳзлери къарангы эте башладыла. Сора ол терезеден тышына къарамай, Байдуллахны билегине жабышып, башын аны аркъасына тиреди. «Оу кюнюм, бу темир жип юзюлюп кетсе, бу адамла къалай боллукъдула», — деди. Алай ол тѳгерегине къарап, кишиде тынгысызлыкъ эслемегенде, бир кесек кѳл этди. Болса да, жетер жерине жетгинчи, терезеден тышына уа къарамады...

Азиза вагонеткадан тюшгенден сора да тобукълары къалтырагъанлай, аякълары жукълагъан этгенча, жерге басханлыкъгъа жукъ ангыламай турду. Ол Байдуллахны къолтугъуна жабышханлай, къолун андан айырса, кесин жерге аууп кетерик сунуп барды.

Алай ол, бери — тау башына жыйылгъан халкъны кѳргенде, кесин да унутду. Маликни кѳргенде уа, бютюп да тамашагъа къалды. «Ай аурунг, бу уа не этеди мында?» — деди. Ол Маликни мында болгъанын онгсунмады. Малик халкъны аллына чыгъып: «Бу сиз кѳкге кѳтюрген Идрисни ким болгъанын менича билсегиз эди, ѳмюрде атын айтмаз эдигиз, — деп сѳлешгенча эшитилди Азизаны къулагъына. — Ол кесин суйген, адамлагъа аманлыкъны излеген Идрисди. Биз аны элден ызына къарай кетерча этгенбиз. Сиз а, мында бу харамжюрекге ѳмюрде эсине келмезлик намысны берсиз...»

Азиза ол сагъышны этгенден сора, барып: «Сени уа мында не ишинг къалгъанды, — деп юсюне скелириги келди. — Бизге этген аманлыгъынг жюрегинги къандырмаймыды?..»

Алай базынмады. Идрисни, кесини намысын да Маликден ѳрге салып къойду. Алай Малик рудникни къуллакъчуларыны къатларында сюелип, кишиге ал бермей, ушакъны къаты къыздыргъанын а суймей турду.

Бир заманда Малик Азизаны эследи да, терк окъуна аны къатына жетди.

— Тейри, эгечим, бюгюн а баш жартыны кемирлик болурбуз? — деди Малик, Азиза бла эки къолу

бла да саламлаша. — Къалай иги иш болду. Саулай алибизге окъуна къууанчды бу. Ойнагъанмы этесе, биз элли жашны быллай намысха жетгени неден да игиди. Элден кёпле келгенбиз.

— Сау болугъуз, — деди Азиза. — Бизден къайт-маса да аллахдан къайтсын.

— Аны ючюн сен бизге бош ыспас этесе. Биз Идрисге ыспас этерге керекбиз, — деди Малик. — Ойнагъанмы этесе, Идрисни бригадасы отуз бир ишчи кюннге жети жюз алтмыш алты метр магъданлы къаяны тешип, къыралда алыкъа киши жетишмеген хорламны болдургъанды. Ойнагъанмы этесе, эгечим. Рекорд деп анга айталла.

... Малик бир кесекден биягъы къуллукъчуланы къатларына тийишип, аузу бла, эки къолу бла да халпарны къыздырады. Анга тынгылагъан, тынгыламагъан да бар. Ол а кюлгени, жарыкълыгъы бла да къууанчын ичине сыйындыралмагъан сундурады.

— Келедиле, — деди къайсы эсе да.

Жашла тизилишип чыкъдыла шахтадан. Бек алларында Идрис. Малик кишиге жол бермей чапды жашланы алларына. Ол Идрисни къаты къучакълап, кесини акъ кёлегин къара къасмакъ этгенде да кюлюп къойду, ыразы болуп, Идрисни кёлюне жетгенине къууанып. Малик Идрисни къолтугъуна киргенлей келди адамланы къатларына жетгинчи.

Алайда Хамзат бла Мурадин да сюелдиле халкъдан бир жанлыракъ тохтап. Кёп сюелдиле жерлеринден тепмей. «Бюгюн мен бери нек келген болурем, — деди Хамзат, жамауатны тюз да ортасында тохтап, бригаданы ишини юсюнден хапар айтхан Идрисге кез къыйыры бла къарай. — Ол баштёбenni кёремисе, халкъны тынгылатып сёлешиуюн...»

Сау айны ичинде Идрисни бригадасыны юсюнден баргъан сёзню кертилигине ийнанмай тургъан эди Хамзат. Аны ётюрюк болгъанына Мурадинни да ийнандырып. «Мен шахтада ишлеп башлагъан заманда Идрисни дуняда барын, жогъун киши да билмеучю эди, къарындашым, — дей эди Хамзат Мурадиннге. — Бу ишге энтда да он жылны юйретеим Идрисни. Оллахий, тукъумун окъуна юйретеим. Сора мен Идрис магъдан къазыуда алыкъа къыралда киши этмеген ишни этерикди деп, къалай ийнанырма. Ала бош къа-

тын хапарчыкъладыла... Хы, энди, адамны кётюребиз деселе, къуллукъчула анга мадар табарыкъдыла. Иш былай болгъанды деп, къагъыт жарашдырсала, шахтагъа кирип, аны ким сюрюшдюрюп айланырыкъ сунаса. Алай не ючюн этерик эдиле анга ол игиликни. Бизденми иги кишиди Идрис? Къэрындашым, сен ол затха ийнанма...»

Идрис, сёлешип бошагъанлай, Байдуллах таба атлады. Алай комбинатны директору Идрисни билегинден тутуп тохтатды да, къолун къаты къысып, бир кесекни силкиндирип турду. «Киши болдунг, Идрис, — деди тамата. — Къырал сен этген кишиликни бир заманда да унутмаз. Бюгюнню тёлю да, бизни ызыбызлан келликле да унутмазла». Сора ол, бир жанына туракълап, Идрисни юсюнден кесини бир уллу терслигин ангылагъанча, экинчи айланып, башын кётюрюп, аны кёзюне къараялмады.

Бюгюнлю сын болуп тургъан Мурадин, кесин Идрис таба атды. Алай Хамзат аны этегинден тутуп, артах тыяргъа умут этди. Болса да, ол хыны узалып, Хамзатны къолун этегинден айырды да, чабып Идрисни бойнуна тагъылып: «Кечеринги тилейме. Саула бла, ёлгенле бла да тилейме, кеч», — деди. Идрис а, аны бетин эки уучуна жыйып, башын ары-бери чайкъап эркелетди да, кёзлерин Мурадинни кёзлерине тиреп:

— Ой, хажы болгъун, — деди. — Сен уллу, этме алай. — Идрис Мурадинни кёзлерин сюртдю, жапсарды...

Хар ким да эркелете эди Идрисни да, аны нёгерлерин да. Алагъа гюл къысым бергенлеге Азиза бюгюн да сейир эте эди. Жылны бу кезиуюнде гокка хансланы къайдан тапханларына сейир эте эди. Азиза ол затха, кенгден къарап, сейир эте эди. Идрисни къатына барыргъа уялып. Идрисни бла кесини арасында сүймеклик оту тиргизиле башлагъан замандача, уяла эди ол андан. Бирде уа Азиза кесин киши жокъламагъанына ёпкелеп, башын да энишге бошлап, жыйылгъанланы ауаналарына бугъа эди. Ол Байдуллахха да этди кёлкъалды: «Идрисни къолтугъуна кирип турмай, мени мында болгъанымы нек айтмайды анга?»

— Къарайма да, бюгюн Идрисни акътамагъы къайгъылы туююлдю киши, — деди Хамзат, сыртлыкъдан Азиза таба тигелей. — Ы, къалай къарайса,

санга алай нек эте болурла, харип? — Да энди уа Идрис сени кибикле бла жашаргъа да хазна кюесин, эгечим. Кёресе, бюгюн анга хурмет этерге сау сахарны бери жыйылгъанын. Махтауну кётюрген тынч туююлдо, эгечим. Кёресе, шуёхубуз биринчи кюнден окъуна ёз къатынын танымай башлагъанын. Мен а аз игилик-леми эте келдим анга. Энди бизге башын буруп къараргъа да кюсемейди. Къайгъырмаз, алыкъа ким къолайлы адам болгъанын танытырбыз. Алай, харип, санга былай этгенлерин а бир да жаратмадым. Тейри, мен къатыныма алай этсем, халкъ ичинде жыгъымы от чакъдырыред.

— Къарындашым, Идрис хар ким да жыгъын от чакъдыра айланырча киши туююлдо, — деди Азиза, Хамзатны къатындан бир жанына тепчий.

— Аз тауушлукъ адам сунмайса бу къарабауурну. Азиза Хамзатха сёз къайтармай, адамланы араларын жыра, Идрисни къатына барып тохтады.

— Къара мынга, сен а не этесе? — деп, Идрис ауур къолу бла Азизаны имбашына къатылып эркелетди. — Сен уллу, бери къалай ёрлеялгъанса? — Идрис Азизаны башын кёкюрегине къысды.

— Кет, э жаш, Байдуллахдан да уялмай нечикле этесе? — деп Азиза бир жанына туракълады.

— Бери къалай ёрлеялгъанса? — деп дагъыда ссрду Идрис, эки кёзю бла Азизаны тансыкълай.

— Сенденми хомухма мен, — деди Азиза, аз ышарып, Байдуллахны къолтугъуна кире. — Иги махта-нырыкъ кёреме сен а.

— Айтма алай, сен уллу, — деп Идрис, кюле-кюле, биягъы къолу бла Азизаны аркъасына къатыла, гюл къысымын анга тутдурду. Ол гюл къысымдан Азизаны бурнуна тау Черекни да, чыкъ басхан агъач наныкъны да ийиси урду. Бирде уа Идрисни кюлген тауушуна къошулгъан къаяла: «Азиза, жашау гюлюнгю чапыракълары бир заманда да акъмасынла жерге», — деп къычырдыла.

XIV

Адамгъа тойгъанын кётюргенден башха туююл эди, махтауну, ыспасны да кётюре билмеклик. Аны иги ангылай эди Идрис. Ол себепден а иште, жашауда

да аны сабырлыгы, менсинмеулюгю халкыга алгындан бегирек окъунамы таныла болур дерча алай эди. «Аланла, нек махтанмайбыз», — дегенле да болган эдиле алгъаракъда бригаданы адамларыны арасында. Алай Идрис ол акъылсызлыкъ болганын англатып кюешмей, кесин жюрютюую бла негерлерине юлгю бола эди.

Тюзюн айтханда уа, жашла ишге сюелген заманда, бир затны да Идрис айтыр керекли этмей эдиле. «КПВ-ІА» комплексни бютюн да хайырлы ишлеуюн жалчытыргъа керекбиз, бирсиле бизден юлгю алып ючюннге дей эдиле жашла, мындан арысында тамамларыкъ борчларыны юсюнден ушакъ эте келген заманларында...

* * *

Павел Суановну бу жолгъа дери Идрисни босагысына аягъы да басмагъан эди. Аны ючюн болур, Идрис, ол юйге киргенде, алгъа бир кесек жунчугъан окъунамы этди деп, тышындан къарагъанны келюне алай келирча ишан эсенди аны халында. Азиза уа ол адамны бюгюн болмаса керген да этмегенди. Алай ол анга эртдеден таныгъан адамынача, жарын болду да, олтурургъа шинтик салды.

Башха заманланы эсге алмай къойсакъ окъуна, бу жол Павел Идрисни къауумуна этген игилик адамны кеси ёмюрюнде эсде къалырча аллай ишди. Ким биледи, Павел Суанов, бусагъатда аны комбинатны баш инженери болганын бир жанына салып, тюз да адамлыкъ даражасын алсакъ окъуна, ол болмаса Идрисни бригадасы рекорд тохташдырмай къалыргъа да болур эди. Къалай чабып айланды ол, кече-кюн демей, жашлагъа кёл этдирип, кереклерин тапдырып. Анса уа, бу ишни юсюнде, комбинатны директору бла уа азмы сермешди.

Павел Суанов, жаш адам болганылыкыга, билими бла къаяланы къалтыратхан инженерди, аууздан къаты, тейри, ётюрюкден не асыу, былай оноуну да хазна кишиге жетерин сюймеген, хар заманда да мен айтхан болуп нек турмайды деп, кёкюрек тиреген адам. Алай ишге от, магъданчыланы юслеринден къайгырыуу уллу болганы себепли, аны юсюнде болган учхара ишанла ауанада къалыучудула.

Эртдеден ишлей келген таматаланы арасында, Павел кёзлерине шинжи болуп чанчылганла да, кьалай да этип, анга аякъ удрурмазгъа кюрешгенле да бар. Аланы ол халларын ангылагъан Павел, кеси тутхан бизни бююн да кьаты бардыра эди.

— Не этдик эсек да, хорлау бизники болду, — деди Павел, шинтикге угъай, диваннга олтуруп, артхатыяна, эринлери, кёзлери да бирча ышара. — Хорлау бизники болду. Не сейирим, бизге чырмау болургъа кюрешгенле, дагъыда уялмай, сени рекордунгда кеслерини бир уллу кьыйынлары болгъан сундуругъа кюрешедиле, сени бригадангы юсюнден сөлешген заманда да былай кёкюрекчиклерин кенг керип. Къайгъырмаз, сен сау болсанг, аллайла жашауда не кьыйматны тутханларын кеслерине кьысха танытырбыз.

Идрис Павелни ол сёзлерине артыкъ бюсюремеди. Бюсюремегени да андан эди: бююннге дери ол аны алай махтанып, адамны жанып да эшитмеген эди. Болса да, Идрис анга былайды деп, аузун ачып сёз айтмады. Идрис биле эди Павелни кьылыгъын, — ол этген оноугъа башха адамны сёз кьошарын суймеучюсюн. Алай болуп тургъанлай да Идрис Павелни кишилигине, тутхан ишин ахырына жетдиргинчи тынчлыкъ тапмаучусуна уллу багъа биче эди.

— Рекорд дегенинг, — ол бек иги ишди, — деди Павел, бир кесекни сагъышлы тынгылагъандан сора. — Алай, Идрис, кишилигинги мындан арысында танытыргъа ксерксе. КПВ комплексни саулай да рудник тынгылы хайырланыр ючюн, шахтада ишлегенлени барысы да ол аппаратны халына тынгылы тюшюнюрге керекдиле. Эсе да, ишибизни илму мурдорда кьулар ючюн, бизде алчы сынауну школу болургъа керекди. Ол школ сени бригадангда кьуралса игиди дейме мен. Угъай-угъай, бир да сейирсиндирме кесинги. Бош сагъышлы боласа.

— Да, Павел, мен Григорий, Хамзат кирик жашланы шахтада ишлерге юретип башласам... Угъай-угъай, ол боллукъ иш туююлду.

— Идрис, мен не айтханым уста билеме. Бир да, эки да айтма.

— Оллахий, мен уялмай Григорийге акъыл юреталлыкъ туююлме.

— Акъыл нек юретесе. Аппаратха кесигиз къа-

лай юйреннгенсиз, аны тынгылы ишлеуюн жалчы-тыр ючюн не этерге керекди, — кысхасы, кюн сайын бригада этген ишни юсюнден айталлыкъса да? Не уа жангы рекорд тохташдырыр ючюн къаллай мадарланы хайырлангансыз? Бююнлюкде да рудникде алчы бслургъа къолугъуздан къалай келеди? Барды да сен айтырыкъ затла? Дагъыда бир иш: ол школ сизни бригадада къуралганлыкъгъа, хар алчы адам кесини сынауундан, бизни баш специалистлерибиз а техниканы, илмуну жетишимлеринден айтырыкъдыла. Алайды да, къарындашым, сени бригаданг ишни илму мурдорда къурауну лабораториясы болургъа керекди...

Идрис ёрге турду да, терезени къатына барып, Ёъоргъашинли тау таба сагъышлы къарай сюелди.

— Дагъыда бир айтырым, — деди Павел, Идрисни къатына барып, — «КПВ-ІА» аппаратны ишде хайырланганлыкъыбызгъа, рудникге урунуу халланы жаппа-жангыдан къурамасакъ, аны файдасы бек аз боллукъду. Техниканы хайырланууну тохтаусуз игилендириу, ишни культурасын кётюрюу — хар магъданчыны, хар инженерни, хар оноучуну баш борчу болургъа керекди. Ол ишде башхалагъа жол кёргюзтюрюк а — сен, мен. Ишни хайырлылыкъын ёсдюрюуде жангы рекорд тохташдыралсакъ, — ол бизге ёмюрдек ахыргъа къуллукъ этерикди, алгъа барыуубузгъа мурдор боллукъду.

Не уа, эсингде эсе, тёрт-беш жыл мындан алгъа, магъданлы къаяны тешиуде, бек уллу иш хорламгъа саналыучу кёрюмдю, шёндю бир орталыкъ ишчини кюнлюк мардасы болуп тохтагъанды. Бизни рудник магъданлы къаяны тик ёрге тешиу жаны бла алчы сынаугъа юйретиуню битеусоюз школу болургъа тийишлиди... Алайчыгъын ангыладынг да? Аны ючюн а хар магъданчыда кишилик, алгъа итиниулук болургъа керекди. Идрис нек тынгылайса? Мен асыры кёп жаншап, эрикдиргенми этдим?

— Угъай, эрикдирмегенсе. Тынгылап турама, — деди Идрис, Павелге олтурургъа шинтик бере.

— Ишде рекорд деген не затды? — деди Павел, хуржунундан къаламын чыгъарып, стол юсюне салынып тургъан газетни къыйырына бир затла жаза, — ол бизни ишибизде болгъан онгланы туурагъа чы-

гъаргъан затды. Адамны къолундан келлик ишни эндиге дери этилмей тургъанын баям этеди. Алай аны этер ючюн адамдан кѣп зат изленеди: тизгинлик, билим, усталыкъ, тѣзюмлюк. Туугъан журтха уллу суюмеклик... Ма алчы сынауну школунда аланы юслеринден айтылыргъа керекди...

— Мени акъылыма кѣре, хар ким да ишге сен айтханча къараса «рекорд» деген сѣз бизни жашауубуздан ахыры да кетип къалыргъа боллукъду, — деп Идрис аз ышарды.

— Бош кюлесе, оюмунг тюздю, — деди Павел, бир кесек сагъыш этгенден сора. — Ма юлгю: сени бригаданг, магъданлы къаяны тешиуде къыралда алыкъа киши болдурмагъан хорламгъа жетишгенди. Къалай къарайса, сизнича ишлеселе, бирси бригадала жеталыкъмыдыла ол чекге?

— Жеталыкъдыла.

— Сиз ишлегенча ишлерге хар магъданчыны къолундан келликмиди?

— Да аны уа, кеслерине сорсакъ иги болурму? — деп кюдю Идрис.

— Къарындашым, бююннгю рекорд, тамбла хар кимге да иш марда болургъа керекди.

* * *

Магъданчыланы шахарында, республиканы бирси жерлеринде да Идрисни бригадасыны хорламыны юсюнден уллу, гитче да айта эдиле. Бирден бирге алып, махтай эдиле аны. Азизагъа да айта эдиле кѣпле алгъыш сѣзлерин, насыбынгы заман къызгъанмасын, толу юйюнг, ахшылыкълагъа кюн сайын да жолукъсун деп. Сабий заманында сынагъан такъырлыгъы, оту ѳчюлген от жагъалагъа къарагъанда жыякъларын кюйдюрген жилимукълары берген жашау дерси Азизагъа махтауну, намысны да кѣтюрюрге, аланы кесинден бийикге тутаргъа кюч-къарыу да бере эди. Ол сабийлерине да айта эди кеси оюмун. Аланы бютюн да иги окъургъа, ариу къылыкълы болургъа юйрете эди. Атасыны намысы бла ойнагъан сабийге халкъ айып салгъанын ангылата эди.

Алай тамата жашы Абдуллах, бир кюн школдан къайтханлай, къууанч сагъатлы болуп: «Анам,

бюгюн бизге «Жашауунгда ким болургъа сюесе?» — деген темагъа сочинение жаздыргъандыла да, мен а атамча, шахтада ишлеп, кесими махтатырыкъма деп, ма алай айтып жазгъанма», — дегенинде, секирип ёрге туруп, аны жыягъына урмагъан эди ансы, жанына тиер ючюн а къалмагъан эди. Азиза, жашы олсагъатда ишлерге шахтагъа атланып баргъанча, къайгъы этген эди, эшикни юсюне сюелип, Абдуллахны ойнаргъа да жибермей.

— Сени бетинг жокъду, — деген эди Азиза Абдуллахха. — Шахтада хар юйден бир адам ишлесе жетмеймиди?! Хау, сен ёлмегин ансы, алыкъа къанаты къатмагъан чий сабийни жер тубюнде ишлерге иерикме.

— Да, папаны бек жибересе да?

— Анга да бек уллу ыразы болгъан эди десенг, аллахынгы алдарыкъса.

— Кёремисе, папаны къалай махтайдыла. Ма, харип, школда хар ким да манга сукъланып турады; сени папангы телевизорда кёрдюк, суратын газетге салып тура эдиле деп, ма алай айталла.

— Кесинги тый, шахтада ишлерге суйген кеси барсын.

— Мен а бюгюнмю барама дейме да? Ма уллу болсам барлыкъма.

— Ол терс акъылны бюгюнден башлап, акъылынгдан кетерип къой.

— Окъуп, инженер болсамдамы суймейсе?

— Алай а бол.

— Ма мен а горный инженер боллукъма.

— Алай а бол. Ы, неди ол айтханынг а?

— Горный инженерни билмеймисе?

Азиза, угъай, хо деп да айтмай, тынгылап къойду, жашы шахтада ишлерге сокъуранганына къууанып...

Бир бирде Азиза, хоншуну, тенгни алгъышын да унута эди. Павел юйге келип кетгенли, аны жюрегин тохтамай шургу этдирип тургъан сагъыш жашау бермей къыйнай эди. Павел иги хапар айтса, Идрис алай бир ахтынып турмазлыгъын ангылай эди Азиза. «Ол адам, сенден не излейди?» — деп сорургъа уа базынмады. Идрисден къоркъгъандан угъай, эр кишилени оноуларына къатышыргъа суймегенден. Тёгереп

гине не кѣп айланды эсе да, Павел нени юсюнден айтханындан Идрис да жукъ сагъынмады. «Чапхан атха, кѣпамичи кѣп тиеди», — дегенлейди иш, — деди Азиза кеси кесине. — Боллукъду, Идрис этгенни бирсиле да бир этсинле да, сора андан арысында иш кесин кѣргюзтюр...»

Артда, бир бѣлек заман озгъандан сора, Идрис ишден кѣайтханлай, кѣп да мычымай, ызына тебиреген кюнлери кѣбюрек болуп башлагъанда Азиза сѣзню ачыкъ салды:

— Дуниядан быллай бир нек ѳнгелегенсе? Юйюнде олтуруп, ташла ырмах этген санларынга солуу алыргъа нек кѣоймайса?

Идрис алчы сынауну школуну юсюнден айтханында уа, Азиза бютюн да чамланды:

— Энди алайда, бирсиледен артыкъ эки гыйы таш кѣобаргъанма деп, туугъанлы шахтада ишлеп тургъанлагъа акъыл юйретип тохтаргъа айып туюлюмдю? Ах кюнюм, ала не айта болурла санга? Жанымы ауузсуз эр киши алады. Таматала былай эт дегенликге... Ах кюнюм, сен не дерс берликсе адамгъа. Кет, э жаш, уялгъан эт. Бетинги жойма.

— Мен окъутхан этмейме, окъугъан этеме, — деди Идрис.

— Ол а бютюн да бедешлик иш. Энди кѣартлыгъында халкъны кесинге кюлдюрме.

— Алан, сен мени таза да бир сылхыр суна болурса дейме. Сен уллу, алай эте турма? — Идрис Азизаны кѣойнуна алып, юй тубюнде тѣгерек айландыргъанда, сабийчиклери кѣарс уруп, кюлдюле аталарыны кѣарыулу болгъанына кѣууандыла.

Идрис, Азизаны элтип ундурукъ юсюне олтуртду да, эки кѣолу бла да чачын сылады. Ол заманда кичи жашчыгъы Идрисни бел бауундан тутуп:

— Папа, мени да кѣтюрчю алай, — деди.

Идрис, жашчыкъны кѣтюрюп, ѳрге-ѳрге атды.

— Папам сау келсин, биле-биле, махтанчакъ да болгъанса, окъугъан этеме деп, халкъны кесинге да кюлдюрлюксе, — деди Азиза.

— Алан, санга бюгюн не тил битгенди? — деп, Идрис Азизаны ѳрге кѣтюрюп, дагъыда тѣгерек айландыргъа умут этгенлей:

— Атанг ёлмесин, кьой? — деп тиледи Азиза. — Алайсыз да, башымы тели этдинг.

— Сора, сен а кесинги тыйып тур, — деп, Идрис бир жанына бурулду да, жашчыгын кьойнуна алып эркелетди.

— Да кесинг суйгенлей эт, алай дерс береме, дерс алама деп, негерлеринги арасында айыплы болма, — деди Азиза.

Ол заманда Идрис бир жанына бурулду да, ич отоуга кире, тюнене Хамзатны бла Павелни даулашларын кез аллына келтирди. Сора сл: «Зийнадан туугъан, ёмюрде да адам боллукъ туююлду, — деди Идрис кеси кесине. — Энди анга атанг, ананг деген киши жоқъ. Анга хар ким да: «Хамзат, адам бол, тюнене кименг, бюгюн кимсе. Бетинги жойма», — дегенден башха сёз айтмайды. Ол а жюгюн бир жанына аудуруп, терсине барып тургъан болмаса, адам айтханны ангыларгъа унамайды. Мен кесибиз хайырланган аппаратны ишлеу халындан айтып, кимге да ангылатыргъа кюрешгенликге, ол нек шайтанлы болады?»

— Павел, мен он классны бошагъан жашма. Кесинг билгенликден, шахтада уа менден эртдеден ишлеген былайда адам жоқъду, — деген эди Хамзат дерс башланып, Идрисге сёз берилгенде. — Сора айт: былайгъа келип, бизими, усталыгъы, сынауу да манга жетмеген адамны аузуна къарап туургъа нек керекме? Огъесе, сиз аны тегерегине чабып, техниканы да, забойну да онглусун анга берип, рекорд тохташдыртханлыкъгъа, биз да тегерегине чабып, къарс урупму айланыргъа керекбиз. Мени угъайым жоқъду, былайда сени айтханынга, Григорийни, оллахий, Мурадинни да айтханына тынгыларгъа. Рудникде ала билмеген иш жоқъду.

Павел, ёрге кетюрюлду да, хар заманда этиучюсоча, бир кесек тынгылады да, сора Хамзатны кезюне жютю къарап:

— Ахшы жаш, жанынга тиймесин, бир бирде сени селешгенинге тынгылап турама да, арталлы да сабий айтмазлыкъ затланы жаншап, адамны жүрегин жараса. Сен Идрис болгъан бригадада ишлеген этгенмисе бир заманда?

— Да, сен а билмеймисе да аны?

— Билеме. Алай сени кесингден эшитирге сюеме.
— Ишлемегенме. Неди да?
— Къалай ишлегенин а кѳргенмисе?
— Угъай. Кѳрмегенме. Не соруу этерге къалдын
муну?

— Техниканы юсюнден айтхан заманында, сен бюсюремеген сѳзлери бармыдыла?

— Не сорууду бу?

— Олтур жеринге. Тынгыларгъа суймей эсенг, бюгюнден арысында былайгъа аягъынгы басмазгъа эркинсе. Ангыладынгмы?

— Баш инженер тюз айтады, — деди Мурадин, жеринден ѳрге кѳтюрюле.

— Сен да олтур жеринге, — деди Павел.

— Бош кѳзбаучукъ боласа ансы, Идрисге сени не айтычунгу да билебиз, — деди Хамзат Мурадинге. — Жанымы эки бетли адам алады. Кѳремисе аны? Былайда мен аны махтап, кѳкге жетдире турама. Ол а...

— Махтагъанынг да, кесинг да керек туююлсе.

— Мен айтханны ангыладыгъызмы? — деди биягъы Павел, ѳрге туруп.

— Алан, биз кѳлюбюзде болгъанны айтыргъа эркин туююлбюзмю? — деди Хамзат. — Не хыликгя ишди бу? Айтдырмай къоймай эсенг, ол Идрисде болгъан техниканы бери, къолубузгъа тутдур да, андан осал ишлетсек, ол заманда къычырырса.

— Техниканы къолгъа этерден алгъа, аны халына тюшюнюрге керекди, — деди Павел. — Былайгъа аны ючюн жыйыла ушайбыз да.

— Антсыз болсун, сизни кѳлюгюзге не бла жетерге билген...

— Кесигиз билгенликден, бу школ бизде жангы зат болуп къуралгъанды, — деди Павел, сабыр сѳлеше. — Аны себепли, алыкъа жетишимсизлигибиз, ангыламагъан затыбыз да фолур. Ол манга нек акъыл юйретирик эди деп, терсинден тутуп турмай, ишни иги этер жанындан кюреширге керекбиз. Хамзат, мында сени къыйынынгы билмеген жокъду. Къаяны тик ѳрге тешиуню терклендирип, къоранчланы азайтыр ючюн не этерге кереклисини юсюнден ким угъай дейди, сен да айт оюмунгу. Барыбыз да бек суйюп тынгыларыкъбыз. Эсингде эсе, мындан алда Идрис, «КПВ-

І А» аппарат бла жетмиш беш метрге угъай, андан да бийикге ёрлерге боллукъду дегени. Къалай бла? — Башха комплексни болушлугъу бла. Специалистле ол оюмну юсюнден тергеу этгендиле да, ол иш къолдан келлигин тохташдыргъандыла.

Керексиз терсбоюнлукъ неге керекди? Айт, къарындашым, санга да тынгылайыкъ.

— Да энди мен Идрисге бир уллу дерт тутхан жерим да жокъду. Дерт тутарча, ол мени атамымы ёлтюгенди, — деди Хамзат, олтургъан жеринден тепмей, башын да энишге тутханлай. — Дагъыда, не десенг да, иште тюзлюк болмагъаны ачыу тиеди. Бир бирлеге артыкъ онг бересиз. Ол ачыу тиеди ансы, Идрисге кёл ашагъан жерим жокъду мени.

— Хамзат, къарайма да, биз бир бирни ангыламагъанбыз, — деди Павел. — Биз, магъданчыларыбыз ай сайын бек азындан алты жюзден жети жюз алтмыш метр къаяны тешерча чекге жетишир ючюн, не этерге керекбиз деп кюрешебиз. Сен а бу болмачы кёл ашауунгу къоймай, барыбыз бла да демлешесе.

— Павел, сиз мени бюгюн бырнак этгенликге, сура-тым сыйлы къангада сау жылла бла тургъан заманла да болгъандыла.

— Сени атынгы кёкге кётюрюрге хазырбыз. Кёрюзт кишкилингги, — деди Павел...

* * *

Идрис дерс бошалгъандан сора да олтургъан жеринден турмады.

Хамзатны айтханлары Идрисге бюгюнча бир заманда да ётмеген эди. Ачыкъ да, жашыртын да ол Идрисге къажау сюелир ючюн къалмады. Хамзат башхаланы юсгюрюп да кюрешди Идрисге, аны бригадасында ишлеп тургъанланы да чалпытды тюз жолларындан. Идрис барысына да тездю.

«Бу не хыликгя ишди? — деди Идрис башын ёрге кётюре, отоудан тышына чыгъып баргъан Хамзатны ызындан жютюу къарап. — Тёзгеним боллукъду. Боллукъду! Халкъ айыбы кёзюмю чыгъарып къоярыкъ эсе да, энди мындан арысында тездюу жокъ». Идрис алай айтды да, олтургъан жеринден учарыкъ къушча,

алай кётюрюлдю, аны таныгъан адам сейир этерча. Сора этеклери жел эте, Хамзатны ызындан жетди да:

— Къарындашым, былайда бир кесекге сабыр болсанг, бек сюерик эдим! — деди, онг къолу бла аркъасына къатыла...

Хамзат, бир кесек артха туракълагъан да этди. Болса да, Идрис бетин тюрлендирип, алай хыны сёлешгенин жаратмай, алда баргъан жашланы ызларындан суху тебиреди.

Алай Идрис, аны билегине жабышды да, жеринден тепдирмей тыйды.

Хамзатха тегерек бютюн да къарангы кёрюндю. Аны башында, къулакъларында да ол ёмюрюнде эшитмеген сейирлик тауушла бир бирге болуп, Хамзатны сылхыр этерге жетдирдиле.

— Не керекди санга? — деди Хамзат, Идрисни чъарыулу бармакъларын билегинден ычхындырыргъа кюреше.

— Ашыкъма, къарындашым, — деди Идрис, Хамзатны билегине адамыча жабыша. — Ол сорууну мен берирге керекме санга. Халкъны ичинде мени айыплы этгенинги, тохтамай манга къара сабан сюрюп тургъанынги къачан къоярыкъса? Огъесе, бусагъат ёмюрде аузунгдан сёз чыкъмазча этип къояйыммы? — Идрис Хамзатны жагъасына жабышды.

— Артха тур, — деди Хамзат, эки къолун Идрисни кёкюрегине тиреп. — Сени кибикле жагъама жабыша келген киши тыйюлма.

— Алай жабышырма да, зийнадан туугъан, бойнунгу буууп къоярма, — деп Идрис эки къолу бла Хамзатны богъурдагъына жабышды да, хыр-хыр этдирди.

— Не этесе? — деди Хамзат, ауазын кючден чыгъара.

— КПВ-ны юсюнден дерс береме, — деди Идрис, тишлерин къаты кысып. — Къалайды, башынга жукъ киремиди?

— Кет, ёлтюресе?

Идрис къолларын Хамзатны бойнундан кетерди да, солууун да терк-терк ала:

— Сени не адам этерме, не ёлтюрюрме, — деди. — Къарайма да, сен алыкъа мени иги танымайса? Иги жаш, айт кесинг, сени кесиме не заманнга дери юрдюрюп турлукъма? Бир кюн деп тыйюл, эки кюн деп

туйюл, тохтамай сен да манга уру къазгъанлай, мен да тынгылагъанлай. Тейри, Идрисни асыры тууаргъа санап къойдунг. Павел айтханлай, кишилигинги шахтада кӛргюзт. Айлана-жюрюй кетип, энтда да кесинги бригадагъа салдыргъанса. Мени бла эришип ишлерге амалынг боллукъду. Сен, билимли адам, акъыллы адам, ангыламагъан затым болса, ангылатырса. Мен аны ючюн ыйлыгъырыкъ туйюлме...

— Сени бла сӛлешген да, эришген да этерик туйюлме, — деди Хамзат. — Алай, эсингде болсун, бюгечеги ишинг ючюн а кӛп кюнню эринги къабарса.

— Тарыкъгъанмы этериксе, къарындашым?

— Тейри, тарыкъгъан да этерме. Сен депутатса, парткомну членесе. Туйюшгендени жарашдырыр орнуна туйюшню кесинг къозгъайса.

— Хамзат, кимге суйсенг анга тарыкъ, алай жаны техникагъа бла, кесинги жюрютюрге уа юйретирме. Ол эсингде болсун?

— А, билеме, сен махтангъандан этесе. Ёмюрге эсингде болмай тургъанлай, депутатха айырылдынг, башха зат бла да намысынгы кӛредиле, бир кюн къалсала да, экинчи кюн Нальчикге чакъыртадыла. Ма сени кесинги нӛгерлеринг: «Биз ишлеп, Идрис а айланып турады. Ачханы уа бизден аз алмайды», — деп сӛзюнгю этгендиле.

— Ётюрюк айтаса! Бригадада мени сӛзюмю этерик адам жокъду, — деди Идрис. — Аны кесинг туудуруп айтаса. — Идрис алгъа бир-эки атлам этгенде, Хамзат артха туракълады.

— Мен сени суймеген сунаса. Ма жашла алай айттып, жаншагъанларында: «Ол кырал жумуш бла айланады, алай адамны сӛзюн этерге сизге айып туйюлмюдо?» — деп аузума ашагъанча этгенме. Бюгюн халкъ тургъанлай жаншагъаным ючюн а терлигим бойнуа алама. Кесинг билгенликден, эртдеден бери да ичгини къатына бармай тура эдим, бюгюн жашла къоймай, бир кесек жалатхандыла да, болмачы затланы андан жаншагъанма.

— Сен асыры ичгенден эки атылып окъуна къал. Алай мени нӛгерлерими сӛзлеринг этерге уа эркин туйюлсе, — деди Идрис, Хамзатха жютю къарап. —

Ала бла ишинг болмасын. Алай бюгюн сен айтханчы уа алагъа сагъынмай къоярыкъ тюйюлме.

— Аллах бла тилейме, этме алай, — деди Хамзат. — Атанг бла, ананг бла тилейме, этме алай. Андан сора манга мында не жашау? Алайсыз да, Мурадин манга тиш билеп айланады.

— Сора Мурадинден чыкъгъанды ол сёз?

— Атамы жанына барайым, андан чыкъгъан эсе.

— Ай, Хамзат, халкъдан уялама ансы, сени аузунгу жыртып къоярем, — деди Идрис. — Башхаланы кесингден телиге нек санайса? Мен билмегенми сунаса, жашланы юсюнден жалгъан хапар айта тургъанынгы. Жетген сабийлеринг бардыла, аланы жерге къаратма... Атасы ючюн бала халкъдан уялмакълыкъ, къалай огъурсуз ишти?.. Адам жашауда кесини жерин билирге керекди. Ата болгъандан арысында уа — бютюн да.

— Сен былай акъыл юйретип башласанг, мени къарным бурады, — деп, Хамзат кетип тебиреди.

— Акъыл юйретмейме. Кёзюме туура болуп тургъан ишни юсюнден айтама. Сен манга «ПТ-45» аппаратны юсюнден айтычу заманында бек суююп тынгылачу эдим да. Дагъыда бэшха затлагъа да юйренгенме сенден; ишге тебирегенде кийимлерими алышындырыргъа, вагончуклагъа минерге, забойгъа ёрлерге да.

— Да, сен бюгюн бойнумдан бууарыгъынгы билсем, этмезем алай. «Аман малны айнытсанг, эрнинги бурнунгу май этер, аман адамны айнытсанг, эрнинги бурнунгу къан этер», — деп эшитгенмисе?

— «Кеси тили кесине жау болгъан», — деп да эшитгенме. Мен адамны игилигин унутуучуладан тюйюлме. Алай, эсингде болсун, башым бла уа ойнатырыкъ тюйюлме..

* * *

Хамзат, ётюрюк, керти айтды эсе да, жашланы кёл ашагъан хапарлары Идрисни сагъыш этдирди. «Ала тюздюле, — деди Идрис. — Бу жыйылыула, кенгешле ишден кёп кере чырмайдыла... Алай менде не терслик? Угъай, менде да барды терслик. Не тюрюк жыйылыу болса да, бригаданы адамлары кезиу-кезиу барсынла.

Ол заманда бир бирге жүрек ауруу боллукъ туюлду...»

Идрис забойгъа ёрлеп, ишге тохтагъанында да башындан ол сагъышла кетмей турдула.

— Иш, кыртыды, — деп кычырды бир заманда Мурадин, Идрисни сагъышларын бёле. — Кыртыды!

— Не болгъанды?! — деп Идрис къайгылы ауаз бла сорду.

— Келе келип, былайда уллу дорбуннга тюбеп къалгъанбыз. Сау кёрейим, энди план толтуруу да жокъ, махтау да жокъ.

Идрис ёрге ёрлеп, халны кеси кёзю бла кёргенде, жукъ айтмай, кыйырларын аппарат кемирген гыйы ташны юсюне олтуруп, тынгылауну басды. Бирси жашла да ишлерин тохтатып, сагъышлы сюелдиле...

Ол магъданчыны ишине бек уллу чырмаулукъ салгъан шарт эди. Бригада бу жолгъа дери да тюбеген эди аллай чырмаулагъа, планны толууун артха тартхан чырмаугъа. Хорлагъан да эте келгенди аланы. Болса да, магъданлы къаяны тешиуде тюнене рекорд тохташдыргъан жашлагъа, бюгюн забойда дорбун барды, магъдан къазыуну андан ары бардыралмайбыз деп, эки къолну хуржуннга уруп тохтамакълукъ неден да кыйын эди. Кыйын эди, бюгюнню марданы окуна толтурмай, ёзеннге тигелемеклик, хар ким да аладан юренирге, юлгю алыргъа кюрешип тургъанда.

— Жашла, къалай этебиз? — деди Идрис, акъыртын ёрге кётюрюле. — Нек тынгылайсыз?

— Да, бюгюннге дери этиучюбюзню этербиз, — деди Мурадин, бёркюн тешип, къолуна ала. — Бу къая жарылгъандан ары бир къутулсакъ, къалгъаны иш туюлед.

... Жашла бир акъылгъа келип тохтагъандан сора, кёп кюрешдиле ишни аякъ юсюне салыргъа. Бир кюн, эки кюн... сау ыйыкъ кюрешдиле.

Шахтада аллай зат болуучусун биле тургъанлай да, Идрисни къауумуна тырман этерге кюрешгенле да бар эдиле таматаланы арасында. Хар заманда тюзлук жанлы болуучу Павел окуна:

— Ишигизни тохтап тургъанын бизге кезиуюнде билдирмегенсиз, — деп, Идрисге кёлю бла тырман

этди. Шахтада иш не халда болгъанын бек алгъа мен билирге керекме.

Идрис ол заманда да айыпны кесини юсюнден атаргъа кюрешмеди. Жашла къая оюлгъанны ол жанына къутулуп, ишлерин къолгъа къаты алгъанларына къууанып къойду, план бир кесек артха созулду эсе да, айны аягына кеслери этген муратха жетерге къолларындан келлигин ангылағ.

... Бйыкъ да озмай, бригада кеси графиги бла ишлеп тебирегенин эшитгенде уа, Павел да, бирсиле да, Идрислагъа махтау, сёгюу да салмай, тынгылап къойдула, жукъ да билмегенча этип. Бригада уа сегиз кюннге план бла жюз тохсан эки метрни орнуна, жюз тохсан жети метр магъданлы къаяны тешеди. Он эки кюнню ичинде уа ол тарихни юч жюз алтмыш эки метрге жетдиреди. Азвор аны юсюнден алгъа ол жерли радио бла берип, ызы бла газетге жазгъанында, кёпле ни ийнанырыкълары окъуна келмеген эди...

Былайда Идрис кишиге кёл ашамады. Иште аллай чырмаулагъа тюбегенинде да терсликни кеси бойнуна алып къойду. Сёзсюз, нёгерлеринде уа болдула къайгы этгенле; бригада келе келип ол чырмаугъа тюбеп къалгъанда, таматаладан адам келип, сёзю, оноуу бла, башха болушлугъу бла да жашлагъа эс тапдырмагъанларына.

— Геологла уа аллай бир затны билмезлик болуп, аталарыны башларынамы туралла мында, — деди Мурадин. — Ишибизден, ахчабыздан да бёлюннгенибиз аланы терсликлеринден болгъанын тийишли жерде айтып, ангылатыргъа керекбиз.

Мурадин былайда ол сёзлени бек алгъа Идрисни кёлуне жетер муратда айтып кюреше эди. Болса да, анга киши эс бурмагъандан сора, Мурадин бир кесек тынгылагъан да этди. Алай Идрисни къатына жууукъ келип, дагъыда айтды:

— Артдаллы да мен ангыламагъан бир зат барды: геологну, инженерни ишин этерге хар заманда Идрисни бригадасына нек тюшеди?! Керти окъуна, ишлеген адам кёребиз деп, хар затны да аны юсюне жюклеп турургъа жарамайт да...

— Мурадин, инженерни, геологну оноуун этерге бизни бойнубузгъа тюшмегенди. Мында хар ким кесини борчун тынгылы ангыласа, коллектив къыралны

ялында айыплы боллукъ туююлдо. Тюссе, энди магъданчы ишинде быллай чырмаулагъа туберге боллугъун геологла алгъаракъдан тохташдырсала, бир башха мадар этерге боллукъ эди. Алай, аны хапарлыгъы жокъду. Сиз сау болсагъыз, бу жол да болмакъ айыплы...

Жашланы аппаратлары жулдузлу тауну аркъасын къалтырата эди. Бир бирни эшитген, бир бирге эс бургъан да жокъ. Хар ким кеси ишин этеди. Жашла алай къаты кюрешедиле, башха болмай, тюз да ол рекорд тохташдырыр ючюн кюрешген кюнлериндеча. Бригаданы байрагъын дайым бийикге тутуп элтир ючюн, бюгюн жалан да алай ишлерге керек эди. Тамбла да, хар заманда да ол халда.

Быллай затда уа бек алгъа кишилики Идрис кёрюзтюрге керекди, алгъын Байдуллах этиучюча. Ол оюм хар заманда башын бийлегенлей тургъан, жалан да Идрис кесиди. Бирси жашла уа, бир бирде: «Быллай ары-тала билмеген», — дегенни айтып, анга сейир окъуна этиучюдоле. Ол жалан да кесине махтау алыр ючюн кюрешген сунганла, бригада къая жарылгъандан — дорбундан къутулуп, магъдан къазыуда ишлерин терк окъуна аякъ юкуне салыр ючюн, жулдузлу тау бла демлешип кюрешгенде, кеслерин бир жаныракъ салыргъа кюрешгенле да бар: «Былай этип алгъан ахчам, атамы къаны болсун», — деп. Болса да, алайда Идрис да, жашауну тюз ангылагъан бирси жашла да ахчадан эсе бригаданы, рудникни сейирин ёрге сала эдиле. Айхай да, ала магъдан къыралны жашауунда не къыйматны тутханын ангылагъандан эте эдиле. Экинчиден а, ахырысы-къысхасы, магъдан къазыуда жангы чекге жетип тохтагъан бригада, андан арысында да алда барыргъа керек эди. Ол бригаданы адамыны борчу, ёмюрде юсюнден кетмезлик намысы эди. Сора Идрисни нёгерлерини кёбюсю аны тюз ангылай эдиле. Алай болгъандан арысында уа ол эки-юч адам темир терек болуп сюелселе да, ишге чырмау болаллыкъ туюл эдиле.

Жашла кюьсыр къаяны къабыргъасындан саркъгъан суучукъ бла къолларын, бетлерин да жуууп, тюш азыкъгъа олтургъан заманда, Идрис къачан эсе да бирде Байдуллах саугъагъа берген суулукъну къолуна алып, башчыгъын ача, нёгерлерин тынгылата, былай айтды:

— Тейри, къалай боллукъбуз ансы, бир да рудник-де бизни бла демлеширге айтмагъан жокъду.

— Ол айтханынг? — деп, жашла бир бирге къарашдыла.

— Да хапаргъа кёре, бизни озаргъа айтмагъан жокъду, — деди Идрис, Мурадинни кружкасына кеси суулугъундан айран къуя. — Хамзат окъуна, не ёлюу, не да Идрисни бригадасын хорлау дегенни айтып, сёзню бек къаты салгъан хапары барды, тейри. Кёлюм-де болгъанны билирге сюе эсегиз, мен ол затха къууанган окъуна этгенме. Ойнагъанмы этесиз, Хамзатны тюз жолгъа тюшгенине барыбыз да къууаныргъа керекбиз.

— Тейри, биз а кёплени тепдиргенбиз, — деди Мурадин ушакъгъа къошула. Алай, не типисги этип кюрешселе да, бизге жеталмазлыкъларын а эслерине салыргъа тюшерикди.

— «Биз кёплени тепдиргенбиз», — деп сен а не этесе, Кичи кесин сохталагъа къошханлай? — деди жашладан бирлери Мурадинни сёзюне бюсюремей.

— Къой, харип, муну, махтанма къой. Рекордну болдуруугъа ол а аз къыйынмы салгъанды? — деди экинчи жаш. Ол заманда Идрисден къалгъанланы барысы да, шахтаны ичин толтуруп, кюдюле. Мурадин а бир къолунда гыржын туурагъаны, экинчи къолунда кружка бла айраны, ёрге турду да, жашланы къатларындан арлакъгъа кетип олтурду.

— Ой таланган, андан ары тепме, рудоспускга ташаяса, — деди, сёзню алгъа башлагъан, сары шинли жаш.

— Ох, анасыны, ол биз рекорд болдурабыз деп кюрешген заманда, Мурадин бек алда нечик барыучу эди?

— Мурадин, къозугъан этме, — деди Идрис. — Оллахий, была аман къандыла, къозусанг, къаядан секиртирле.

— Къозуп а, мен алагъа да, санга да телими болгъанма?

— Да, Мурадин, мен айтхан да ол ушайды да. Къозугъан жалан да тели адам этеди, — деди Идрис.

— Рекорд болдургъан эсегиз, къарныгъыз къууансын. Ахча сизге берилгенди...

— Болду, кѡюгъуз хапарны, — деди Идрис ёрге кѣтюрюлюп, суулугъуну башын жабып, кружкасын да, кѡалгъан-кѡулгъан азыгъын да жыйып, газетте чѣргей. — Ойнагъан этебиз деп, тереннге кирип башлагъансыз. Туругъуз, солугъаныбыз боллукъду...

XV

Ма, дагъыда озду бир жыл. Энтда да келди жаз башы — жашлыкъны, жашауну алгъа барыууну шагъаты. Жерге, суугъа да жан кирди жангыдан; буз тубю бла суукъсурап, кючден саркыучу черек, энди кѣкюрегин кенгиге керип, эки кѡолун жагъагъа таукел узатады. Жер да эркин солуйду, кырдыкга, теректе да жан сала.

Бюгюн Идрисни жарыкълыгъы, омакълыгъы да жаз башыны кесине ушай эди. Алай кѡууанч сагъатлы эди ол, жолда жюрюгенинде, сѣлешгенинде да сабырлыгъына хар ким да сейир этиучю Идрисни кѣрсенг, танымаз эдинг. Ол Байдуллахны келе тургъанын эс-леп, женгил-женгия аны таба атлады да, къаты кѡучакълады, кѣпден бери кѣрюрге термилип тургъан ахлусунча, ийнакълады аны. Байдуллах а, аузундан сѣз чыгъармай, онг кѡолу бла эки-юч кере да Идрисни аркъасына къатылып кѡйду.

Хамзат да келди алайгъа, къатыны, тамата жашы да биргесине. Идрисни кѡолун Хамзатдан эсе къатыны алгъа тутду да: «Аллах жол берсин, кѡууанып къайт...» — деди. Идрис бла Хамзат да саламлашды. Алгъа ол айтыр сѣзюн аузундан чыгъаралмай, ёню къарылып, бир кесек сюелди. Сора кесине таукеллик алды да, Идрис дунияны башында хар ахшылыкъдан да юлюшлю болурун суйгенин ангылатды. Анга тутхан ниетини тюзлюгюн да ангылатды Хамзат.

— Эндиге дери бола келген даур-дууурланы унут-масанг, ёмюрде кѣзюнге къарамам, — деди Хамзат. — Кесими телилигимден кѣп жанынга тийгенме сени да, быланы да (Хамзат къатынын бла жашын кѣргюзтюп) ёрге кѡопмазлыкъ этгенме...

Идрис Хамзатны кѡолундан къаты тутду да, бир кесекге дери силкиндиргенлей турду. Ол аны Хамзат-ха жүрек ыразылыгъын билдиргенлиги эди. Юйюрю

бла, тенглери бла да мамыр жашау этиуню жолун сайлагъанына къууанганыны белгиси эди...

Комбинатны директору бир къауум нөгери бла жыйылгъанланы къатларына келип тохтагъанында, хар ким да шум болду. Ол бек алгъа Идрисни бригадасыны адамларыны кёзлерине кезиу къарап чыкъды. Ызы бла жыйылгъанлагъа да къарады да, солууун теренден ала, айтды:

— Бюгюн биз Идрисни бригадасын Москвагъа ашырабыз. Ол кесини иши бла саулай къыралгъа юлгю болгъанды. Кертиди, былайда гитчеден уллугъа дери да аны эшитмеген жокъду. Энди уа бизни жигит жашларыбызны министр кесине чакъырады. Жашла анда битеу къыралдан жыйылгъан магъданчылагъа иш сынауларындан хапар айтырыкъдыла...

Павел да барады была бла, — баш инженерибиз. Жашланы рекордларында Павелни да уллу къыйыны барды....

Директор къатында сюелип тургъан Павелни башын сылай: «Сау бол, жашым», — деди.

... Жашланы ахшы жолгъа ашыргъанланы къобуз тауушлары тау башлагъа эшитиле эдиле, жангы бийикликге ёрлеуню шагъатыча, жангы умутлагъа учундурууну шагъатыча.

* * *

Идрис, элге келсе, Чегетге ёрлер да, анда Къалу-баладан бери да жеринден тепмей тургъан Уллу ташны (анга элде хар ким да Уллу таш деучюдю) къатына барып, сабийлигин тансыкълагъанча, аны алай тансыкълар. Тийрени сабийлери бузоуларын Чегетге къыстап, кеслери уа ол ташны юсюне жыйылып, бузоуланы алларын кезиу тыя, аз кюнлерин ашырмагъандыла. Кимни юйюню ожагъындан алгъа тютюн чыкъса, кимни ийнеги бек къызса анга сукълана. Заман алай эди. Жашау къыйынлыгъына къажау сабийле, къартла да уруш этген заман. Жашчыкъла Уллу ташны къатына жыйылгъанлай, ушакъларын бек алгъа гыржынны юсюнден башлар эдиле. Андан сора уа бизникиле душманны къалай ууатып баргъанларындан айтыр эдиле.

Идрис бюгюн да келди Уллу ташны къатына. Ол

уатлыкъ жетдиреме деп кърккъгъанча, аякъларын шош ала, аны юсюне алай ёрледи. Ёрледи да, Уллу ташны кесича, жеринден тепмей, ёрге сюелгенлей турду сериуюн аяз чачын тарай, аллы элге жууукълаша баргъан сюрюуден эки кёзюн алмайды. Аны халына кърарасанг, алышынмай ёмюрюнде сюрюуюн биринчи кере кёрген сунар эдинг. Шош аязчыкъ келтирген бичен, сют ийис да бюгюнча хычыуун анга бир заманда да кёрюнмегенди. Кеси дуниясында Идрис бюгюн болмаса ол затха эс да бурмагъанды.

.... Идрис терен сагъышладан кутулуп, ызына тебирегенинде уа, сау эл анга кьолун узатханча, Уллу таш а кьолтугъуна жабышып, сакъ атлатханча болду.

БАШЛАРЫ

ЫЙЫКЪНЫ АХЫР КЮНЮ

8

ЖУЛДУЗЛУ ТАУ

180

Хасан Исмаилович Шаваев
ПОСЛЕДНИЙ ДЕНЬ НЕДЕЛИ

П о в е с т ь

На балкарском языке

Редактор *С. М. Мотгаева*
Художник *М. С. Кастромин*
Художественный редактор *В. Л. Захохов*
Технический редактор *Н. М. Рахаева*
Корректор *Ф. Я. Теппеева*

ИБ № 361

Сдано в набор 24.05.79. Подписано к печати 28.11.79. Ч02793.
Формат 84×108 ¹/₃₂. Бумага типографская № 1. Гарнитура
школьная. Печать высокая. Усл. печ. л. 14,91. Уч.-изд. л. 14,6.
Тираж 1000 экз. Заказ № 6873. Цена 1 руб.

Книжное издательство «Эльбрус»
Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33